

e-ISSN 1694-8653

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

№1 (2025)

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

Вопросы востоковедения

Issues of Oriental Studies

e-ISSN: 1694-8653

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Чыгыш таануунун маселелери” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында ОшМУнун Окумуштуулар Кеңешинин 2020-жылдын 3-февралында түзүлүп, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо номуру 10214, 3-февраль 2020-жыл.

Журнал **кыргыз, орус, англис, араб, түрк, перс, япон, корей** жана **кытай** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар акысыз негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Авторлорго сый акы төлөнбөйт.

Журнал **жылына 2 жолу** чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Чыгыш таануунун маселелери” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал BOAI Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Чыгыш таануунун маселелери” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Учурда журнал РИНЦте (Российский индекс научного цитирования) индекстелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/orientalstudies/index> жана www.e-library.ru сайттарында коомдук доменде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 нумурлуу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Чыгыш таануунун маселелери” журналына чыккан ар бир макалага DOI номуру берилет.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

e-ISSN 1694-8653 (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вопросы востоковедения” был основан 3 февраля 2020 года и прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под №10214.

Журнал публикует статьи на **кыргызском, русском, английском, арабском, турецком, персидском, японском, корейском и китайском** языках. принимает материалы к публикации на **безвозмездной** основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вопросы востоковедения” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе ВОАИ, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вопросы востоковедения” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

В настоящее время журнал “Вопросы востоковедения” индексируется в РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Электронные версии материалов “Вопросы востоковедения” размещаются на сайтах <https://journal.oshsu.kg/index.php/orientalstudies/index> и www.e-library.ru в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вопросы востоковедения” присваивается номер DOI.

Учредитель
Ошский государственный университет
e-ISSN 1694-8653 (электронная версия)
Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Issues of Oriental Studies” was founded in February 3, 2020 and registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10214.

The journal publishes articles in **Kyrgyz, Russian, English, Arabic, Turkish, Persian, Japanese, Korean and Chinese** languages, and accepts materials for publication **free of charge**. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: **2 issues per year** (additional special issues are possible).

The “Issues of Oriental Studies” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal’s website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Issues of Oriental Studies” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

The journal is indexed in RSCI or РИНЦ (Russian Science Citation Index).

Electronic versions of the journal materials are placed on the websites <https://journal.oshsu.kg/index.php/orientalstudies/index> and www.e-library.ru in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Issues of Oriental Studies” is assigned a DOI number.

Founder
Osh State University
e-ISSN 1694-8653 (electronic version)
DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Бөтөнөев Жолдошбек Советбекович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, jbotonoev@oshsu.kg

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү:

Абытов Байболот Капарович, тарых илимдеринин доктору, профессор, ОшМУнун эл аралык мамилелер факультетинин чыгыш таануу кафедрасы, baibolot-1962@rambler.ru

Омурзакова Турсунай Омурзаковна, тарых илимдеринин доктору, КРнын УИАнын Түштүк бөлүмүнүн гуманитардык жана аймактык изилдөөлөр институтунун директору, профессор.

Эркебаев Элес Мизанович, философия илимдеринин кандидаты, ОшМУнун эл аралык мамилелер факультетинин чыгыш таануу кафедрасынын башчысы, доцент, rkebaev@oshsu.kg

Гимазитдинов Ильдус Рашитович, саясий илимдеринин кандидаты, ОшМУнун чыгыш таануу илим изилдөө институтунун директору, эл аралык мамилелер факультетинин чыгыш таануу кафедрасынын доценти, ildus_79@mail.ru

Бабаева Аделя Дөөлөтбаевна, педагогика илимдеринин кандидаты, ОшМУнун эл аралык мамилелер факультетинин чыгыш таануу кафедрасынын доценти, babaeva.kkk@mail.ru

Дукен Масимханулы, филология илимдеринин доктору, Казакстан Республикасынын Р.Б. Сулейманов атындагы чыгыш таануу институтунун директору, профессор, masimkhan-63@mail.ru

Кабылдинов Зиябек Ермуканулы, тарых илимдеринин доктору, Казакстан Республикасынын Ч.Ч.Валиханов атындагы тарых жана этнология институтунун директору, профессор, kabulzia@rambler.ru

Раджабов Кахрамон Кенджаевич, тарых илимдеринин доктору, Өзбекстан Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын тарых институтунун гранттар боюнча жетекчиси жана бөлүм башчысы, профессор, kahramon-62@mail.ru

Расулов Бахтиёр Махмуджанович, тарых илимдеринин доктору, Өзбекстан Республикасынын З.М. Бабур атындагы Андижан мамлекеттик университетинин профессору, bahtiyor66@mail.ru

Мамадалиев Иномджон Абсаттарович, тарых илимдеринин доктору, Тажикстан Республикасынын Б.Гафуров атындагы Ходжент мамлекеттик университетинин профессору, m_inom2006@mail.ru

Исмаилбекова Аксана Исмаилбековна, Phd, профессор, Германия, aksana_ismailbekova@yahoo.co.uk

Өмер Күчүк, Phd, профессор, Кастамону университети, Түркия Республикасы, omerkucuk@kastomonu.edu.tr

Ирван Бин Мохд Субри, Phd, профессор, Малайзия ислам илимдери университети, Малайзия, irvan@usim.edu.my

Санжай Кумар Пандей, Phd, профессор, Жавахарлал Неру университети, Индия, skpandeyinu@gmail.com

Ваң Жиенсин, профессор Түндүк-Батыш университети, Кытай Элдик Республикасы, 13319185059@163.com

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Бөтөнөев Жолдошбек Советбекович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет, jbotonoev@oshsu.kg

Члены редакционной коллегии:

Абытов Байболот Капарович, доктор исторических наук, профессор, кафедра востоковедения факультета международных отношений ОшГУ, baibolot-1962@rambler.ru

Омурзакова Турсунай Омурзаковна, доктор исторических наук, директор Института гуманитарно-краеведческих исследований Южного отделения Национальной академии наук Кыргызской Республики, профессор.

Эркебаев Элес Мизанович, кандидат философских наук, заведующий кафедрой востоковедения факультета международных отношений ОшГУ, доцент, rkebaev@oshsu.kg

Гимазитдинов Ильдус Рашитович, кандидат политических наук, директор научно-исследовательского института востоковедения ОшГУ, доцент кафедры востоковедения факультета международных отношений, ildus_79@mail.ru

Бабаева Аделя Дөөлөтбаевна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры востоковедения факультета международных отношений ОшГУ, babaeva.kkk@mail.ru

Дукен Масимханулы, доктор филологических наук, директор института востоковедения имени Р.Б. Сулейманова Республики Казахстан, профессор, masimkhan-63@mail.ru

Кабылдинов Зиябек Ермуқанулы, доктор исторических наук, директор института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова Республики Казахстан, профессор, kabulzia@rambler.ru

Раджабов Кахрамон Кенджаевич, доктор исторических наук, руководитель грантов и заведующий отделом института истории Национальной Академии Наук Республики Узбекистан, профессор, kahramon-62@mail.ru

Расулов Бахтиёр Махмуджанович, доктор исторических наук, профессор Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура Республики Узбекистан, bahtiyor66@mail.ru

Мамадалиев Иномджон Абсаттарович, доктор исторических наук, профессор Ходжентского государственного университета имени Б. Гафурова Республики Таджикистан, m_inom2006@mail.ru

Исмаилбекова Аксана Исмаилбековна, Phd, профессор, Германия, aksana_ismailbekova@yahoo.co.uk

Өмер Күчүк, Phd, профессор, Университет Кастомону, Турецкая Республика, omerkucuk@kastomonu.edu.tr

Ирван Бин Мохд Субри, Phd, профессор университета исламских наук Малайзии, Малайзия, irvan@usim.edu.my

Санджай Кумар Пандей, Phd, профессор, университет Джавахарлала Неру, Индия, skpandeyinu@gmail.com

Ваң Жиенсин, профессор Северо-Западного университета, Китайская Народная Республика, 13319185059@163.com

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Botonoev Zholdoshbek Sovetbekovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University, jbotonoev@oshsu.kg

Members of the editorial board:

Abytov Baibolot Kaparovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, Osh State University, baibolot-1962@rambler.ru

Omurzakova Tursunay Omurzakovna, Doctor of Historical Sciences, Director of the Institute for Humanitarian and Local Lore Studies of the Southern Branch of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Professor.

Erkebaev Eles Mizanovich, Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Department of Oriental Studies of the Faculty of International Relations of Osh State University, Associate Professor, rkebaev@oshsu.kg

Gimazitdinov Ildus Rashitovich, Candidate of Political Sciences, Director of the Research Institute of Oriental Studies of Osh State University, Associate Professor of the Department of Oriental Studies of the Faculty of International Relations, ildus_79@mail.ru

Babaeva Adela Dotbaevna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Oriental Studies, Faculty of International Relations, Osh State University, babaeva.kkk@mail.ru

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, Director of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleymanov of the Republic of Kazakhstan, Professor, masimkhan-63@mail.ru

Kabyldinov Ziyabek Ermukanuly, Doctor of Historical Sciences, Director of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov of the Republic of Kazakhstan, Professor, kabulzia@rambler.ru

Radjabov Kakhramon Kendzhaevich, Doctor of Historical Sciences, head of grants and head of the department of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Professor, kahramon-62@mail.ru

Rasulov Bakhtiyor Mahmudzhanovich, Doctor of Historical Sciences, Professor of Andijan State University named after Z.M. Babur of the Republic of Uzbekistan, bahtiyor66@mai.ru

Mamadaliyev Inomdjon Absattarovich, Doctor of Historical Sciences, Professor of Khujand State University named after B. Gafurov of the Republic of Tajikistan. m_inom2006@mail.ru

Ismailbekova Aksana Ismailbekovna, Phd, Professor, Germany, aksana_ismailbekova@yahoo.co.uk

Omer Küçük, Phd, Professor, Kastamonu University, Republic of Turkey, omerkucuk@kastomonu.edu.tr

Irwan Bin Mohd Subri, Phd, Professor, University of Islamic Sciences Malaysia, Malaysia, irvan@usim.edu.my

Sanjay Kumar Pandey, Phd, Professor, Jawaharlal Nehru University, India, skpandeyinu@gmail.com

Wang Zhenxing, Professor, Northwestern University, People's Republic of China, 13319185059@163.com

МАЗМУНУ

Содержание

Contents

Матисакова З.У., Дехканов И.Х., Канатбек уулу У. Байыркы Индиянын укуктук өзгөчөлүктөрү	1
Дүйшөнбаева А.Б., Турдубай кызы Ж. Из истории службы связи постсоветской России	9
Адышева Н.К., Тобокалова А.У. Кыргыз элинин тарыхы, маданияты, искусствосу (Улуу ата мекендик согуш мезгилинде)	15
Алиева Ф.Э. Ч.Айтматовдун согуш темасындагы чыгармаларындагы автобиографизмдин элементтери.....	22
Токтогулова Г.Т. Араб алфавитинин алгачкы реформалары	30
Матисакова З.У., Талант кызы Р., Эрмек кызы А. Байыркы Кытайдын укук системасы	40
Адышева Н.К., Маданбек кызы Ж. Өзгөндүк баатырлар Улуу ата мекендик согуш жылдарында.....	47
Бабаева А.Д., Хамрокулов И.И. Азыркы учурдагы Иран: ислам жана бийлик	50
Эралиева Ы.С. Познавательльно-художественная аксиология романа «Снег» Орхана Памука.....	59
Дүйшөнбаева А.Б., Абдимусаева Э. Советтик Кыргызстандагы мектепке чейинки билим берүүнүн абалы	67
Ахмедова Г.А., Мамасадык кызы З. Война в произведениях Чингиза Айтматова: образы героев и их судьбы в годы Великой отечественной войны.....	73
Адышева Н.К., Көчкөнова А.А. Аялдардын Улуу ата мекендик согушка кошкон салымы.....	78
Адилбаев Ж.А., Абдисамат К.Н. Көчмөндөр цивилизациясы жана анын дүйнө тарыхындагы орду	83
Ахмедова Г.А., Кудайбердиева М. Подвиг Чолпонбая Тулебердиева: бессмертный героизм кыргызского воина в Великой отечественной войне.....	89
Бабаева А.Д., Ташматова Ш.Ш. Ирандагы «Ислам революциясы» XX кылымдын акыркы чейрегиндеги эл аралык мамилелердин фактору катарында.....	93

Адышева Н.К. Улуу ата мекендик согуштун сабактары жана бүгүнкү күндөгү мааниси.....	100
Асанова У.А. Япония өлкөсүнүн мамлекет жана укук тарыхы	107
Авазов Э.А. Жалал-Абад шаары Улуу ата мекендик согуштун тарых барактарында	115
Осмонова С.К., Базарбаева Р. Из истории Общественной телерадиокорпорации Кыргызстана.....	124
Ахмедова Г.А., Турдумаматова А.К. Поэт фронтовик Сооронбай Жусуев и его произведение «Алакан»	130
Таирова А.Ш. Проблемы перевода идиом и поговорок в арабском языке.....	135
Элеманова Р.Т. Асанакун Рысмендеев – Улуу жеңишке өз салымын кошкон баатыр	145
Ахмедова Г.А., Каримов Э.Р. Индустриальный щит победы: роль Средней Азии и Киргизской ССР в обеспечении фронта в годы Великой отечественной войны	155
Кармышаков М.А., Кадырова Н.Б. Кыргызстанда туристтик ишмердикти укуктук жөнгө салуунун актуалдуу маселелери	160
Парпиев М.Т. Чыгыш дипломатиясындагы англис тилинин орду жана ролу	167
Мамадалиев И.А. Ходжент в русской дореволюционной историографии.....	172

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 1-8

УДК: 340

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_1](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_1)

БАЙЫРКЫ ИНДИЯНЫН УКУКТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕЙ ИНДИИ

LEGAL PECULIARITIES OF ANCIENT INDIA

Матисакова Зулфия Усоновна

Матисакова Зулфия Усоновна

Matisakova Zulfiya Usenovna

ю.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ю.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Law, Osh State University

2023medina@mail.ru

Дехканов Ильесбек Хуснидинович

Дехканов Ильесбек Хуснидинович

Dehkanov Ilyesbek Husnidinovich

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

Канатбек уулу Уланбек

Канатбек уулу Уланбек

Kanatbek uulu Ulanbek

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

БАЙЫРКЫ ИНДИЯНЫН УКУКТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Макалада Байыркы Индиядагы укук анын озгочолуктору чагылдырылган. Байыркы Индия цивилизациясы Чыгыштын эң байыркы жана алгачкы цивилизацияларынын бири болуп саналат. Тарых булактары маалымдагандай, Индия байыркы заманда Инд дарыясынын өрөөнүндө жайгашкан. Байыркы Индияда социалдык - таптык айрымалардын өсүшү өзгөчө сословиелик топтордун - варналардын калыптанышына алып келген. Ал топтор брахмандардан (чиркөө кызматкерлеринен, соттордон), кшатрийлерден (жоокерлерден жана башкаруучулардан), вайшилерден (дыйкандар, кол өнөрчүлөр) жана шудрлардан (жакыр жашагандар, кулдар) турган. Бул варналардын ар биринин укуктук озгочолукторго ээ болгон. Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхый-укуктук, салыштырма-укуктук жана укуктук болжолдоо методдору түздү. Илимий иштин негизги жоболору жана корутундулары жалпы тарых, чет өлкөлөрдүн укугу менен тарыхы дисциплиналарын окутууда колдонууга сунушталат.

Ачкыч сөздөр: Байыркы Индия, укук, варна, шудра, брахман, кшатрия, вайшы, Ману мыйзамы

Правовые особенности древней Индии

Legal peculiarities of ancient India

Аннотация

Abstract

В статье отражено право Древней Индии и его особенности. Древняя индийская цивилизация — одна из древнейших и самых ранних цивилизаций на Востоке. Согласно историческим источникам, в древности Индия располагалась в долине реки Инд. В Древней Индии рост социальных и классовых различий привёл к формированию особых социальных сословных групп — варн. Эти группы состояли из брахманов (священников, судей), кшатриев (воинов и правителей), вайшьев (земледельцев, ремесленников) и шудр (бедняков, рабов). Каждая из этих варн имела свои правовые особенности. Методологическую основу исследования составили историко-правовой, сравнительно-правовой и метод правового прогнозирования. Основные положения и выводы научной работы рекомендуются для использования при преподавании дисциплин всеобщей истории, права и истории зарубежных стран.

The article reflects the law of Ancient India and its features. Ancient Indian civilization is one of the oldest and earliest civilizations in the East. According to historical sources, in ancient times India was located in the valley of the Indus River. In Ancient India, the growth of social and class differences led to the formation of special social class groups - varnas. These groups consisted of brahmins (priests, judges), kshatriyas (warriors and rulers), vaishyas (farmers, artisans) and shudras (poor people, slaves). Each of these varnas had its own legal features. The methodological basis of the study was historical and legal, comparative legal and the method of legal forecasting. The main provisions and conclusions of the scientific work are recommended for use in teaching the disciplines of general history, law and history of foreign countries.

Ключевые слова: Древняя Индия, закон, варна, шудра, брахман, кшатрия, вайшы, закон Ману

Keywords: Ancient India, law, varna, shudra, brahmin, kshatriya, vaishya, law of Manu

Киришүү

Байыркы Индия - дүйнөдөгү эң байыркы жана табышмактуу цивилизациялардын бири. Индияда жайгашкан дарыялар - Инд жана Ганг дарыясы. Индия деген аталыш да Инд дарыясынын аталышынан келип чыккан. Индиянын туштугу - жарым аралдык, түндүгү - материктик болуп бөлүнөт. Башкы археологиялык табылгалар Хараппа жана Мохенжо-Даро шаар чалдыбарында табылган. Мохендо-Даро шаары ошол учурда ири соода жана колөнөрчүлүк борбору болгон. Бул шаардын урандылары жакшы сакталып калган. Хараппадан болсо көптөгөн жез жана коло буюмдар табылган. Хараппа эле алтын менен күмүштөн ар кандай буюмдар жасалган [1]. Байыркы Индияда социалдык - таптык айрымалардын өсүшү өзгөчө сословиелик топтордун - варналардын калыптанышына алып келген. Ал топтор брахмандардан (чиркөө кызматкерлеринен, соттордон), кшатрийлерден (жоокерлерден жана башкаруучулардан), вайшилерден (дыйкандар, кол өнөрчүлөр) жана шудралардан (жакыр жашагандар, кулдар) турган. Алардын калыптанышына ар түрдүү жагдайлар, диний ырым-жырымдарды жакшы билгендик жана ээлеп алгандык, басып алуу согуштары ж.б. көмөктөшкөн.

Брахмандар менен кшатрийлер көбүрөөк толук укуктуулар жана толук бийликтүүлөр деп эсептелип, алардын багуусуна айыл-чарба азык түлүктөрдөн үлүштөр үзгүлтүксүз бөлүнүп берилген. Ал бали (салык) деп аталып, улам жогорулап, община дыйкандары мамлекет так эксплуатациялоонун формасына айланган. Эң жөнөкөй уруулук мамлекеттик уюмдашуулар Байыркы Индияда б.э.ч. I миң жылдыкта пайда болгон. Алар монархиялар болушкан жана аларды брахмандар башкарышкан же кшатрийлик олигархиялык республикалар болушкан, аларды кшатрийлердин аскердик күчү башкарган. Басып алган уруулардын жерлери мамлекеттик менчиктин башкы булагы болгон жана ал падышанын ээлигине берилип, кулдар, ижарачылар тарабынан иштетилген. Бир бөлүгү кызмат адамдарына сыйлык же «тоют» иретинде берилген. Үстөмдүк кылуучу тап менен общиналык төбөлдөр общинанын дыйкандар, кулдар жана кем укуктуу жашоочуларга үстөмдүк кылышкан.

Индияда общиналардын ээлик кылуу укугу өзгөчө бекемдиги менен айрымаланган. Община өз жерлерин башкаруу боюнча дээрлик чексиз укуктарга ээ болгон: сатууга, сатып алууга, белек кылууга, ижарага берүүгө укуктуу болгон. Общинанын карамагында жайыттар, ирригациялык курулуштар, жолдор болгон. Рента - салыкты чогултууга коллективтүү жооп берүү менен чогултулган алык - салыктын жарымын өздөрү алып калышкан. Общинанын жер ээлиги жеке дыйкандардын же чоң үй-бүлөөнүн жер ээлиги менен айкалышып жүргүзүлгөн. Мындай жер ээлери кулдарды, жерсиз жалдангандарды эксплуатациялашкан. Кулдардын эмгеги бүткүл Байыркы Индияда басымдуулук кылган эмес. Калктын айрым топторунун укуктук абалы.

Укук эстеликтери байыркы Индиялык коомдун сословиелик - касталык бөлүнүшүнүн ачык түсүн берет, мындай бөлүнүш эң эле аягына жеткирилген формада болгон. Бул варналардын айрым топторунун өкүлдөрү социалдык, диний, укуктук жактан ар башкача абал ээлегенинен көрүнгөн. Шудралар «бир сыйра туулгандар» делинип, курмандыкка чалган диний ырым - жырымдарга жолотулган эмес. Брахмандар, кшатрийлер, вайшийлер «эки сыйра туулгандар» катары артыкчылык укуктардан пайдаланышкан. Жазанын оор - жеңили да тигил же бул варнага же кастага тийиштүүлүгүнө жараша аныкталган.

Байыркы Индиялык коомдун социалдык бөлүштүрүлүшүндө кулдар өзгөчө орунду ээлешкен. Манунун закондорунда кулдардын жети түрү жана жети түрдүү булактары көрсөтүлгөн: туткундалган (аскер туткуну), багыш үчүн кул, үйдө төрөлгөн, сатып алынган, белекке берилген, мураска калган, жаза боюнча кулга айланган. А кулдун тагдыры бүт бойдон кожоюнунун колунда болгон. Манунун закондорунда кшатрийлердин, вайшилердин, брахмандардын да койчу, кол өнөрчү, актёр, кызмат аткаруучу болуп, ар башка абал ээлегени баяндалат [2].

Байыркы Индиянын маданий, социалдык-экономикалык жана мамлекеттик өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырган мыйзамдын спецификалык өзгөчөлүктөрү биринчи кезекте укук булактарында көрүнгөн. Алардын арасында өзгөчө орунду дхармашастралар - диний, адеп-ахлактык, укуктук жыйнактар ээлейт. Дхарма түшүнүгү көп кырдуу. Бул диний жакшылык, адеп-ахлак жана жүрүм-турум нормасы жана ар бир динчил индус үчүн милдеттүү болгон, анын жашоосунун ар кандай аспектилерин жөнгө салган эрежелердин жыйындысы. Дхарма термини менен катар байыркы Индиялык укукта европалык укукка окшош "няя" түшүнүгү болгон - мыйзам, дхармага караганда тар түшүнүк, жүрүм-турумдун жалпы кабыл алынган нормасын билдирген. Ал нормалардын бузулушу мамлекет тарабынан колдонулган жазага алып келген. Адегенде брахмандар тарабынан окуучулары үчүн түзүлгөн Дхармашастралар акыр аягында укуктун авторитеттүү булагы катары гана таанылбастан, ал тургай белгилүү бир этапта алардан мыйзамга тиешелүү нерселерди алып, Артхашастраларды сүрүп чыгарышкан. Дхарма Шастраларга укуктук темаларды жана көрсөтмөлөрдү киргизүү башында падышанын дхармасын (раджа-дхарманы) тынчтыктын жана тартиптин коргоочусу катары аныктоонун түздөн-түз натыйжасы болгон.

Манунун мыйзамдары - байыркы Индиялык укуктун эстелиги болуп саналат. Байыркы Индиянын социалдык - экономикалык жана мамлекеттик өзгөчөлүктөрүн чагылдырган укуктук эстелик катары таанымал. Алардын ичинде дхармашастраларга - диний жана укуктук тыюу салуу эрежелерине (дхармаларга) өзгөчө роль таандык. Дхарма - бул ар бир укук ишенимине татыктуу жарандын жүрүм-турумунун нормасы, анын жашоосун аныктаган милдеттүү эрежелердин жыйындысы. Бул норма бир эле учурда диний, моралдык жана укуктук мазмун менен жуурулушкан [3].

Байыркы Индиянын мыйзамдарынын, адеп-ахлактуулуктун жана диндин негизги жана эң кеңири кодекси Манунун мыйзамдары болгон. Байыркы индейлердин жүрүм-туруму көптөгөн кылымдар бою диний жана укуктук нормалар менен жөнгө салынган. Ошондуктан коомдук мамилелерди жөнгө салуучу өз алдынча ченемдердин жыйындысы катары укук түшүнүгү болгон эмес. Салт Индиядагы юридикалык ойдун өнүгүшүн веда адабиятынын эстеликтери менен байланыштырат. Ведалар (Ригведа, Самаведа ж.б.) - байыркы ыйык китептерде кудайдын осуяттары жана ишенимдүү индустар үчүн чындык камтылган. Бирок Ведаларды укуктун идеологиялык негизи катары гана кароо керек. Манунун мыйзамдарын брахмандык мектептердин бири түзгөн Мифтик Ману кудайынын аты бул мыйзамдарга ыйыктыктын жана диний буйруктардын кол тийбестигинин маанисин берген. Мыйзам долбоорлорун даярдоонун так убактысы белгисиз. 2-кылымдан кийин пайда болгон деп болжолдуу түрдө окумуштуулар айтып келет.

Ману мыйзамдары куплет түрүндө жазылган 12 бөлүм жана 2685 беренеден турган. Алар мыйзам ченемдерин гана чечмелебестен, саясатты, адеп-ахлакты, диний осуяттарды чечмелешет. Жыйнак жалпысынан укуктун таптык мүнөзүн, ага уруулук түзүлүштүн жана касталык түзүлүштүн зор таасирин күбөлөндүрөт. Art. 108-бөлүм Мен дхарма – бул бардык

адамдар карманууга тийиш болгон түбөлүктүү “жашоо эрежеси” деп айтам. Ар бир варна өзүнүн дхармасы менен жетектелиши керек, б.а. ченемдердин жана эрежелердин жыйындысы, алардын бузулушу диний айыптоо гана эмес, ошондой эле укуктук кесепеттерге алып келген.

Манунун мыйзамдарынын кодекси үстөмдүк кылуучу тап динди кандай теңдешсиз цинизм менен кызматка коюп жатканын ачык эле көрсөтүп турат. Ал езунун таптык маңызын ачык-айкын ачып берет. Манунун мыйзамдары коомдун касталык-варналык түзүлүшүн мыйзамдаштырууну жана баарынан мурда брахмандардын артыкчылыктуу абалын мыйзамдаштырууну негизги максат кылып койгон. Брахмандарды сыйлабаган падышаларга айтылган коркутуулар жана дубалар буга далил [4].

Брахмандардын арасында теңдик болгон эмес. Кээ бирлери Ведаларды изилдөө, курмандык чалуу, окутуу, башкалары дүйнөлүк иштер менен алектенишкен. Ошентип, VIII бөлүмдө: «Мал баккан, соода менен алектенген брахмандар, ошондой эле брахмандардын кол өнөрчүлөрү, актерлору, кызматчылары жана ссудачылары шудралар катары каралышы керек» деп айтылат.

Ману мыйзамдарынын VII, VIII, IX жана жарым-жартылай X бөлүмдөрү мамлекет жана укук маселелерине арналган. Бул жерде төмөнкүлөр келтирилген: башкаруучунун жакшы сапаттары, кшатрия падышасынын дхармасы. Ал бир катар талаптарды аткарууга милдеттүү деп эсептеген. Алсак:

- кылмышкерлерди жазалоо,
- тажрыйбалуу кеңешчилердин – брахмандардын жардамы менен сот адилеттигин жүргүзүү.

- падышаны кудайлаштырган. Анын милдети – адамдарды коркутуу жана жазаны кутулгус кылуу ж.б.

Индустардын кудайчыл падыша жөнүндөгү түшүнүгү башкаруучуларга алардын милдеттеринин бири катары, букараларын коргоону буйруган. Элди коргоо менен падыша салык алуу укугун алат. Бир нече макалалар шудраларга, жалданма жумушчуларга, кызматчыларга жана кулдарга арналган. Мыйзамдарда кулчулуктун булактары келтирилген: «туу астында колго түшкөн (б.а. согушта), үйдө төрөлгөн, сатып алган, белек кылган, тукум кууп өткөн жана жаза менен кул болгон».

Менчик укугу чөйрөсүндө менчик укугу жана мүлккө ээлик кылуу укугу өзгөчө орунду ээлейт. Мыйзамдар кандайдыр бир нерсеге ээлик кылуу, анын ичинде ак ниет ээлик кылуу мыйзам менен акталышын талап кылган.

Менчик укугу бүтүмдөр:

1. сатып алуу-сатуу келишимдери,
2. тартуулоо,
3. алмашуулар,
4. күрөөлөр аркылуу пайда болгон.

Чыныгы ээси гана буюмду сата алат. Башка бирөөнүн мүлкүн мыйзамсыз ээлеп алуу үчүн ири өлчөмдөгү айып пул салынган. Ошондой эле Ману мыйзамында милдеттенмелер мыйзамы кылдат иштелип чыккан. Ману мыйзамдарында падыша карызкорду кредитор талап кылуу укугун далилдегенде, аны төлөөгө мажбурлашы керектиги так жазылган. Мыйзамдар кепилдик институтун билишкен. Карызкор төлөөгө жөндөмсүз болгон учурда гарант карызды өз каражаттарынын эсебинен төлөөгө милдеттүү болгон. Карызкор каза болгон учурда анын карызы улуу баласына, жада калса маркумдун башка туугандарына өтүп кеткен. Карызды төлөбөй коюу, эгерде карызкор брахман болбосо жана кредитордон жогору кастага таандык

болбосо, кулчулук абалына алып келген. Манунун мыйзамдары кредиттер боюнча пайыздарды алууга уруксат берген. Алар варнага жараша коюлган жана брахман үчүн айына 2%, кшатрия үчүн 3%, вайшья үчүн 4% жана шудра үчүн 5% түздү.

Маурян доорунда эмгек келишими кеңири колдонулган. Эреже катары, жалдангандар шудралар болгон, бирок жалданма жумушчулардын арасында вайшьяларга таандык болгон кол өнөрчүлөр да болгон. Жалданма жумушчулар жыйналган түшүмдүн 1/10 бөлүгүн, ал эми мал чарбачылыгы менен алектенгендер караган уйлардын сүтүнөн 1/10 майды алышкан. Мыйзамдар келишимди аткарбоо же талаптагыдай аткарбоо укук бузуучуну макулдашылган төлөмдөн ажыратат деп белгилейт.

Ману мыйзамдары боюнча милдеттенмелер мыйзамында жалпы эреже каралган:

а) кул, мас, акыл-эси жайында, жашы жете элек, чала, ыйгарым укуксуз адам тарабынан түзүлгөн келишим жараксыз;

б) келишимди бузуу жарандык-укуктук кесепеттерге гана алып келбестен, мамлекеттен чыгаруу сыяктуу кесепеттерге да алып келсе.

Мыйзамдар кыйноолордон келип чыккан милдеттерди, тактап айтканда адамга же анын мүлкүнө зыян келтирүү (эгиндерге зыян келтирүү, башка адамдардын буюм-тайымдарын бузуу ж.б.) четке каккан.

Байыркы Индия коомунун үй-бүлөлүк мамилелери күйөөсүнүн аялы менен балдарынын үстүнөн үстөмдүк кылуусу менен мүнөздөлөт. Нике кыз менен күйөө баланын ата-энесинин макулдугу менен түзүлүшү мүмкүн. Күйөө ата-энесине колукту үчүн кун төлөп берген. Келин үй-бүлөгө алып келинген ата-энесинен сеп алган. Мыйзамдар жана үрп-адаттар жубайлык мамилелердин кол тийбестигин талап кылган, бирок аял үчүн гана. Күйөөсүнө келсек, мыйзам ага талак берүү укугун берген, мында шарттар каралган: күйөөсү «өзүн жек көргөн» аялына бир жыл чыдап турууга милдеттүү жана ушул мөөнөттөн кийин гана себин бүтүндөй өзүнө ыйгарып, аны кууп чыгара алат; «Балалуу болбогон аял никесинин 8-жылы, ал эми өлүү балдарын төрөгөн аял онунчу жылында кууп чыгышы мүмкүн; кыздар гана - он биринчиде, ал эми ачуусу - дароо."

Мыйзам көп балалуу үй-бүлөлөрдүн түзүлүшүнө өбөлгө түздү. Эгерде жубайлардын балдары жок болсо, анда аялга күйөөсү жездеси (күйөөсүнүн бир тууганы) же башка тууганы менен чогуу жашоону буйруган. Никеге чейинки балдары бар аялга үйлөнсө болот, мыйзамда алар каралышы керек деп жазылган.

Байыркы Индияда жерге жеке менчик укугу өнүккөн эмес, бул таптардын пайда болушуна каршылык көрсөткөн жамааттык жана касталык байланыштардын бекемдигин камсыз кылган. Жер фонду падышалык, общиналык жана жеке менчик жерлерден турган. Падыша монастырларга жана жеке адамдарга жер участкаларын берген. Жерге коомдук менчик падышага салык салууга мүмкүндүк берген. Ошентип, дыйкандар жамаатынын мүчөлөрүнө салык түшүмдүн 1/6 бөлүгүнө барабар болгон. Талаалардагы, көлмөлөрдөгү жана бакчалардагы жамааттардын жана үй-бүлөлөрдүн жер ээлеринин чек аралары так аныкталган.

Байыркы Индияда кылымдар бою жазылган жана таралган дхармашастралардын толук саны да, алардын пайда болуу убактысы да аныктала элек. Аларда ар кандай теги жана ишенимдүүлүгү бар материалдар, кийинчерээк киргизүүнүн издери жана көптөгөн оңдоолор камтылган. Дээрлик эч бир Дхарма Шастранын датасын эки-үч кылымдагыдай так айтуу мүмкүн эмес, анткени бул брахмандык эмгектер индустардын ыйык китептерине комментарий берип, ушул жанрдагы адабиятка мүнөздүү салттуу канондор боюнча түзүлгөн. Эгерде дхармасутралар негизинен кыйноолорду - адамга каршы кылмыштарды: киши өлтүрүү,

ойноштук, мазактоо, уурулук деп эсептелген. Аларда жалпы түшүнүк - хиса (адамга зыян келтирүү, кемсинтүү) колдонулган болсо, анда кийинки дхармашастраларда барган сайын көбүрөөк көңүл бурула баштаган. Келишимдик жана мүлктүк мамилелерге, аларды бузгандыгы үчүн жоопкерчилик (карызды, ипотеканы, жер участкакторунун чектерин, мурасты бөлүштүрүүнү ж.б.) төлөп берүүгө милдеттендирилген. Бул дхармашастралардагы укуктук нормалар көбүрөөк уюшкан жана классификациялангандыгынан кабар берет [5].

Сот адилеттиги жөнүндө мыйзамга ылайык сот өндүрүшүнүн себептеринин (ченемдеринин) биринчи тобу келишимдик мамилелерге тиешелүү - карызды төлөбөө, ипотека, башка бирөөнүн мүлкүн сатуу, соода же башка бирикмеге катышуу, берилгенин кайтарып бербөө (VIII, 4); андан кийин эмгек акыны төлөбөй коюу, келишимди бузуу, сатып алуу-сатуудан баш тартуу, менчик ээси менен чабандын ортосундагы талаш-тартыштар (VIII, 5) келип чыгат. Кийинки топтун көңүлү башкача. Милдеттүү мамилелерден автор конкреттүү кыйноолорго жана кылмыштарга өтөт. Бул чек ара (жер участогу) боюнча талаш-тартыштар, иш менен жалаа жана мазактоо, уурулук, киши өлтүрүү, зордук-зомбулук жана ойноштук (VIII, 6). Бул актылардын баары, ошондой эле малдын түшүмдөрдү жок кылуусу, башкалардан мурда Дхарма Шастраларда камтылган жана байыркы Индиянын зыяндуу мыйзамынын өзөгүн түзгөн. Алар адамдын инсанына келтирилген зыян (химса) түшүнүгүнө кирген.

Соттук териштирүүнүн кийинки негиздери нике-үй-бүлө укугунун жана мурастык укуктун нормаларын бузууга (VIII, 7), ошондой эле кылмыш катары эсептелген кумар оюндарына байланыштуу болгон. Ошентип, сот өндүрүшүнүн 18 негиздерине ылайык нормаларды көрсөтүүнүн ички логикалык системасы азыркы тармактык системадан олуттуу айырмаланып турган. Анткени бул жерде жарандык жана кылмыш-жаза мыйзамдарынын нормаларын бөлүп кароого болбойт. Индияда соттордун эки системасы - падышалык жана общиналык соттордун системасы болгон [6]. Жогорку сот инстанциясы болуп падышанын өзү, брахмандары жана кеңшчилери менен катышкан же падыша тарабынан дайындалган үч брахмандан турган сот коллегиясы эсептелген. Бардык административтик бирикмелерде үч чинден куралган сот коллегиялары дайындалган. Атайын соттор кылмыш иштерин караган. Иштин көпчүлүгү общиналык-касталык соттор тарабынан каралган, алар азыркыга чейин сакталып калган.

Нике жана үй-бүлө мамилелерин жөнгө салуу. Шастралардагы бир катар нике, үй-бүлө жана тукум куучулук мамилелерге – «күйөө менен аялдын түбөлүк дхармаларына» арналган. «Күйөө менен аялдын дхармасы жөнүндө» бардык көрсөтмөлөр байыркы Индиялык коомдо, чоң, бөлүнбөгөн патриархалдык үй-бүлөлөр-кландардагы аялдардын кемсинтилген, баш ийүү абалынын күбөлөндүрүп турган. Алар узак убакыт бекем сакталып калган, аларда үй-бүлө эбегейсиз зор, дээрлик чексиз бийликке ээ болгон. Үй-бүлөлүк мамилелер чөйрөсүндө социалдык-маданий каада-салттардын жана каада-укуктун таасири эң айкын болгон. Брахмандар кубаттаган алгачкы төртөө, негизинен, атанын кызын «зергер таштар менен сыйланган» (белгилүү бир сеп менен) күйөөгө берүү менен коштолгон. Шастраларда брахмандар менен кшатриялар үчүн никенин алгачкы төрт формасы, ал эми вайшьялар менен шудралар үчүн колуктунун баасы менен нике кыйылышы белгиленген. Аялдын негизги максаты балдарды кароо, биринчи кезекте уулдарды төрөп аны тарбиялоо болуп эсептелген. Алар өлгөн ата-бабаларды эскерүү ырым-жырымдарын аткарууга милдеттүү болгон. Мал сыяктуу эле төл байлыктын негизги түрү катары таанылган. Ушундан улам, энесинин күйөөсү анын ким экендигине карабастан, баланын мыйзамдуу атасы деп эсептелген. Мында аялдар тукуму ээсине таандык болгон үй жаныбарларына, кулдарга теңештирилген. Аялды жана

балдарды сатууга да уруксат берилген, бирок бул күнөө деп эсептелген. Уулдарын сатуу, эреже катары, алардын кулга айлануусуна алып келген эмес. Экстремалдуу шартта (балдары жок үй-бүлөлөргө) берилип кеткен жана сатылган уулдар жаңы үй-бүлөдө түз туугандарынын бардык укуктарын алышкан.

Жыйынтыктап айтканда, укук эстеликтери байыркы Индиялык коомдун сословиелик - касталык бөлүнүшүн ачыктап, мындай бөлүнүш аягында коомдук варналардын калыптанышына алып келген.

Колдонулган адабияттар

1. Интернет ресурс: <https://multiurok.ru/files/baiyrky-indiia-tsivilizatsiiasy.html>
2. Заикин В.В. Особенности возникновения и развития государственного устройства Индии: Историко-теоретический аспект. Диссертации на соискание уч. степени кандидата юридических наук. Москва, 2005. С.7-9
3. Токтакун Кызы, Г. Байыркы чыгыштын укук эстеликтери катары Ману жана Хаммурапи мыйзамдарына салыштырма мүнӨздӨмӨ / Г. Токтакун Кызы, А. И. Жумабаева // Чыгыш таануунун маселелери. – 2024. – No. 2. – P. 64-71. – DOI 10.52754/16948653_2024_2_8. – EDN AJOHVF.
4. Арутюнов, Э. К. Законы Ману как правовой источник в Древней Индии / Э. К. Арутюнов, А. Ф. Алиева // Приоритетные модели общественного развития в эпоху модернизации: экономические, социальные, философские, политические, правовые аспекты : Материалы международной научно-практической конференции.– Саратов: 2016. – С. 53-55.
5. Левчук, С. В. Религиозно-правовые особенности государственного и общественного строя Древней Индии по законам Ману / С. В. Левчук // История государства и права. – 2011. – № 22. – С. 31-38. – EDN OPBOAP.
6. Токтакун, К. Г. Байыркы Кытай укук системасынын ӨзгӨчӨлүктӨрү / К. Г. Токтакун, А. И. Жумабаева // Кыргызстандын Жарчысы. – 2024. – No. 1-1. – P. 133-136. – DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2024-1(1)-133-136. – EDN CCVOBD.
7. Djuotsna, B. The place of women in Indian society and some women's movements in India / B. Djuotsna // Bulletin of Osh State University. – 2021. – Vol. 1, No. 3. – P. 157-161. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_157. – EDN JIEWED.
8. Адылбек Уулу, Н. Түштүк Азия саясий-экономикалык регион катары / Н. Адылбек Уулу // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология. – 2024. – No. 2(4). – P. 7-12. – DOI 10.52754/16948823_2024_2(4)_2. – EDN FNGVWX.
9. Токтакун Кызы, Г. Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнүн укуктук негиздери (Байыркы Египет жана Байыркы Вавилондун мисалында) / Г. Токтакун Кызы, Н. Нийматжан Кызы // Чыгыш таануунун маселелери. – 2024. – No. 2. – P. 49-57. – DOI 10.52754/16948653_2024_2_6. – EDN EDAGDG.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 9-14

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_2](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_2)

ИЗ ИСТОРИИ СЛУЖБЫ СВЯЗИ ПОСТСОВЕТСКОЙ РОССИИ

ПОСТСОВЕТТИК ОРУСИЯНЫН БАЙЛАНЫШ КЫЗМАТЫНЫН ТАРЫХЫНАН

FROM THE HISTORY OF THE COMMUNICATION SERVICE OF POST-SOVIET RUSSIA

Дуйшонбаева Аида Байышевна

Дуйшонбаева Аида Байышевна

Duishonbaeva Aida Baishevna

к.и.н., доцент, Ош мамлекеттик университети

т.и.к., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

bektasheva80@mail.ru

Турдубай кызы Жанылай

Турдубай кызы Жаңылай

Turdubai kuzu Janylai

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

bektasheva80@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ СЛУЖБЫ СВЯЗИ ПОСТСОВЕТСКОЙ РОССИИ

Аннотация

Связь - одна из наиболее динамично развивающихся отраслей инфраструктуры современного общества России, органично связанная с его эволюцией во всемирном масштабе - от «индустриального» к «информационному». Этому способствуют постоянный рост потребительского спроса на услуги связи и информацию. Анализ тенденций и мирового опыта развития связи, а также результаты исследований, выполненных органами Международного союза электросвязи (МСЭ), показывают, что на рубеже XX-XXI веков человечество вплотную подошло к реализации так называемых предельных задач в области развития телекоммуникаций - глобальных персональных систем связи. Глобальность связи обеспечивается созданием Всемирной сети связи, в которую интегрируются национальные (федеральные) и входящие в них региональные и ведомственные сети связи, что позволит абоненту пользоваться различными услугами связи в любой точке земного шара.

Ключевые слова: эволюция, масштаб, информация, МСЭ, лобализация, сети связи, телекоммуникация, интеграция, земной шар

ПОСТСОВЕТТИК ОРУСИЯНЫН БАЙЛАНЫШ КЫЗМАТЫНЫН ТАРЫХЫНАН

FROM THE HISTORY OF THE COMMUNICATION SERVICE OF POST-SOVIET RUSSIA

Аннотация

Россиянын байланыш кызматы жана заманбап коомдук ички түзүмү дүйнөлүк масштабда анын менен байланышкан өнөр жайдан тартып маалыматтык талаасына чейин абдан динамикалуу өнүккөн тармактарынын бири. Буга керектөөчүлөрдүн байланыш кызматтарына жана маалыматка болгон суроо-талабынын туруктуу өсүшү өбөлгө түзөт. Байланыштын глобалдуулугу улуттук (федералдык) жана аларга кирген региондук ошондой эле ведомстволук байланыш тармактарына интеграцияланган бүткүл дүйнөлүк байланыш тармагын түзүү менен камсыз кылынат. Бул абонентке жер шарынын каалаган жеринде байланыштын ар кандай кызматтарынан пайдаланууга мүмкүндүк берет десек жаңылышпайбыз.

Abstract

Communications is one of the most dynamically developing branches of the infrastructure of modern Russian society, organically linked to its evolution on a global scale - from the "industrial" to the "information". This is facilitated by the constant growth of consumer demand for communication services and information. An analysis of trends and global experience in the development of communications, as well as the results of research carried out by the bodies of the International Telecommunication Union (ITU), show that at the turn of the 20th and 21st centuries, humanity came close to realizing the so-called ultimate goals in the field of telecommunications development - global personal communication systems. Global connectivity is ensured by the creation of a Worldwide communications Network, which integrates national (federal) and regional and departmental communications networks, which will allow subscribers to use various communication services anywhere in the world.

Ачык сөздөр: эволюция, масштаб, маалымат, ЭЭУ, глобализация, байланыш тармактары, телекоммуникация, интеграция, жер шары

Keywords: evolution, scale, information, ITU, globalization, communication networks, telecommunications, integration, globe

Введение

Связь-сфера государственной службы, представляющей особый вид услуг. С развитием общества, науки и техники, использованием информационных технологий, эта отрасль требует особого подхода и немалых средств. Развитие связи это - совокупность всех предприятий связи почтамты, отделения перевозки почты, узлы и отделения связи, телекоммуникации, телефонной сети, сотовой связи и многое другое [1. 41с.]

Целью данной статьи, обобщить опыт становления и развития истории связи на территории России на основе комплексного анализа определить перспективы дальнейшего развития этого ведомства. В статье охватывают обширный период, после распада СССР т.е современная история связи России. Однако основы хронологии следует искать в глубокой древности.

Методология исследования. Наряду с систематическим изучением, сформировавшимся в исторических исследованиях, применялся ряд когнитивных, познавательных, социологических, сравнительных, культурных, генетических методов. Потому что распространение существующих проблем в сфере службы связи на население в целом, глубокая интерактивность, прозрачность, отсутствие рамок смогли создать характер. Все это способствовало применению вышеуказанных методов при анализе статьи.

Актуальность темы. Ряд общественно-политических, социально-экономических и других изменений конца XX - начала XXI в. Постсоветской России, поставили перед учеными-историками новые цели. Реалии настоящего времени настоятельно требуют от исследователей расширения, углубления, дополнения имеющихся знаний, пересмотра устоявшихся взглядов на отдельные проблемы истории современной России. Одной из таких проблем стали вопросы истории возникновения, становления и развития связи России. Именно это сосвляло актуальность данной статьи.

История связи России прошла длительный процесс становления и развития, который состоял из нескольких этапов в соответствии с социально-экономическими и политическими запросами конкретных эпох и государств на территории современной России. Данная отрасль государственной службы прошла путь развития от первичных форм связи до современной механизированной и автоматизированной системы связи. Ее устойчивому развитию способствовало историко-географическое месторасположение современной России. Территория России расположена на стратегически выгодном месте, имея выход к территориям многих государств как на западе, севере, так и на востоке, юге.

Необходимость комплексного исследования истории связи России с одной стороны, требованием детального, глубокого проникновения в историческое прошлое данной государственной службы. С другой стороны изучение широкой базы материальных памятников и разножанровых исторических источников позволяет досконально исследовать реальную историю развития связи, выявляя взаимосвязь прошлого и настоящего. Необходимо пересмотреть стереотипы, критически переосмыслить прошлое и оценить происходящее, определить перспективы развития истории связи страны с позиции реального подхода к этой проблеме в разных аспектах.

В годы советской власти история данной отрасли государственной службы России была изучена достаточно глубоко и всесторонне. В работах А.Н. Вигилевой всесторонне и подробно

изучена история возникновения, становления и развития истории связи как государственной службы с древнейших времен до новейшего периода другое [2. 82 с.] . Немало страниц отведено тем, кто сделал ее службой государственного масштаба. К сожалению, подобного изучения службы в нашей стране не было проведено. На наш взгляд, история связи заслуживает внимания ученых. Этой проблеме посвящены считанные работы, которые носят в основном статистический характер и выполнен в контексте общего развития того или иного исторического периода. Многие материалы, имеющиеся в нашем распоряжении, не отвечают цели прямого изучения истории связи, но тем не менее содержат ценные хотя и косвенные сведения по интересующей нас проблеме. Анализ изученности проблемы свидетельствует о том, что в разные периоды различными авторами частично были отражены отдельные стороны истории связи современной России. Первые сведения о данной службе появились еще в эпоху Средних веков [3. 75-стр.]. Об этом косвенно свидетельствуют письма китайских императоров. Однако это предположение подтверждает постоянная их переписка. Косвенные сведения о том, что у русских в государстве был специальный чиновник, курирующий связи и обеспечивающий их гонцов, имеются и в других китайских источниках. Основы изучения этой проблемы восходят к восточным авторам, в работах которых содержалась информация, историко-географические описания или краткие сведения о торговых маршрутах, о специальных службах в государственном устройстве и системе управления.

История связи прошла длительный процесс становления и развития, который состоял из нескольких этапов в соответствии с социально-экономическими и политическими запросами конкретных эпох и государств на территории нашей страны. Данная отрасль государственной службы прошла путь развития от первичных форм связи до современной механизированной и автоматизированной системы связи на современной территории России. Ее устойчивому развитию способствовало историко-географическое месторасположение России. Территория современной России расположена на стратегически выгодном месте, имея выход к территориям многих государств как на западе, севере, так и на востоке, юге.

Необходимо пересмотреть стереотипы, критически переосмыслить прошлое и оценить происходящее, определить перспективы развития истории связи страны с позиции реального подхода к этой проблеме в разных аспектах.

Процесс развития истории связи на территории России охватывает ряд внутренних, региональных и международных уровней России. Нами предпринята попытка воссоздания объективной картины истории связи на территории России в полном соответствии с реалиями пережитого времени. Объективная необходимость изучения данной отрасли государственной службы обусловлена также отсутствием, каких-либо научных исследований по данной проблеме в историографии России.

История формирования и развития связи России была изучена достаточно глубоко и всесторонне. В работах И.П. Ключевского, С.М. Соловьева, А.Н. Вигилевой всесторонне и подробно изучена история возникновения, становления и развития связи как государственной службы с древнейших времен до новейшего периода. Немало страниц отведено тем, кто сделал ее службой государственного масштаба. Новизна заключается в том, что она является конкретным исследованием многовековой истории связи на территории современной России. Собраны, систематизированы, изучены и прокомментированы многочисленные разножанровые материалы и источники.

Потребность в общении, в передаче и хранении информации возникла и развивалась вместе с развитием человеческого общества. Сегодня уже можно утверждать, что информационная сфера деятельности человека является определяющим фактором интеллектуальной, экономической и оборонной возможностей человеческого общества, государства. Зародившись в те времена, когда стали проявляться самые ранние признаки человеческой цивилизации, средства общения между людьми (средства связи) непрерывно совершенствовались в соответствии с изменением условий жизни с развитием культуры и техники. Это же относится и к средствам записи и обработки информации. Сегодня все эти средства стали неотъемлемой частью производственного процесса и нашего быта [4. 91-стр.].

С древнейших времен, звук и свет, служили людям для передачи сообщений на дальние расстояния. На заре своего развития человек, предупреждая своих соплеменников об опасности или сзывая на охоту, подавал сигналы криком или стуком. Звук основа нашего речевого общения. Но если расстояние между собеседниками велико и силы голоса не хватает, требуются вспомогательные средства. Поэтому человек начал использовать “технику”- свистки, рога животных, факелы, костры, барабаны, гонги, а после изобретения пороха-выстрелы и ракеты. [1] Появились специальные люди-гонцы, герольды, - которые переносили и передавали сообщения, оглашали народу волю владык. В Южной Италии кое-где по берегу моря до последнего времени сохранялись развалины сторожевых постов, с которых посредством колокольного звона передавались известия о приближении норманнов и сарацином.

С незапамятных времен в качестве носителя информации применяется и свет. Первыми “системами” связи стали сторожевые посты, располагавшиеся вокруг поселений на специально построенных вышках или башнях, а иногда просто на деревьях. При приближении неприятеля зажигался костер тревоги. Увидев огонь, зажигали костер часовые на промежуточном посту, и неприятелю не удавалось застать жителей врасплох. Для гонцов создаются станции смены лошадей. Маяки и ракеты до сих пор несут свою “информационную службу” на море и в горах.

Археологи, изучавшие памятники материальной культуры Древнего Рима, обнаруживали высеченные на камнях изображения сигнальных башен, с зажженными на них факелами. Такие башни устраивались также в великой китайской стене. До нас дошла легенда трехтысячелетней давности о том, как огни костров, зажженных на вершинах гор, в ту же ночь донесли Клитемнестре, супруге Агамемнона, предводителя греков в Троянской войне, весть о падении Трои. За 250 лет до нашего летосчисления в походах Ганнибала сигнальные огни уже не были чем-то необычным, и даже сегодня, в наш технический век, мы не можем от них отказаться.

В Древнем Китае важные сообщения передавали с помощью разнообразных гонгов, а коренные жители Африки и Америки пользовались барабанами. Мерный гул тамтамов сопровождал экспедиции по исследованию черного континента: племена предупреждали друг друга о приближении и намерениях пришельцев. И даже сегодня, когда развивающиеся народы Африки успешно овладевают современными средствами связи, барабан все еще не утратил своего значения. На железнодорожном транспорте и по сей день, когда требуется экстренно остановить поезд, тоже используют звуковые сигналы: на рельсы на небольшом

расстоянии друг от друга кладут три петарды, которые с шумом взрываются под колесами. Таким образом история Российской службы связи уходит в глубокой древности.

Список использованных литератур

1. Вигилев А.Н. История Отечественной почты России. - 2-е изд. - М., 1990 гг. 41-стр.
2. Вигилев А.Н. История Отечественной почты России. - 2-е изд. - М., 1990 гг. 82-стр.
3. Скропышева ВТ., Карпова Е.Л. К вашим услугам - почта. - М., 1990. Гг. 75-стр.
4. Шаманаев И.П. Почта нужна всем. - М., 1981. 91-стр.
5. Агантаев, А. Т. Участие государства в урегулировании коллективных трудовых споров (конфликтов) на примере Российской Федерации / А. Т. Агантаев, С. Бакыт Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 3. – С. 133-141. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_133. – EDN LKMSUM.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 15-21

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_3](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_3)

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТАРЫХЫ, МАДАНИЯТЫ, ИСКУССТВОСУ (УЛУУ АТА
МЕКЕНДИК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕ)**

**ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА (ВО ВРЕМЯ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ)**

**HISTORY, CULTURE, ART OF THE KYRGYZ PEOPLE (DURING THE GREAT PATRIOTIC
WAR)**

Адышева Назгул Кабылбековна

Адышева Назгул Кабылбековна

Adysheva Nazgul Kabylbekovna

улук окутуучу, Б.Сыдыков атындагы КУЭУ
старший преподаватель, КУМУ им Б.Сыдыкова
Senior Lecturer, Sydykov KUU

n_adysheva@mail.ru

Тобокалова Айзирек Уларбековна

Тобокалова Айзирек Уларбековна

Tobokalova Aizirek Ularbekovna

студент, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

студент, КУМУ им Б.Сыдыкова

student, Sydykov KUU

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТАРЫХЫ, МАДАНИЯТЫ, ИСКУССТВУСУ (УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕ)

Аннотация

Бул макалада Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз элинин тарыхы, маданияты, искусствосу тууралуу изилденди. Согуш жылдарында Кыргызстандын экономикасы согуштук керектөөлөргө ыңгайлаштырылып, өнөр жай ишканалары фронтту камсыздоо үчүн иштеп келген. Дыйканчылыкта эмгекке жарамдуу эркектердин көбү согушка кеткендиктен, айрым тармактарда аялдар жана өспүрүмдөр иштеп, эмгек каармандыгын көрсөтүшкөн. Маданият жана искусство согуш учурунда элдин рухун көтөрүүдө маанилүү роль ойногон. Кыргыз жазуучулары, акындары жана артисттери мекенди коргоо темасында чыгармаларды жаратышып, элди патриоттук духта тарбиялашканы анык. Театр жана адабият фронтко жана тылга колдоо көрсөтүү максатында өнүгүүнү сунулашкан. Кыргыз элинин салттуу эпостору жана тарыхый мурастары да мекенчилдикти шыктандыруучу мааниге ээ десем болот. Ушул мезгилде кыргыз эли биримдикти, сабырдуулукту жана эр жүрөктүүлүктү көрсөтүп, согуштун оорчулугуна карабастан, улуттук маданиятын жана өнөрүн сактап, өнүктүрө алган десек болот.

Ачкыч сөздөр: Улуу Ата Мекендик согуш, кыргыз эли, тыл жана фронт, маданият жана искусство, патриоттук дух, эмгек каармандыгы, салттуу мурас, биримдик жана сабырдуулук

ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА (ВО ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ)

Аннотация

В статье рассматривается история, культура и искусство кыргызского народа в годы Великой Отечественной войны. В годы войны экономика Кыргызстана была адаптирована к военным нуждам, промышленные предприятия работали на снабжение фронта. Поскольку большинство трудоспособных мужчин, занятых в сельском хозяйстве, ушли на войну, в некоторых отраслях работали женщины и подростки, проявлявшие трудовой героизм. Культура и искусство сыграли важную роль в повышении морального духа народа во время войны. Очевидно, что кыргызские писатели, поэты и художники создавали произведения на тему защиты Родины и воспитывали народ в патриотическом духе. Театр и литература продолжали развиваться в целях поддержки фронта и тыла. Могу сказать, что традиционные эпосы и историческое наследие кыргызского народа также имеют патриотическую вдохновляющую ценность. В этот период кыргызский народ продемонстрировал единство, толерантность и мужество и, несмотря на тяготы войны, смог сохранить и развить свою национальную культуру и искусство.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, кыргызский народ, тыл и фронт, культура и искусство, патриотический дух, трудовой подвиг, традиционное наследие, единство и стойкость

HISTORY, CULTURE, ART OF THE KYRGYZ PEOPLE (DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR)

Abstract

This article examines the history, culture, and art of the Kyrgyz people during the Great Patriotic War. During the war years, the economy of Kyrgyzstan was adapted to military needs, and industrial enterprises worked to provide for the front. Since most able-bodied men in agriculture went to war, women and adolescents worked in some sectors and showed labor heroism. Culture and art played an important role in raising the morale of the people during the war. It is clear that Kyrgyz writers, poets, and artists created works on the theme of defending the homeland and educated the people in a patriotic spirit. Theater and literature continued to develop in order to support the front and the rear. The traditional epics and historical heritage of the Kyrgyz people also have a patriotic significance. During this period, the Kyrgyz people showed unity, tolerance, and courage, and despite the hardships of the war, they were able to preserve and develop their national culture and art.

Keywords: Great Patriotic War, kyrgyz people, home front and frontline, culture and art, patriotic spirit, labor heroism, traditional heritage, unity and resilience

Киришүү

Бул макалада Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз элинин тарыхына, маданиятына жана искусствосуна кеңири токтолуп, согуш учурундагы кыргыз коомунун абалы, маданий турмушу жана искусствонун ар кандай чөйрөлөрүндөгү жетишкендиктери жөнүндө сөз кылабыз. Ар бир элдин өзүнө тиешелүү тарыхы, маданияты, искусствосу болот эмеспи. 1941-1945-жылдардагы Улуу Ата мекендик согуш – бул адамзат тарыхындагы эң кайгылуу жана оор мезгилдердин бири. Бул мезгилде Советтер Союзунун курамындагы башка элдер сыяктуу эле, кыргыз эли да согуштун оор сыноолоруна туш болгондугу белгилүү. Аскердик майдандарда баатырдык менен согушуу аны менен катар, Кыргызстандын калкы тылда да чоң эрдиктерди жасап, өлкөнүн экономикасын жана маданий мурасын сактап калууга зор салым кошкон десек болот. Согуш мезгилиндеги кыйынчылыктарга карабастан, кыргыз элинин маданияты жана искусствосу өнүгүүнү токтоткон эмес, тескерисинче, патриоттук сезимдердин күчөшү менен жаңы дем алып, өзгөчө багыттарда өсүп-өнүгө баштагандыгы анык.

1941-жылдын 22-июнунда фашисттик Германия Советтер Союзуна кол салганда, Кыргызстан СССРдин курамындагы союздук республика катары бүткүл өлкө менен бирге согуш абалына киргендиги белгилүү. Согуштун биринчи күндөрүнөн тартып эле, Кыргызстандын жарандары аскердик кызматка чакырыла баштаган. Республиканын бардык аймактарында мобилизация жүргүзүлүп, аскердик комиссариаттардын алдында ыктыярдуу түрдө фронтко жөнөтүүнү суранган жарандардын узун кезектери пайда болгон.

Согуш мезгилинде Кыргызстандан 363 миңден ашуун адам аскер кызматына чакырылган, бул республиканын ошол мезгилдеги калкынын болжол менен 20 пайызын түзгөн. Алардын 160 миңден ашууну согуш талааларында курман болгон же дайынсыз жоголгон. Кыргызстандыктар Москва, Ленинград, Сталинград, Курск жана башка маанилүү салгылашууларга катышып, баатырдык эрдиктерди көрсөтүшкөн [1].

Согуш мезгилинде кыргызстандык жоокерлер эрдиги үчүн 150 миңден ашуун орден жана медалдар менен сыйланган. 70тен ашуун жоокер Советтер Союзунун Баатыры наамына татыктуу болгон, алардын арасында Дүйшөнкул Шопоков, Чолпонбай Түлөбердиев, Дайыр Асанов, Сүйүнбай Эралиев сыяктуу баатырлар бар. Ушундай баатырларыбыздын эрдиктери менен мына азыр ушул деңгээлге жетип келдик. Өзгөчө белгилөө керек болгон эрдиктердин бири – бул Чолпонбай Түлөбердиевдин эрдиги. Калктын башына кара түн түшүп, 1941-жылы Улуу Ата Мекендик Согуш башталат. Мекенди коргоо үчүн кыргыз жигиттери майданга аттана баштайт. Чолпонбай Түлөбердиев да ошол эр-азаматтардын катарында 1941-жылы декабрь айында Кызыл Армиянын катарына кошулат. Ошентип 19 жашка толгон жигит кандуу казатка аттанат. Чолпонбай Түлөбердиев баскынчылар менен болгон айыгышкан кармашта – Воронеж облусунун Лескинский районуна караштуу Селявный кыштагын бошотууда болуп көрбөгөндөй эрдик көрсөтөт. Согуш оту алоолонуп турган 1942-жылдын 6-августунда Түлөбердиев Воронеж фронтунун 6-армиясындагы 160-аткычтар дивизиясынын 636-аткычтар полкунун жоокери болчу. Ошол күнү полк Дон дарыясынын бир өйүзүн ээлеп турган. Ал эми дарыянын ары жагындагы Селявный кыштагы душмандын карамагында болчу. Фашисттер кыштактагы 120 метр бийиктиктеги дөңсөөгө тыгыз жайгашып, советтик аскерлерге каршы ок жаадырып, өткөрбөй турушкан. Ошол күнү жогору жактан айылды кандай гана болбосун ээлегиле деген буйрук келет. Аны аткаруу үчүн Чолпонбай он жоокер

менен бирге душмандын уюгун көздөй жөнөйт. Советтик аскерлер сууну сүзүп өтүп, каршы жээкке чыгат. Бирок немистердин дөңсөөдө жайгашкан замбиректери тынбай ок чыгарып, алардын жолун торойт. Кыштакты ээлөөнүн жалгыз жолу замбиректер жайгашкан дзотту жок кылуу эле. Ошондо жыйырмага жаңы толгон кыргыз жигити баарын өз колуна алат. Алгач курунан эки граната алып чыгып ок чачкан уюкка ыргытат. Жардыруудан улам замбиректер бир саамга тынчый түшөт. Чолпонбай аларга карай жүгүргөндө оң далысына ок жеп жыгылат. Бирок жарадар болгонуна карабай, бүт күчүн жумшап дзоттун оозун денеси менен басып жыгылат. Анын бул эрдиги душмандын ок атуусун аз убакытка болсо да токтотот. Бирок бул кызыл армиячылар үчүн жетиштүү эле. Алар чабуулга өтүп, дзотту жок кылып, кыштакты ээлешет. Ушул эрдиги үчүн Түлөбердиев өлгөндөн кийин Советтер Союзунун Баатыры наамына татыктуу болгон [1].

Дагы бир кыргыз баатыры – Дүйшөнкул Шопоков, Москва үчүн болгон салгылашууда каза тапкан. Панфиловчулар дивизиясынын курамында согушуп, ал легендарлуу 28 панфиловчунун катарында болгон.

Согуш мезгилинде Кыргызстандын экономикасы толугу менен согуштук муктаждыктарга багытталган. Республиканын өнөр жай ишканалары аскердик заказдарды аткарууга өткөрүлгөн. Украина, Беларусь жана Россиянын батыш аймактарынан көчүрүлүп келген заводдор менен фабрикалар Кыргызстанда жайгаштырылып, кыска мөөнөттө ишке киргизилген. Согуш жылдарында Кыргызстанда 38 ири өнөр жай ишканасы курулуп, иштей баштаган. Фрунзедеги (азыркы Бишкек) машина куруу заводу, металл иштетүү заводу, тигүү фабрикасы сыяктуу ишканалар аскердик буюмдарды, курал-жарактарды, кийим-кечелерди жана башка зарыл болгон товарларды өндүрүп турган.

Айыл чарбасында да өзгөрүүлөр жүргөн. Эркектердин көпчүлүгү фронтко кеткендиктен, айыл чарба иштерин аялдар, балдар жана карылар аткарышкан. "Бардыгы фронт үчүн, бардыгы жеңиш үчүн!" деген ураан менен алар түнү-күнү талааларда иштешип, өлкөнү жана армияны азык-түлүк менен камсыз кылууга аракет кылышкан.

Согуш жылдарында Кыргызстан 140 миңден ашуун эвакуацияланган адамдарды, анын ичинде 16 миңден ашуун жетим балдарды кабыл алган. Алар үчүн атайын балдар үйлөрү жана интернаттар ачылган. Кыргыз үй-бүлөлөрү жетим калган балдарды асырап алышып, аларга экинчи үй-бүлө болуп беришкен.

Кыргызстандын калкы фронтко да активдүү жардам көрсөткөн. Алар үчүн акча, баалуу буюмдар, жылуу кийимдер, азык-түлүктөр чогултулуп, согуш талааларына жөнөтүлүп турган. 1941-1945-жылдар аралыгында Кыргызстан тургундары "Оборона фондуна" 186 миллион рублден ашык акча которушкан, бул ошол мезгилдеги аябай чон сумма болгон.

Согуш мезгилинде билим берүү системасы оор абалда калган. Көптөгөн мектеп имараттары аскердик госпиталдарга же өнөр жай ишканаларына берилген. Мугалимдердин көбү фронтко кеткен. Бирок, ушундай кыйынчылыктарга карабастан, билим берүү процесси токтотулган эмес. Оз жолунда журуп турган. Республикада жаңы мектептер жана техникумдар ачылып, окуу программалары согуш шарттарына ылайыкташтырылган. Окуучулар менен студенттер сабактан тышкары убакытта госпиталдарда, айыл чарба иштеринде эмгектенишкен [2].

1941-жылы Орто Азия мамлекеттик университетинин медициналык факультети Фрунзеге көчүрүлүп, анын негизинде 1943-жылы Кыргыз мамлекеттик медициналык институту түзүлгөн. Ошондой эле, согуш жылдарында Кыргыз педагогикалык институту ишке киргизилген. Мына ушул убакта эле жогорку окуу жайларда окууга жол ачылган.

Согуш мезгилинде Кыргызстанда илимдин өнүгүшү да токтогон эмес. 1943-жылы Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын филиалы түзүлгөн, анын негизинде кийинчерээк Кыргыз Илимдер академиясы уюштурулган. Советтер Союзунун батыш аймактарынан эвакуацияланган окумуштуулар Кыргызстанга келип, жергиликтүү илимдин өнүгүшүнө салым кошушкан. Алар жергиликтүү окумуштуулар менен биргеликте республиканын жаратылыш ресурстарын изилдеп, аларды согуш муктаждыктары үчүн колдонуу жолдорун иштеп чыгышкан.

Медицина, геология, биология, айыл чарба илимдери сыяктуу багыттарда маанилүү изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Өзгөчө медицина илими согуш жараттарын дарылоонун жаңы методдорун иштеп чыгууга басым жасаган. Медицина илими абдан чон ролду ойногон.

Согуш жылдарында кыргыз адабияты патриоттук духту көтөрүү, элдин рухий күчүн бекемдөө жана фашизмге каршы күрөшүүгө үндөө максатында өнүккөн. Кыргыз жазуучулары жана акындары өз чыгармаларында согуштун кайгы-капасын, элдин эрдигин жана жеңишке болгон ишенимин чагылдырышкан. Негизинен согушта болгон кайгы-капаны жана ошондой эле ар кадай учурларды кагазга тушуруп турган.

Аалы Токомбаев, Жоомарт Бөкөнбаев, Кубанычбек Маликов, Жусуп Турусбеков сыяктуу акын-жазуучулар согуш темасында көптөгөн чыгармаларды жаратышкан. Аалы Токомбаевдин "Кандуу жылдар", Жоомарт Бөкөнбаевдин "Ата журт" сыяктуу ырлары элдин патриоттук сезимдерин козгоп, жеңишке болгон ишенимин бекемдеп турган.

Ошол мезгилинде республикада "Кызыл Кыргызстан" (азыркы "Кыргыз Туусу"), "Советтик Кыргызстан", "Ленинчил жаш" сыяктуу гезиттер жана журналдар жарык көрүп турган. Алар фронттогу жана тылдагы окуялар жөнүндө маалымат берип, элдин патриоттук сезимдерин бекемдөөгө салым кошушкандыгы белгилуу.

Согуш жылдарында радио маанилүү маалымат булагы болгон десем болот. Кыргыз радиосу күн сайын фронттогу окуялар, тылдагы эмгек жетишкендиктери жөнүндө кабарларды билдирип турган. Ошондой эле радио аркылуу патриоттук музыкалар, ырлар, адабий программалар берилген.

Кино искусствосу да согуш темасын чагылдырган. Ленинграддан Фрунзеге көчүрүлгөн "Ленфильм" киностудиясы "Киргызфильм" менен биргелешип, бир нече документалдык тасмаларды тартышкан. Алар фронттогу жана тылдагы баатырдык эрдиктерди чагылдырып, элдин рухун көтөрүүгө кызмат кылган жана дух берип турган. [3]

Ал жылдарда кыргыз музыкасы жана театр искусствосу активдүү өнүгүп, элдин маанайын көтөрүүгө жана патриоттук сезимдерин бекемдөөгө кызмат кылган. Кыргыз композиторлору А. Малдыбаев, В. Власов, В. Фере жана башкалар согуштук-патриоттук тематикада көптөгөн чыгармаларды жаратышкандыгы белгилуу.

Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театрында "Айчүрөк", "Манас", "Ажал ордуна" сыяктуу улуттук опералар коюлуп, элдин көңүлүн ачып, маданий турмушун байыткан. Бул спектаклдерде салттуу кыргыз маданияты менен катар, согуш темалары да чагылдырылган.

Согуш мезгилинде Кыргызстанга Москва, Ленинград, Киев жана башка шаарлардын театралдык группалары эвакуацияланып келген. Алар жергиликтүү театрлар менен биргелешип, көптөгөн спектаклдерди, концерттерди уюштуруп, кыргыз искусствосунун өнүгүшүнө чоң салым кошушкан.[3]

Согуш мезгилинде кыргыз сүрөт искусствосу да өзгөчө өнүгүүгө ээ болгон. Сүрөтчүлөр С. Чуйков, Г. Айтиев, А. Игнатъев жана башкалар өз чыгармаларында согуштун кайгы-капасын, элдин эрдигин жана жеңишке болгон ишенимин чагылдырып тартышкан.

Семен Чуйковдун "Кыргыз аскери", Гапар Айтиевдин "Тылдагы эмгек", А. Игнатъевдин "Фронтко" сыяктуу сүрөттөрү согуш мезгилиндеги кыргыз элинин турмушун реалисттик чагылдырып, искусствонун классикалык чыгармаларына айланган. Согуш мезгилинде сүрөтчүлөр үгүт-насыят плакаттарын да жаратышып, алар элдин патриоттук сезимдерин көтөрүп, фашизмге каршы күрөшкө үндөшкөн [4]. Согуш мезгилинде Кыргызстанга Советтер Союзунун ар кайсы аймактарынан көптөгөн маданият жана искусство ишмерлери эвакуацияланып келишкен. Алар жергиликтүү чыгармачыл чөйрө менен тыгыз алакада иштешип, кыргыз маданиятынын өнүгүшүнө салым кошкон. Москвадан, Ленинграддан, Киевден келген композиторлор, режиссёрлор, актёрлор, сүрөтчүлөр кыргыз кесиптештери менен биргеликте чыгармачыл долбоорлорду ишке ашырышып бул кызматташтык кыргыз искусствосунун өнүгүшүнө жаңы дем берип, анын профессионалдык деңгээлин жогорулаткан [4]. Кыргыз искусство жана маданият ишмерлери да фронтко барып, аскерлердин алдында концерттерди беришкен.

Кыргыз элинин салттуу кол өнөрчүлүгү да өнүгүп, согуштук муктаждыктарга кызмат кылган. Кыргыз усталары жылуу кийимдерди, бут кийимдерди, шыйрактарды жана башка зарыл болгон буюмдарды жасап, фронтко жөнөтүп турушкан. Ала кийиз, шырдак, туш кийиз сыяктуу салттуу кыргыз килемдери менен жасалганы үй буюмдары, ошондой эле күмүш жана жыгач буюмдар согуш мезгилинде да жасалып, элдин турмуш-тиричилигинде колдонулган.

Улуу Ата мекендик согуш 1945-жылдын 9-майында жеңиш менен аяктаган. Согуштан кийин Кыргызстан, башка союздук республикалар сыяктуу эле, талкаланган экономиканы калыбына келтирүү, маданиятты жана искусствону өнүктүрүү милдеттери менен алектенген. Согуштан кийин көптөгөн кыргызстандыктар үйлөрүнө кайтып келишкен, бирок алардын көпчүлүгү майыптар, жаралангандар болушкан. Жеңиш кубанычы менен бирге, ар бир үй-бүлөдө согуш алып келген кайгы-капа да бар болгон.

Согуш мезгилиндеги кыргыз маданияты жана искусствосу өзгөчө мааниге ээ. Бул мезгилде жаратылган чыгармалар кыргыз элинин рухий күчүн, патриоттуулугун, эркиндикке умтулуусун чагылдырып, улуттук маданияттын баалуу бөлүгү болуп калган. Согуш мезгилинде Кыргызстанга эвакуацияланып келген маданият жана искусство мекемелери, окумуштуулар, чыгармачыл инсандар кыргыз маданиятынын өнүгүшүнө чоң таасир

тийгизишкен. Алар кыргыз кесиптештери менен биргеликте жаратышкан чыгармалар кыргыз маданиятынын алтын фондуна кирген [5].

Согуштан кийинки мезгилде да согуш темасы кыргыз маданияты жана искусствосунда актуалдуу бойдон калып, көптөгөн жаңы чыгармалар жаратылган. Жазуучулар Ч. Айтматов, Т. Сыдыкбеков, К. Жантөшев, А. Токомбаев жана башкалар согуш темасында роман, повесть, аңгемелерди жазышкандыгы белгилуу. [6]Чыңгыз Айтматовдун "Саманчынын жолу", "Эрте келген туркала" сыяктуу чыгармаларында согуш мезгилиндеги кыргыз элинин турмушу, тылдагы оор эмгек, аялдардын тагдыры сүрөттөлгөнү белгилуу. Бул чыгармалар согуш темасындагы классикалык чыгармаларга айланган.

Корутунду

Улуу Ата мекендик согуш мезгилиндеги кыргыз элинин тарыхы, маданияты жана искусствосу – бул оор, бирок эрдик жана баатырдык, чыдамкайлык жана эрктүүлүк мезгили. Согуш мезгилинде кыргыз эли өзүнүн патриоттуулугун, эрктүүлүгүн жана чыдамкайлыгын көрсөтүп, жеңишке чоң салым кошкон. Согуш жылдарындагы кыйынчылыктарга карабастан, кыргыз маданияты жана искусствосу өнүгүүнү токтоткон эмес, тескерисинче, жаңы багыттарда өсүп-өнүккөн. Согуш мезгилинде жаратылган чыгармалар бүгүнкү күндө да актуалдуу болуп, жаш муундарды патриоттуулукка, эрктүүлүккө, элин жана жерин сүйүүгө тарбиялоодо маанилүү рол ойнойт. Улуу Ата мекендик согуш – бул кыргыз элинин тарыхындагы унутулгус барак, ал элибиздин эрдигинин, биримдигинин жана руханий күчүнүн символу болуп калды. Согуш мезгилиндеги маданият жана искусство – бул кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин, маданий өзгөчөлүгүнүн жана чыгармачыл духунун айкын күбөсү десем болот. Мына ушундай оор тагдырга карабастан тарыхта, маданиятта, адабиятта чон өзгөрүү болду.

Колдонулган адабияттар

- 1 Абытов Б.К. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). – Бишкек, 2016.
- 2 Асанканов А.А., Осмонов О.Дж. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). – Бишкек, 2019.
- 3 Джунушалиев Д.Д. Время созидания и трагедий. 20-30-е годы XX века. – Бишкек, 2003.
- 4 Кыргызы и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. – Бишкек, 2015.
- 5 Усенбаев К.У. 1916: героические и трагические страницы. – Бишкек, 2017.
- 6 Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Бишкек, 1990.
- 7 Нуралиева, Н. Н. Сценическая культура Киргизии в годы Великой Отечественной войны / Н. Н. Нуралиева // Вестник Ошского государственного университета. – 2019. – № 3. – С. 160-164. – EDN VHVZBV.
- 8 Тилекова, Н. Д. Развитие жанра поэтического послания в годы Великой Отечественной войны / Н. Д. Тилекова, Н. М. Мурадымов, С. А. Курманкулова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 3, № 4. – С. 150-159. – EDN TZWJJS.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 22-29

УДК: 821. 512. 154

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_4](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_4)

**Ч.АЙТМАТОВДУН СОГУШ ТЕМАСЫНДАГЫ ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
АВТОБИОГРАФИЗМДИН ЭЛЕМЕНТТЕРИ**

ЭЛЕМЕНТЫ АВТОБИОГРАФИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА НА
ВОЕННУЮ ТЕМАТИКУ

ELEMENTS OF AUTOBIOGRAPHY IN THE WORKS OF CH. AITMATOV ON WAR
THEMES

Ф.Э. Алиева

Ф.Э. Алиева

Ph.E. Alieva

филол.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.филол. наук, доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Osh State University

falieva62@mail.ru

Ч.АЙТМАТОВДУН СОГУШ ТЕМАСЫНДАГЫ ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АВТОБИОГРАФИЗМДИН ЭЛЕМЕНТТЕРИ

Аннотация

Макалада Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы автобиографизм маселеси “Эрте келген турналар” повестинин мисалында талданды. Согуш темасындагы чыгармаларынын жаңычылдыгы советтик мезгилдин идеологиялык фонунда каралды. Биографиялык жеке материалдардын көркөм трансформациясы тексттик талдоо-салыштыруулар менен бекемделип, анализ жасалды. Автордун биографиялык материалы повестте каармандардын аң-сезиминин чагылдырылышы катары берилген. Эгер көркөм чыгарманы бүтүндүк катары карасак, эс тутум сюжетти өнүктүрүүнүн, образды толук кандуу жаратуунун куралы катары кызмат кылат. Ошондой эле турмуштук реалдуу фактыларды субъективдүү аңдоодон башка да чыгарманын маани-мазмунун тереңден түшүнүүгө шарт түзөт. Ошондой эле согуш темасындагы чыгармаларды жаратуунун, окутуунун актуалдуулугу да мисалдар менен тастыкталды. Иликтөөнүн негизинде Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы автобиографизмдин элементтери, анын чыгарманын контекстиндеги орду, кызматы тууралуу илимий корутунду чыгарылды.

Ачкыч сөздөр: автобиографизм, согуш темасы, идеология, трансформация, сюжет, эс тутум, образ, факты, актуалдуулук, элемент

Элементы автобиографизма в произведениях Ч.Айтматова на военную тематику

Аннотация

В статье проблема автобиографизма в творчестве Ч.Айтматова была проанализирована на примере повести “ранние журавли”. новаторство его произведений на военную тематику рассматривалось на идеологическом фоне советского периода. художественное преобразование биографических личных материалов подкреплялось анализом и сравнениями. Биографический материал автора представлен в повести как отражение сознания героев. если рассматривать произведение искусства как целостность, память служит инструментом развития сюжета, полноценного создания образа. это также способствует более глубокому пониманию смысла произведения, чем субъективное понимание реальных жизненных фактов. Актуальность создания и преподавания произведений военной тематики также подтверждается примерами. Было сделано научное заключение об элементах автобиографизма в творчестве ч.айтматова, его роли и функции в контексте произведения.

Ключевые слова: автобиографизм, тема войны, идеология, трансформация, сюжет, память, образ, факт, актуальность, элемент

Elements of autobiography in the works of Ch. Aitmatov on war themes

Abstract

In The Article, the problem of autobiography in Aitmatov's work was analyzed using the example of the story “Early Cranes”. The innovation of his works on military subjects was considered against the ideological background of the Soviet period. The artistic transformation of biographical personal materials was supported by the analysis and analysis of the text-comparisons. The biographical material of the author is presented in the story as a reflection of the consciousness of the characters. If we consider a work of art as a whole, memory serves as a tool for the development of the plot, for the full creation of an image. It also contributes to a deeper understanding of the meaning of the work than a subjective understanding of real-life facts. The relevance of creating and teaching military-themed works is also confirmed by examples. Based on ch.'s investigation, a scientific conclusion was made about the elements of autobiography in Aitmatov's work, its place in the context of the work, and its service.

Keywords: autobiography, war theme, ideology, transformation, plot, memory, image, fact, relevance, element

Киришүү

Согуш темасында жазбаган акын-жазуучу советтик адабиятта саналуу эле болсо керек. Бирок бул темага киришүүдө салттуу эмес, жаңыча, болгондо да опурталдуу кадам таштаган Ч.Айтматов болду. Жаш жазуучу өзү чыгармачылыктагы дебютум деп атаган алгачкы повести “Бетме-бетте” ошол кездеги идеологияга туура келбеген дезертирдин образын чыгарманын борборуна коюп сүрөттөдү: “Когда была опубликована “Лицом к лицу” она буквально взбудоражила читателей. Однако в то время критика не осмеливалась открыто говорить о произведении на страницах печати. Обусловлено это было тем, что тема поднятая Айтматовым, в советской литературе тех лет была принципиально новаторской. Тема дезертирства не укладывалась в прокрустово ложе идеологизированной литературе тех лет” [4:867]. Ал эми согуш темасын, тарыхын иликтеген окумуштуулардын бири, тарых илимдеринин доктору Б.Абытов Би-Би-Сиге берген маегинде мындай дейт: “Кеңеш доорундагы коммунисттик идеология абдан күчтүү болгон. Ошол идеологиядан улам Советтер союзунда дезертир болгон эмес деген көрсөтмө болгон. Ким дезертир болсо, ал биздин адам эмес, ал Советтер союзунун душманы деп келишкен. Айтматовдун “Бетме-бет” повести чыкканга чейин, керек болсо 90-жылдарга чейин бул тема жабык болгон” [9]. Тема талаштуу болгону үчүн аталган повесть тууралуу кыргыз адабий чөйрөсүндө адегенде бир жактуу терс пикирлер айтылып, союздук аренага чыгып кеткенден кийин калыс баасын алган. Биз бул макалада согуш темасында жазылган “Эрте келген турналар” повестиндеги автобиографиялык элементтерге токтолмокчубуз. Жазуучу үчүн согушка чейин, согуштан кийин, согуш күндөрүндө деген көнүмүш фразалардын өзгөчө түшүнүгү бар. Бул анчейин хронология эмес, алда канча терең, турмуштун татаалдыгына жете түшүнүүнүн катаал мезгили, жазуучунун мууну үчүн “чоң дүйнөнүн эшигин ачуу” мезгили болду. Ушул повестте өзү катышкан оор сыноолордон кебелбей өткөн теңтуштарынын, бүтүндөй муундун, орус адабиятында айтылгандай, “согуш балдарынын” (“дети войны”) атасыз өскөн муундун тагдырын алаканга салгандай ачып берди. Өзү айткандай, “Эрте келген турналар” да турмуштан калпып алынган чыгарма.

Изилдөө методдору. Иликтөөдө социалдык-тарыхый, тарыхый-адабий, герменевтикалык усулдар колдонулду. Адабият таануу боюнча теориялык эмгектер, адабиятаануучулардын изилдөөлөрү пайдаланылды, дисциплиналар аралык мамиле жасалды.

Талкуулоолор жана натыйжалар. Ч.Айтматов өзүнүн эскерүүлөрүнүн биринде: “Башымдан өткөн оор күндөрдү чагылдыруу, башкаларга айтып берүү үчүн адабият деген бир дүйнөгө аралашууга туура келди”, - дейт. [2:322]. Бул оор күндөр анын өспүрүм курагына туура келген согуш жылдары эле. Атасыз өсүп, эрте жетилген муундун арасында жаш Чынгыз да болгон. Белгилүү адабий сынчы К.Артыкбаев: “Эрте келген турналар” – бала чагы согушка туура келген биздин муундун бардыгынын көркөм баяндалган өмүр баяны,” – дейт [5:116]. Айтматовтаануучу К.Асаналиевдун бүтүмү да жогорудагы пикирди толуктап, бекемдейт: “...согуш жылдары Ч.Айтматов үчүн жөн эле унутулгус окуя эмес, жөн эле жеке тагдырдын татаал бир учуру эмес, ал баарыдан мурда жалпы адамзаттык мааниси бар сабак, тарых. Албетте, бул жыйынтыкка, бул түшүнүккө жазуучу кийин келди. Ал эми согуштун жылдарында болсо ал Султанмурат, Анатайлардай болуп башка түшкөн не бир мүшкүлдөрдү көтөрүүгө аргасыз болду. Ошондуктан ал окуялар жаш баланын аң-сезимине эстен кеткис из калтырды. Жазуучу бул “эстен кеткис” окуяларга, турмуштук кырдааларга, кала берсе өзү көргөн, билген адамдардын тагдырына кийинчирээк көркөм чыгармаларында системалуу

түрдө кайрылганы белгилүү. Мына ушунун өзүнөн эле согуш мезгили келечектеги жазуучунун башталгыч турмуштук позициясынын, түшүнүгүнүн, мындан да кеңирээк айтсак, дүйнөгө болгон көз карашынын калыптанышына катуу таасир бергени талашсыз” [6:136, 137].

Чыңгыз Айтматов өзүнүн «Балалыгым» аттуу чыгармасында бала кезинде, жаш кезинде көргөн жана уккан окуяларды ирети менен баяндап, ошол окуялардын көпчүлүгүн өзүнүн кийинки жараткан чыгармаларына негиз кылып алгандыгы тууралуу айткан. «Кыямат» романындагы карышкырлар «Карышкырлар менен кездешүүм», «Бетме-бет» повести «Чыныгы Ысмайыл», ушул эле повестте Тотойдун уюнун уурдалышы «Адам өлтүрүүнү көздөп...», «Биринчи мугалим» повести «Сейтаалы: Алгачкы мугалимчилигим», «Делбирим» повести «Долондогу махабат», «Жамийла» повести «Жамийла менен Данияр» аттуу чакан окуялардын негизинде жазылган экен. Албетте уккан, көргөн билген же катышкан окуялар али чийки материал, анткени көркөм образ турмуштун түздөн-түз көчүрмөсү эмес, ал жазуучунун талантынын, дүйнөтаанымынын өзгөчөлүгүнө, турмуштук тажрыйбасына, жалпы жана кесиптик маданиятына, билим деңгээлине жараша эстетикалык талаптарга ылайыкталып кайра иштелип чыгат. Согуш мезгили сүрөттөлгөн же согуш калтырган издерди түз да, кыйыр да баян кылган чыгармалар таланттуу жазуучунун мурастарында басымдуу орунду ээлейт. Жогоруда белгиленгендей, бул повестте автор менен каармандардын, турмуштук жана көркөмдөлгөн окуялардын окшоштуктары көп. Мындай байланыш тууралуу сөз кылганда автобиографиялык элементтер чыгармачылыкка келгенде трансформацияланып, адабияттын энчисине айланарын эске алышыбыз зарыл. Автобиографизм маселеси адабияттаанууда али толук тактала элек маселе десек болот. Окумуштуулар Л.Гинзбург, Е.Тебешевская-Качак, И.Карпов, М.Медаричтин ж.б. изилдөөлөрүндө терминге ар тараптуу аныктамалар берилген. Ушул аныктамаларды жалпылап келгенде М.Медаричтин пикири тагыраак деп ойлойбуз:”... стилистически маркированный литературный прием, представляющий собой эхо жанра автобиографии” [7:5].

Адам тагдырын коом, социалдык-тарыхый кырдаалдар менен тыгыз байланышта изилдөө – жазуучунун чыгармачылыгындагы тынымсыз өнүктүрүлгөн өзөктүү проблемалардын бири. Жазуучу үчүн “согуш жана ыйман, согуш жана адам – адамдын маңызын изилдөөдөгү эң маанилүү проблема” [3:224].

Согуштук кырдаал өспүрүмдөрдү аталардын милдетин алууга, эрте жетилүүгө мажбур кылды. Түйшүктү, азапты аялдар менен катар ошол балдар көтөрдү. Он эки, он үчтөгү бели ката элек балдар сокочу, орокчу, арабакч болуп оор жумуштарда иштеди. Жазуучунун “Эрте жаздагы турналар” повестиндеги Аксай десантына жүктөлгөн иштин маанисин түшүнүү үчүн төмөнкү эскерүүсүнө көңүл бөлөлү:”..1942-жылы билдин колхоз Арчагулдун жакасынан кошумча 200гектар га жакын жаздык жер айдамай болдук. “Эгин - фронтко” – ушул эки ооз сөз менен баары айтылган. Бүгүнкү күндүн шартында эки жүз гектар жерди айдаш деген сөзгө турбайт. Бир тракторду жүгүртүп койсо, иш бүттү. Ал эми анда сокосу эсептелүү, ат кошчулук кезде болсо анча жерди айдоо өзүнчө эрдик болгон. Төрт ат чегилген эки тиштүү соко менен керээли кечке жер жырттып жүрүп, көп эле дегенде жарым гектардан бир аз ашык жер айдалат. Ар жагын өзүңөр эсептеп алгыла...

Бул аша жооптуу ишти аткаруу үчүн сокочу балдар ал жылы мектебин таштады. Кыш бою аттарды байлап бактык. Айыл чарбадагы жумуштун эң оору соколоп кош айдоо чыгар. Муну айылдыктар гана билет” [2:418,419].

Чыгарманын экинчи текст катары пайдаланылган эпизоддорун салыштырып көрөлү. Жазуучунун эскерүүсүнөн :“... Эгинди учурунда сээп калыш үчүн кошту ала көктөмдө баштадык. Кыш этегин жыйып кете элек. Жердин буусу жаңы эле көтөрүлүп келаткан. Азыр да эсимде, ал февралдын аягы болчу.

Кош айдоонун жүрүшүн көрүп келишкен мен Көк-Сайдын жонуна жөнөдүм. Айылдан чыкканда күн сурданып турган. Мен жеткенде лапылдаган кар жаап келди. Айлана чаар-ала тартып, уюлгуп калды. Каалгып түшкөн калың кардын арасында тырбандаган кичинекей кошчулардын ошондогу элеси ушу бүгүн да кадимкидей көз алдымда турат. Кар лапылдап, ирик-ирик түшүп, эрип жатты. Кайда караба, түнөргөн асман түбү менен эншерилип, быркырап кулап келаткандай. Тоо этеги ээн жер, үн-дабышсыз жааган кар. Аттардын жанын тындырбай айдаган кошчулардын гана үндөрү угулат. Жондон артылып кеткен карайган айдоо тилкени бойлой, чоң толкундун жонуна чыга калган деңиздеги кемелер сыяктанып, биринин артынан бири ээрчиген соколор жылып бара жатты. Толкундун далдасына кеткенсип кайра көрүнө калат. Ошол толкун арасынан балдардын гана үндөрү угулат. Мен айдоону бойлой бастырып, аларды тосо чыктым.

Бетеге өскөн дың жерде соко жылбай, кара терге чөмүлгөн төрт ат борозго жата калып, энтиге жер тырмалайт. Сооруларына тийген кар ошол замат эрип, көк буу көтөрүлөт. Нымдашкан жер сокону чыптап жылдырбайт. Ат жаныбар эмнени көрбөдү, а күндөрдө, адам менен кошо тартты го азапты. Балдарчы?.. Кошчу балдар! Суу болгон зилдей таар капты бурчтантып жамынып, чыканактай бойлору каптан чыкпай, жүздөрүнөн аккан суу эриген карбы, же терби аны ойлоого чоло жок, кыйкырык- сүрөөн менен аттарды чүчүлөшөт. Тынч күндөрдө андай балдар очоктун башынан чыкчу эмес. Бирок булар согуштун балдары болчу, башка түшкөн оор жүктүн жоопкерчилигин билген балдар болчу.

Лапылдата жааган кар... Учурдун катаалдыгына каарданган “Манас-Атанын” ак кары... Калың кардын пардасынан кошчулардын карааны каалгыт... Айлана тынч, дыбышсыз жааган кардын шоокумунан классташтарымдын үндөрүн тааныйм: Байтик, Тайырбек, Сатар, Анатай, Султанмурат. Мен жакындап баруудан тартынам, көпкө даай албайм, көзүмөн аккан жашты алар көрбөсө дейм[2:419,420]”.

Повесттен үзүндү келтирели:

“Бирок күн бузулду. Аба нымырап турду эле, заматта суук тартып, анан далбактаган сары кар жаап келди Кыш али кетпеген экен да, мунусу коштошуп жатканы го. Бирок кошчуларга кыйын болбодубу...

Султанмурат да кабын бурчтанып башына кийди, бирок кардан жакшылап калкалана албады. Дың баскан аттын үстүндө шапалагын төбөсүнө ойнотуп, улам бир атка умтулуп шапалак көтөрүп, шамалга улам бир боорун ача берип, удургуган кар коюн-колтугуна кирди. Лапылдаган калың кар эрип жаап жатты. Айлана - тегерек чаар- ала уюлгуп, өйдө карасаң көктүн түбү көрүнбөй , кыбыраган кар көзгө түшүп, дүйнө куурулуп келди. Шамалга такат бере албай удургуган таандардын үнүндөй болуп, ушул дем кыскан тар чөлкөмдө кошчулардын гана ат тындырбай айдаган үндөрү угулат.

Соколор жер тилип баратат. Чубалжыган үч караан чаар-ала мунарыкта толкун минген кайыктай кырга бир чыга келсе, толкундан шыпырылып түшкөндөй кайра жылгага кирип көрүнбөй кетет.

Эзилген ылайдан жуурулуп, жерден ат болуп суурулуп чыгып келаткансып, таноодон буу бүрккөн аттар жата калыптырмыша тартат. Булчундары буржуя түйүлгөн ысык сооруларына лапылдап түшүп жаткан кар эрип, жука чабы, боорунан ылдый чууруйт. Туяк астында жер сыйрылып, кам кайыштар жондо былжырап, соконун тиштери балчык тиштеп, дыңга мылгып, улам оор тартып, аттар кыйналды. Бирок ишти токтотуу болбойт. Айдай бериш керек. Эртең күн ачылса, айдоо бат эле шамалдап калат. Азыр баарынан кымбат- убакыт.

Соко улам тыгылып калып жатты. Султанмурат улам аттан түшүп келип, камчы сабы менен соконун тишине жабышкан ылайды тазалайт да, артта келаткан Анатай менен Эркинбекке кыйкырып коет. Алардан жооп угуп, боорунан бери шөмтүрөп, тер жыттанып турган аттардын ортосунан кысылып өтүп, дыңда жүргөн атына минет. Аттарга дем берип, дагы айдап жөнөйт.

Кар басылар эмес. Көк деңиздин бетинде бараткан кемелер мисал үч кош калың туманды жирей ээрчишип, араң жылжыйт. Уюлгуган калың кар дүйнөнүн үндөрүн бүт тумчуктуруп салгандай ыңжың. Кулак чуулдаган жымжырттан кошчулардын гана кыйкырыгы угулат:

- Аната-ай!
- Эркинбе-ек!
- Султанмура-ат!

Эриген кар экени, же тер экени билинбей жаак ылдый суу шорголойт. Тизгин кармаган колдор муздак карга көгөрүп шишип чыккан, оң буту катар келаткан эки аттын тийишкен капталдарына кысылып, тартып алаар бош жер жок, сыздап барат. Бирок Султанмурат тиштенди, артында Анатай менен Эркинбек келатат. Үч соконун алты тиши жер тилүүдө, күн али эрте, токтотор акысы жок. Аттар чыдаса болду, аттар гана чыдап берсе экен” [1:355-357].

Жогорудагы үзүндүлөрдү окуганда кош айдоонун жүрүшү, кыйынчылыкка кайыккан өспүрүмдөр, окуялардын күбөсү болгон автордун жан дүйнөсү кинотасмадагыдай эле көз алдыга тартылып, Горький айткандай, ар бир каарманды жанынан “кармалап” көргөндөй эле болосуң. Кайсынысы реалдуу болгон окуя, кайсынысы көркөм чыгарма экенин дароо ажырата албайсың. Чеберлик менен көркөм чыгарманын сюжетине айланган турмуштук фактылар, эсте калган окуялар кайра жанданып, ошол мезгилдин жаңырыгы болуп ой-сезиминди аралап өтөт. Бүтүндөй муундун тарыхын баян эткен жандуу образдар ошол доор, мезгил жөнүндө эсибизге салып, Адамдын күчтүүлүгүн, кебелбес кайратын, асыл сапаттарын даңазалайт.

Айтматов өзүнүн турмуш жолунда кездешкен, билген адамдарды чыгармачылык жадынан кайра жаратып, эсте каларлык образдарды түздү. Анын чыгармачылыгында ойдон жаратылган каармандарына караганда өзү билген тааныш прототиби (түп кейипкери- Ч.А.) бар каармандардын образы мыкты иштелген.

Повестте балдардын кошко деп аздектеп баккан жылкылары уурдалган эпизод бар. Мындай окуянын да турмушта болгондугун жазуучу төмөнкүдөй эскерет:”... Ошол кышта бир жаман окуя болгон. Түн бир оокумда терезени тарсылдаткан катуу үндөн ойгонуп кеттим. Ээрден эңкейип, бирөө камчысын каккылап, кыйкырды:

- Тур батыраак! Ат сарайда жылкы жок!..

Мен шашып-бушуп жөнөдүм. Көчөдө баратып, үй-үйдөн мага окшоп кийине чуркап жеңин таппай келаткандарды көрдүм. Атканага жакындаганда андагы жаңылдаган үндөр угулду. Көрсө, түн жарым ченде атчы карайлап уйкуга киргенде, кайдагы дайынсыздар кирип, четки акырдан эки атты жетелеп чыгып кетиптир. Оболу атчы ойлоптуп, аттар жөн эле бошонуп кеткен го деп. Анан караса чылбыр-жүгөн, токумдарынан бери жок. Ошондо бакырып чуу салыптыр.

Жайдак атка бирден минип, туш-тарапка чаптык. Кууп жеткен күндө да балдарбыз-эмнеге алыбыз жетмек. Иши кылып таң аткыча аңды-өңдү калтырбай, эски журт, уранды-коргондорду бүт аңтарып чыктык. Из жок. Уруулар да кески немелер көрүнбөйбү. Атайы жазгы кошко багып жүргөн эттүү аттар эле, жаныбызга баткан ушу болду. Ошон үчүн балдар мектептеги окууну кыйып жүрсө. Уруулар аны ойломок беле. Аны ойлосо ууру болобу...” [1:420,421]. Бирок бул окуя повестте көркөмдөлүп, бир аз башка жагдайлар менен сүрөттөлгөн. Ошентсе да өспүрүм Айтматов менен жазуучу Айтматовдун тыянагы бирдей экен: “Атайы жазгы кошко багып жүргөн эттүү аттар эле, жаныбызга баткан ушу болду. Ошон үчүн балдар мектептеги окууну кыйып жүрсө. Уруулар аны ойломок беле. Аны ойлосо ууру болобу...”. Эскерүүдө да, көркөм чыгармада да согуш ар бир адам менен бетме-бет келип, алардын тагдыры болду, т.а., алардын ички адамдык өлчөмүн, потенциалын ачты деген ой айтылды.

Ч.Айтматов “Эрте келген турналарды” уулу Аскарга арнаганы (эпиграфта ушундай берилет) да символикалуу, кийинки муун улуу муундун басып өткөн жолун, согуштун коркунучтуу табиятын, эл башына түшкөн оор сыноону руху менен жеңген Адамга күч берген асылдыкты билсин дегени деп түшүнөбүз.

Ата мекендик согуш жеңиш менен аяктаганына 80 жылдын жүзү болду. Согушту кино аркылуу гана көргөн, окуса китептен гана билген жаңы муун пайда болду. Бул тема кыргыз киносунда негизинен Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары аркылуу мыкты чагылдырылды.

Согуш коркунучу – дүйнөдө азыр деле кооптуу проблема. Адабияттын, искусствонун алкагында согуш профилактикалык тема боюнча кала бериши керек. Анткени көркөм чыгарма согуш эмне экенин билбеген муунда жек көрүүнү эле туудурбастан, анын бүлдүргүч, кыйраткыч табиятын түшүнүп, аң-сезиминен биротоло алып таштоого жардам берет деген үмүт бар. Бул маселенин актуалдуулугун окумуштуулардын, өнөр адамдарынын төмөнкү пикирлери менен тастыктасак болот: “...белгилүү сынчы-адабиятчы Санарбек Карымшаковдун айтымында, Улуу Ата мекендик согуш, андагы совет элинин жеңиши тууралуу учурдагы мектеп окуучуларынын көбү биле бербейт:

- Мектептеги балдар согуш качан болгонун деле билбей калыптыр. Жазуучуларыбыз да тарыхый романдарга көп көңүл бурушуп, Шабдан, Балбай, Боронбай өңдүү тарыхый инсандар тууралуу жазышып эле, согуш темасы такыр эле жазылбай калды.
- Кыргыз билим берүү академиясынын башкы адиси, профессор Сулайман Рыспаевдин пикиринде, эгемендиктин эпкини советтик идеология менен кошо айрым бир асылдыктарды да “танууну”, ага жеңил кароону шарттады. Мунун өзү балдардын аң-сезимине, билимине таасирин тийгизбей койгон жок:
- Бүгүнкү жаштардын көбү Улуу Ата мекендик согушка байланышкан кыргыз тарыхын, Чолпонбай, Дүйшөнкул өңдүү баатырларды билишпейт.

Албетте, совет учурунда Улуу Ата мекендик согуш темасы – элдин, улуттун тагдыры, эрдиги, жеңиши катары окутулуп, жайылтылып келсе, Союз урагандан кийинки эгемендик жылдар ичинде согуш темасы, анын тарыхый чындыгы четирээк калып, мектептерде тек гана көркөм чыгарма катары, андагы баатырлар болсо чыгарманын бир каарманы катары каралып калды. Андыктан Сулайман Рыспаевдин пикиринде, Улуу Ата мекендик согуш темасын мектептерде улут тарыхы, улут тагдыры катары кеңири окутуу зарыл. Кыргыз Республикасынын эл артисти Замир Сооронбаев кийинки учурда согуш темасы Кыргыз театр сахналарында дээрлик сахналаштырылбай калганын айтат” [8].

Корутунду

- Автордун биографиялык материалы эс тутумга негизделип, повестте каармандардын аң-сезиминин чагылдырылышы катары берилген. Эгер көркөм чыгарманы бүтүндүк катары карасак, эс тутум сюжетти өнүктүрүүнүн, образды толук кандуу жаратуунун куралы катары кызмат кылат. Ошондой эле турмуштук реалдуу фактыларды субъективдүү андоодон башка да чыгарманын маани-мазмунун тереңден түшүнүүгө шарт түзөт.
- Жазуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгү менен автобиографиялык материалды кайра иштетүүдөгү байланыштын бар экенин танууга болбойт. Жыйынтыгында баары бир автордун биографиясысыз анын жеке көркөм дүйнөсүн элестете албайбыз.
- Сүрөткер өзүнүн өмүр баянынын кайсы бир бөлүгүн каарманына өткөрүп жатып, жеке эс тутумунун субъектиси болуп кала берет. Эске түшүрүү эми искусствонун фактына, көркөм дүйнөнү жаратуучу усулга айланат.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 8-томдук жыйнагы.3-том. – Б.: 2014.
2. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 8-томдук жыйнагы.4-том. – Б.: 2014.
3. Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водой. – Ф., 1978.
4. Акматалиев Абдылдажан. Кыргыз адабияты:тарых жана мезгил – Б., «YRASYA JAYINCILIK», 2010.
5. Артыкбаев К.Мезгил элестери. –Ф.:1979.
6. Асаналиев К. Көркөм нарк. –Ф., 1988.
7. Медарич М. Автобиография – автобиографизм. – Санкт.-Петербург, 1998.
8. Согуш темасы маданиятта кандай чагылдырылууда?
https://www.azattyk.org/a/Kyrgyzstan_culture/2035317.html
9. Чекиров К. Улуу ата мекендик согуштун бүтпөгөн суроолору, чечилбеген талашы.
<https://www.bbc.com/kyrgyz/world-48197921>
10. Осекова, А. К. Согуш темасынын Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN JDDN XD.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 30-39

УДК: 94. (575.2)

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_5](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_5)

АРАБ АЛФАВИТИНИН АЛГАЧКЫ РЕФОРМАЛАРЫ

ПЕРВЫЕ РЕФОРМЫ АРАБСКОГО АЛФАВИТА

THE FIRST REFORMS OF THE ARABIC ALPHABET

Токтогулова Гулжамал Тыныбековна

Токтогулова Гулжамал Тыныбековна

Toktogulova Guljamal Tynybekovna

философия илимдеринин кандидаты, доцент, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университети

к.ф.н., доцент., Жалал-Абадский государственный университет имени Б.Осмонова

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, JASU named after B.Osmonov

toktogulova.72@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1642-3959

АРАБ АЛФАВИТИНИН АЛГАЧКЫ РЕФОРМАЛАРЫ
(Ф.Агазаде жана К.Каракашлынын эмгегинин мисалында)

Аннотация

Илимий макала даярдоонун негизги предмети болуп, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхын жазуу болуп эсептелип, анын алкагында араб тамгасынын өнүгүү эволюциясы тарыхый өңүттө талданат. Илимий макаланы даярдоодогу негизги максат араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхын тактоо, Ата мекендик тарыхтын жазуу саясатынын тарыхын толуктоо. Бул макаланы даярдоодо илимий иш жазууда колдонулуучу методдор эске алынып, системалуулук, объективдүүлүк, өнүгүү, жалпы байланыш жана тарыхыйлуулук принциптери сакталып, маалыматтарды анализдөө, тарыхый талдоонун натыйжасында жазуу тарыхын тактоого мүмкүнчүлүк түзүлдү. Тарыхый салыштыруу методу байыркы араб тамгасынын жаралуу тарыхын тактоого шарт жаратып, тарыхый фактылар сунушталып, анализ жана синтез, индукция жана дедукция, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, логикалык жыйынтык методдору колдонулду. Изилдөө ишинин натыйжасында чет өлкөдөгү китепканаларда сакталган сейрек кездешүүчү маалыматтар анализденип, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхы Ф.Агазаде жана К.Каракашлынын эмгегинин мисалында жазылды. Илимий коомчулукка сунушталган макаланын илимий баалуулугу болуп, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхын тарых беттерине жайгаштыруу жана тактоого салым кошуу саналды. Изилдөөгө алынган бул проблема изилдөө ишибиздин алгачкы гана кадамдары экендигин белгилей кетүү менен анын жыйынтыктары кийинки илимий макалаларда сунуштала тургандыгын айта кетмекчибиз. Жыйынтыгында, кыргыз коомунда актуалдуу маселелердин бирине айланып жаткан ислам маданиятынын жайылышынын негизин түзгөн араб алфавитинин жана жазуусунун алгачкы реформаларын изилдеген эмгек катары салым кошот деген ойдобуз.

Ачык сөздөр: алфавит, араб тамгасы, кол жазма, араб жазуусу, араб тили, куфи жазуусу, медресе

ПЕРВЫЕ РЕФОРМЫ АРАБСКОГО АЛФАВИТА
(На примере работы Ф.Агазаде и К.Каракашлы)

THE FIRST REFORMS OF THE ARABIC ALPHABET
(Using the example of the work of F. Agazade and K. Karashli)

Аннотация

Основным предметом научной статьи является написание истории первых реформ арабского алфавита, в рамках которой анализируется эволюция развития арабского письма с исторической точки зрения. Основная цель научной статьи - уточнение истории первых реформ арабского алфавита, дополнение истории письменности отечественной истории. При подготовке настоящей статьи были учтены методы, применяемые при написании научной работы, соблюдены принципы систематичности, объективности, развития, общей коммуникации и историчности, что позволило уточнить историю письма в результате анализа данных и исторического анализа. Применение сравнительно-исторического метода позволило углубить наши знания о происхождении древнеарабской буквы. В ходе исследования были систематизированы исторические данные, применен комплексный подход, включающий анализ, синтез, индукцию и дедукцию. Благодаря этому удалось проследить эволюцию буквы от абстрактной концепции до конкретной графической формы и обосновать полученные результаты логическими умозаключениями. В результате исследования были проанализированы редкие сведения, хранящиеся в библиотеках за рубежом, а также на примере творчества Ф. Агазаде и К. Карашлы изложена история ранних реформ арабского алфавита. Применяя комплексный подход, авторы статьи проанализировали исторические источники и представили убедительные аргументы в пользу новой интерпретации ранних реформ арабского алфавита, тем самым обогатив методологический инструментарий историко-лингвистических исследований. Отметим, что данная исследуемая проблема является лишь первыми шагами нашей исследовательской работы, результаты которой будут представлены в последующих научных статьях. В заключение, мы считаем, что статья вносит свой вклад в изучение первых реформ арабского алфавита и письменности, которые легли в основу распространения исламской культуры, которая становится одной из актуальных проблем в кыргызском обществе.

Ключевые слова: алфавит, арабская буква, почерк, арабское письмо, арабский язык, куфическое письмо, медресе

Abstract

The main subject of the scientific article is writing the history of the first reforms of the Arabic alphabet, which analyses the evolution of the development of Arabic writing from a historical point of view. The main purpose of the scientific article is to clarify the history of the first reforms of the Arabic alphabet, and to complement the history of writing of the national history. In preparing this article, the methods used in writing a scientific paper were taken into account, and the principles of systematicity, objectivity, development, general communication and historicity were observed, which made it possible to clarify the history of writing as a result of data analysis and historical analysis. The application of comparative-historical method allowed us to deepen our knowledge about the origin of the ancient Arabic letter. The study systematised the historical data and applied a comprehensive approach including analysis, synthesis, induction and deduction. As a result, it was possible to trace the evolution of the letter from an abstract concept to a concrete graphic form and to justify the results obtained by logical inferences. As a result of the study, rare information stored in libraries abroad was analysed and the history of the early reforms of the Arabic alphabet was outlined on the example of the works of F. Agazade and K. Karashli. Using a comprehensive approach, the authors of the article analysed historical sources and presented convincing arguments in favour of a new interpretation of the early reforms of the Arabic alphabet, thus enriching the methodological tools of historical and linguistic research. Note that this problem under study is only the first steps of our research work, the results of which will be presented in subsequent scientific articles. In conclusion, we believe that the article contributes to the study of the first reforms of the Arabic alphabet and script, which formed the basis for the spread of Islamic culture, which is becoming one of the topical problems in Kyrgyz society.

Keywords: alphabet, Arabic letter, handwriting, Arabic writing, Arabic language, Kufic writing, madrasa

Киришүү

Ааламдашкан алкакта жашап жаткан кыргыз коомунда жазуу маселеси боюнча бир катар ойлор айтылып келүүдө. Кыргыз эли жашап өткөн тарыхтан белгилүү болгондой, биздин өлкө үч ирет жазуу алфавитин алмаштырган. Эң алгачкы алфавит катары араб алфавитин колдонуп келишкендиги маалым. Бул алфавит менен канчалаган элдин сабаты жоюулуп, бир катар китептер басмадан чыккан. Бирок, көп убакыт өтпөй араб алфавитинин ордуна латын алфавити киргизилген. Анын негизги себептеринин бири катары полиграфия ишиндеги татаалдыктар көрсөтүлгөн.

Изилдөө бөлүгү. Араб алфавитинин өнүгүү тарыхын бир нече изилдөөчүлөр изилдегендиги маалым. Бирок, Ата мекендик тарыхта бул багыттагы маалыматтарга толуктоолор зарыл экендигин белгилей кетүүгө болот. Ошондуктан, бул илимий макала чет өлкөлүк маалыматтарга таянуу менен даярдалгандыгын белгилей кетели. Илимий адабияттарды талдоонун натыйжасында табылган тарыхый маалыматтардын мамлекеттик тилдеги котормосун сунуштасак: «Алгач араб алфавити тууралуу токтололу. Исламга чейинки арабдар өз алфавитин I кылымдагы Набатей туугандарынан алышкан. Набатей алфавити арамей тилинен келип чыккан жана андан жазуудагы ырааттуулугу менен айырмаланган. Араб алфавити, алгач анча таралган эмес, исламдын пайда болушу менен Арабий жарым аралынын чегинен тышкары жактарда да белгилүү болуп калды, мындан тышкары ал ислам менен кирсе дагы жергиликтүү алфавиттин таасири астында болгон. Мисалы, Гежаста кеңири тараган араб алфавитинин өзгөчө кол жазмасы куфик (куфическим) деп аталды. Ал Сирия алфавитинин таасири астында иштелип чыккан жана "насх" деп аталган дагы бир жазуу формасы Египетте жана Африканын айрым жерлеринде таркатылып, Набатей алфавитинин таасири астында иштелип чыккан. (Мурда «насх» куфикалык кол жазмадан келип чыккан деген пикир болгон. Бирок акыркы убакта европалык окумуштуулар эки кол жазма тең өз алдынча иштелип чыкканын аныкташкан; мындан тышкары, куфалык жазуу Куфе шаары негизделгенге чейин эле пайда болгон жана бул жазуу Куфе шаарында күчтүү жайылгандыктан гана ушундай ат берилген» - дейт [1, 2 б.]). Кийинки маалыматта: «Араб алфавити башка өлкөлөрдө деле ушундай эле көрүнүштө болгон. Персияда Араб алфавитине зенд жана пехлев алфавиттери таасир этет, ошонун аркасында Персияда «талик» жана «шикаста» деп аталган эки өзгөчө кол жазма пайда боло тургандыгы» баяндалат [2, 2 б.]. Андан ары: «Түркстанда араб алфавити пайда болгонго чейин уйгур алфавити колдонулуп келген, жана ал араб жазуусунун кирүүсүнө чоң таасир тийгизген мунун аркасында Түркстанда араб жазуусунун «дивани» деп аталган жаңы араб жазмасы иштелип чыккандыгы» [1, 2-б.] айтылса: «Индияда ал «кежрати» деп аталган өзгөртүлгөн санскрит жазуусунун таасири астында калат. Сөз менен айтканда араб алфавити бир канча убакыт тарагандан кийин ар кандай формада, ар кандай кол жазмада пайда болот, бул маселени изилдөөчүлөрдүн айтымында, алардын саны 30га жетет, алардан биз билгенибиз 13. Бизге жеткен үлгүлөргө караганда, араб жазуусунун көпчүлүк кол жазмаларын түрк элдери иштеп чыгышкан. Бирок бул кол жазмалардын бири да эч кандай жеңилдик бербейт. Жазуу байланышынын реформасы, биз жогоруда белгилегендей, арабдарга эмес, алардын туугандарына (сородичей) - набатейлерге таандык болгон. Арабдар, баарынан мурда, алфавиттин алты тамгадан турган толуктоосуна ээ. Белгилүү болгондой, бардык семитикалык алфавит 22 тамга болгон. Араб алфавити, семитикалык алфавиттердин бири катары, алгач 22 тамгадан туруп, кийинки алты тамга менен 28 болуп, араб алфавити семитикалык алфавиттен айырмалангандыгы» [3, 2-б.] белгиленет.

Ф.Агазаде, К.Каракашлы: «Арабдар өз алфавитин алты жаңы тамга менен толуктап, чындыгында, бир дагы жаңы сүрөт ойлоп тапкан эмес, бирок жаңы тамгалар фонетикалык байланышта болгон эски тамгалардын фигуралары үчүн кабыл алынган: болжол менен окшош айтылышы бар жаңы тамгалар фонетикалык байланышта болгон эски тамгалардын фигураларын чекиттердин саны боюнча гана бири-биринен айырмалап бөлүшөт. Андан ары перстер менен түрктөр өз кезегинде араб алфавитин өздөрүнүн жаңы тамгалары менен толуктай башташты. Алар дагы алар үчүн жаңы графемаларды киргизишкен жок, башка чекиттердин айкалышы менен тектеш тыбыштардын тамгаларынын сүрөттөрүн колдонушту. Бир жагынан арабдардын өздөрү, экинчи жагынан перстер жана түрктөр тарабынан жасалган исламга чейинки араб тилинин бардык тыбыштары, толуктоолору семит тилинин муктаждыктары үчүн келип чыгып, ал араб, айрыкча, перс жана түрк тилдеринде бардык үндөрдү чагылдырган эмес. Ошентип, араб алфавитинин биринчи реформасы-бул араб алфавитинде колдонулган тилдердин талабы боюнча жасалган ар кандай толуктоолордон турат. Эми араб алфавитиндеги мындан аркы реформаларды карайлы. Ислам доорундагы араб алфавитинин палеографиясында биринчи орунду белгилүү 28 тамгадан турган куфикалык жазуу ээлейт. Демек, өз ара айырмаланып турган 28 өзүнчө графема болушу керек. Бирок куфикалык алфавитте андан кийин эч кандай чекит жана башка диакритикалык белгилер болгон эмес, бирок андан тышкары ал өз алдынча фигураларга да жакыр болгон. Кээде куфикалык жазуунун эки, ал тургай үч тамгасы бир гана көрүнүштө болгон. Аны өтө таланттуу окурман гана айырмалай алган» [3, 4-б.] дешет.

Автор сунуштаган таблицадан: «Куф алфавитинин 28 тамгасында 16 гана сүрөт болгонун көрүүгө болот (ал кезде чекиттер болгон эмес). Ошол кездеги окурман божомолдорго жана тилди терең билүүгө таянып, тигил же бул сүрөттөлүштү кайсы үн билдирерин аныктай алган. Перстер менен түрктөр үчүн араб тили чет тили деп эсептелип, куфикалык жазууну туура окуудан ажырай башташты. Бул жагдай Куранда айтылган ислам окууларын жайылтуу милдети деп эсептеген ошол кездеги халифтер баштаган араб диниятчыларын тынчсыздандырган. Куранды жана өкмөттүн ар кандай буйруктарын окууда сабаттуу адамдардын эмгегин жеңилдетүү керек болчу. Мына, окурмандардын эмгегин жеңилдетүү максатында хижраттын биринчи кылымында, тактап айтканда Халиф Абдул-Маликабин-Мирвандын башкаруусунда куфий жазуу реформасы ишке ашкан. окшош тамгалар бири-биринен айырмаланып тургандай кылып араб алфавитин түзүш керек. Бул жерде эң рационалдуу чара алфавитке өз алдынча сүрөттөлүштөрү жок 12 тыбыш үчүн жаңы фигураларды киргизүү болмок. Бирок реформаторлор, үстүңкү жана астыңкы саптардан башка эч нерсе ойлоп таба алышкан жок жана бирден үчкө чейинки чекит коюу аркылуу, тамгалардын үстүндө же астында, окшош тамгаларды бири-биринен айырмалоого болот деген жыйынтыкка келишти. Ошентип, Абдул-Малик халифтин тушунда биринчи жолу бул мезгилге чейин болбогон араб алфавитинин чекиттери пайда болгондугу» [4], «чекиттер пайда болгондон кийин, араб тексттерин окуу кыйла жеңилдеди, бирок бул жеңилдик табигый арабдарга чоң пайда алып келди. Ал эми башка элдерге, мисалы, түрктөргө, перстерге жана башкаларга токтолсок, алар үчүн чекиттерди киргизүү жарым-жартылай гана пайдалуу болгон, тактап айтканда, үнсүздөрдүн бөлүгү боюнча, бирок араб алфавитинде үндүү тамгалардын жоктугу, бул жөнүндө төмөндө сөз кылабыз, аларга туура окууга багыт бербегендиги» [3, 5-б.] айтылат.

Чындыгында дейт автор: «Ошол кездеги араб алфавити жалаң гана үнсүз тамгалардан турган. Бир гана араб алфавити эмес, бардык семитикалык алфавит, алардын катарына араб тили да кирет, бир гана үнсүз тамгалардан турган (ал кезде диакритикалык белгилер болгон эмес). Байыркы арабдар үндүү тыбыштар үчүн атайын белгилерди түзүүнүн зарылдыгын сезишкен эмес. Балким, өз эне тилин мыкты билген араб сөздүн тигил же бул түрүн туура айтууда, сөз айкашында (азыраак) ката кетирбейт. Араб тили эне тили болбогон бардык чет элдиктер таптакыр башкача абалда болушкан. Алардын үндүү тамгалары жок мындай сөздөрдү туура окушу таптакыр мүмкүн эмес болчу. Чет элдиктердин саны буга чейин көп болгон жана бул сан жыл сайын жана барган сайын көбөйүп келе берген. Мына ушундай чет элдиктер үчүн үндүү тамгалары жок жазуу окуу өтө оор болгон. Бул чет элдиктер исламды кабыл алып, куран окуп, араб тилинде дуба кылууга милдеттүү болушкан. Албетте, алар куранды туура эмес окуп, ошол кездеги жалпы-халифаттык мамлекеттик тил деп эсептелген араб тилин одоно бурмалашкан. Бул абал араб тилинин колдоочу халифтерин курандын тили катары катуу тынчсыздандырган. Кайрадан реформага муктаждык пайда болду. Жаңы реформа жасалышы керек болчу. Арабдар бир жагынан, чет элдиктердин эмгегин жеңилдете турган реформа жасоону, экинчи жагынан үнсүз тамгалардын байыркы түзүлүшүн сөз менен сактап калууну каалашкан. Мында деле, жогорку жана төмөнкү саптардан (менимче харакат) башка эч нерсе ойлоп табылган жок. Эми араб алфавитинде белгилер (фатха, дамма, касара, танвинанын үч роду, джазм, шадда, (ташдид) медр жана хамза) пайда болду. Бул белгилердин автору ким болгон-бул маселе тарыхта азырынча талаштуу, ал тургай түшүнүксүз бойдон калууда. Айрым чыгыш тарыхчыларынын көз карашы боюнча аталган белгилердин автору-белгилүү араб полководци-деспот Ходжаж-бини-Юсиф-ел-Секефи. Бул белгилерди киргизгенден кийин, Куран жана араб тилинде жазылган башка адабияттарды окуу сырттан келгендерге, анын ичинде перстер менен түрктөргө да жеткиликтүү болду. Андан кийин арабдар дагы бир реформа жасашты, бул акыркы реформа» [3, 6-б.] – деген.

Кийинки маалыматта: «Бул реформа алфавиттин тамгаларынын эски ордун өзгөртүүдөн турган. Арабдар чекиттерди жана башка диакритикалык белгилерди жүргүзгөндөн кийин, араб алфавити башка семитикалык алфавиттерден айырмаланат. Ошентип, ал барган сайын көбүрөөк бөлүнө баштады. Бул бөлүнүү тамгалардын эски жайгашкан жери өзгөртүлгөндөн кийин өтө байкалган. Тамгалардын жаңы жайгашкан жери, тамгалар жалпы белгилерге ээ болгон, бирок чекиттердин саны боюнча гана айырмалангандар бир катарга топтоштурулган, ал эми мурда чекит коюлбаган тамгалар алфавиттин ар жерине жайгашкан болчу. Балдар тамгалардагы окшош тамгаларды оңой жаттап алышы үчүн, тамгалардын жаңы жайгашуусуна педагогикалык ой-жүгүртүү эске алынган. Жаңы тамгалардын авторлору Абдул-Малик халифтин доорунда жашашкан Нозр-бини-Асим жана Яхя-бени-Емер» [5, 131-б.] экендиги айтылса, «Жаңы жайгашуу кабыл алынгандан кийин, араб алфавити семитикалык алфавиттердин иреттик жайгашуу тутумунан алыстап кетти. Арабдар жасаган бул өзгөрүүлөр жана реформалар араб алфавитинин бөлүнүшүнө себеп болгон[3, 7-б.] – деп токтолот автор.

Полиграфия искусствосундагы араб алфавитине токтолгон автор: «Ислам жайылган өлкөлөрдө араб алфавитине муктаждык башкаруучу таптын, диний жана өкмөттүк муктаждыктарын канааттандыруу үчүн алфавит керек болгондой сезилген. Бирок кийин тигил же бул өлкөнүн коомдук-экономикалык жана маданий-агартуу муктаждыктарынын өнүгүшү менен мектептерге муктаждык сезиле баштайт. Ошентип, «медресе» деген ат менен белгилүү мектептер пайда болот. Бул мектептер сандык жактан өтө чектелген, негизинен борборлордо:

Багдадда, Кордовада, Самаркандда жана башка шаарларда ачылат. Окумуштуулар жана акындар пайда болот. Ошентип, сабаттуулук жайылып кеткендей, бирок ал эч качан ислам өлкөлөрүндө миллиондогон крестьян-дыйкандардын өзөгү деп эсептелген эмгекчилер массасынын таянычы (достояния) боло алган эмес. Биз бардык жерде мүмкүн болгон обочолонгон учурлар жөнүндө айтып жаткан жокпуз. Араб алфавити жогоруда саналып өткөндөй бардык реформаларга дуушар болгон, Биринчи жана орто кылымдардагы исламдын эски патриархалдык түзүлүшүнүн муктаждыктарын канааттандыра баштады. Эгерде ушул мезгилде Батыштын маданияты технология жана өнөр жай жаатында жаңы ачылыштарды жасабаса, бул ислам өлкөлөрү үчүн жана жаңы кылымдарда да канааттандырарлык болушу мүмкүн эле. Европа элдеринин алфавиттери кандайдыр бир деңгээлде техниканын жана өнөр жайдын, негизинен Полиграфиянын кезектеги маселелеринин талаптарына ылайыкташтырылган, ал эми араб алфавити исламдын жайылышынын биринчи кылымдарында жүргүзүлгөн реформалардан ары жылган жок, ошондуктан техника менен араб алфавитинин талаптарынын ортосунда ажырым пайда болду. Бул шайкештик эмнеден турган? Бул араб алфавити узак убакыт бою басмакананын шарттарына ылайыкташа алган эмес, ал эми бул мезгилде Европада бул көрүнүш (басмакана) болгон. Мурда, китеп басып чыгара элек кезде, китептер кол менен жазылган. Мындай китептерди жазуу, көчүрүп жазуу үчүн көп убакыт талап кылынган жана мындай китептер өтө кымбат болгон. Ошондуктан китептер бай жана күчтүү адамдар, же чоң жана белгилүү шаарлардын китепканаларында болгон: Багдад, Дамаск, Исфаган жана башка ири шаарлардын» [3, 8-б.] -дейт.

Кийинки маалыматта: «Ал убакта китептер сейрек болгон жана ар бир эле адамдын менчиги болуп санала бербегендиги айкын көрүнүп турат. Албетте, мындай кымбат жана сейрек китептер менен калктын маданий деңгээл өтө жогору болушу мүмкүн эмес. 1450-жылы, б.а. 478 жыл мурда биринчи басмакананы ачкан Иван Гуттенберг ойлоп тапкан китеп басып чыгаруу пайда болот. Мына, адамзат үчүн баалуу болгон бул ойлоп табуудан кийин, ким алфавитин китеп басып чыгаруунун техникалык шарттарына ылайыкташтыра алса, ал адабиятын көбүрөөк китептер менен байыта алат. Тарых көрсөткөндөй, араб алфавити басмадан кеч чыккан. Мисалы, биринчи жолу басылып чыккан орус китеби 1563-жылы пайда болгон, ал эми Константинополдогу биринчи түрк басмаканасы 1727-жылы ачылгандыгы» [6, 144-б.], бирок: «Негедир биринчи түрк гезити 1830-жылы, башкача айтканда, жүз жыл кийин гана чыга баштагандыгы» [7], «Вена китепканаларында 1568-жылдын датасы белгиленген айрым европалык гезиттердин нускалары сакталгандыгы» [8, 196-б.] кездешет. Демек, «түрк гезиттери европалыктарга караганда 250 жыл кеч чыга баштаган. Араб алфавитинин басма сөзү ушундай жол менен эки жарым кылымдан ашык кечигип келген. Баса, Константинополдо биринчи басмакананы Ибрагим Муттафарик деген ат менен исламды кабыл алган венгриялык христиан ачкандыгы [9, 582-Б] да тарых беттеринен табылып, ал Шейх-ул-исламдын типография ачуу фатвасын алган, ошого карабастан фанаттык диниятчылар тарабынан түртүлгөн эл басмакананы шариятка татыксыз иш катары таш бараңга алган. Андан кийин, узак убакыт бою Константинополдо Иоганнес Мухандисян аттуу дагы бир христиан-армян кайрадан баштаган түрк басмаканасы болгон эмес. Басмакананын (китеп басып чыгаруунун (книгопечатания)) пайда болушу тигил же бул алфавитти колдонгон элдердин көңүлүн бурду. Мурда европалык алфавиттер полиграфия (книгопечатания) шарттарына ылайыкташкан. Анан ошол эле европалыктар Чыгыш алфавитинде иштей башташты. Буга байланыштуу Рим шаарында жана Европанын башка чоң шаарларында бир нерсе жасалды: мисалы, германиялык

ориенталист А. Мюллер Лондондо 10 жыл иштеген жана бул убакыттын ичинде ал ар кайсы өлкөлөрдө, анын ичинде Чыгышта колдонулган 60тай ар кандай алфавиттерди типографиялык технологияга ылайыкташтыргандыгы» [9, 582-б] белгилүү болду.

Кийинки маалымат боюнча: «Ал 1694-жылы араб алфавити басмага ылайыкташа элек, бирок, аракеттер жаралып жаткан кезде көз жумган. Араб алфавитинде 30га чейин түрдүү кол жазма бар экенин билебиз. Араб алфавитинин 30га чейин түрдүү кол жазмалары бар экенин билебиз, алардын бири да типографиялык техникага толук берилген эмес, анткени бул алфавиттин тамгалары жанаша жүрбөсө, анда бир тамга үстүндө же астында орун алган, же анын сүйрү бөлүгүндө жашырган (курсагында айтылгандай). Бул жагынан өзгөчө башаламандык менен айырмаланган түрлөр «дивани» жана «рейханш» деп аталат. Бул жазуулар графиканын эч кандай мыйзамдарына баш ийген эмес; аздыр-көптүр калган түрлөргө баш ийген эмес. Ошондуктан перс реформатору Мирза Мелкум-хан төмөндө сөз боло турган реформа тууралуу мындай дейт: «Биздин тамгалардын белгилүү бир оруну жок. Башка элдердин жазууларында айрым тамгалар сапка, ал эми башкалары анын үстүнө же астына коюлат. Бирок биздин жазууларда, айрыкча «шикаста», «дивани» жана «сулс» тамгаларында белгилүү орундар жок. Алардын жерлери жазуучунун каалоосуна жана табитине жараша болот, ал бир тамганы экинчи тамгага тыгып же курсагына катып кое алат» [10, 36-б.].

Ошондуктан дейт автор: «Ушул үлгүлөрдүн биринин үлгүсүнө тамгаларды түшүрүү бир топ оор иш болуп калды. Акыр-аягы, «Насх» деп аталган колжазманы техниканын талаптарына аздыр-көптүр ылайыктуу деп чечүү чечими кабыл алынды. Белгилүү болгондой, насхта ар бир сөздүн акыркы тамгасы бир аз узарып жазылат же илгичке оролот. Бул каллиграфиялык ыкма окурманга бир сөздү экинчисинен айырмалоону жеңилдетүү үчүн колдонулган. Ошентип, сөздүн ар кайсы бөлүктөрүндөгү бир эле тамга ар кандай чондукка же формага ээ болгон. Ошондуктан, ар бир тамга үчүн төрт (кээ бирлери үчүн эки) форманы куюу керек болчу: сөздүн башында, ортосунда жана аягында, андан кийин дагы эле өз алдынча форма. Мына ушинтип типографияда бир тамга үчүн төрт форма пайда болгон. Андан ары сөз болуп жаткан реформалар менен эсептешүүгө туура келди. Маселе чекиттер менен абдан жөнөкөй чечилди: алар кайрылган тамгалар менен бирге жайгаштырууну чечишти. Бул ийгиликтүү болду. Бирок башка диакритикалык белгилерди тамгалар менен кошо ыргытып (жайгаштырып) жиберүү өтө эле татаал нерседей сезилди. Андан кийин ар бир тамганы төрт түргө гана эмес, ар бир түрдү ар бир диакритикалык белги менен өзүнчө куюш керек болчу. Бул ар бир тамга үчүн 36 өзүнчө форма болмок (ал эми кээ бирөөлөр үчүн 18)» [3, 10-б] – деген пикирин билдирет.

Ф.Агазаде, К.Каракашлы: «Ар бир тамга 36 же 18 уядан турган мындай типографиялык кассаны иштетүү таптакыр мүмкүн эместей көрүнгөн. Андан кийин диакритикалык белгилерди тамгалардан өзүнчө жайгаштыруу (ыргытуу) чечими кабыл алынды. Ушундай өзүнчө белгилер менен басмаканада иштеген терүүчүгө үч жолу (үчтүк) терүү тапшырылган: 1) жазуу саптарынын ядросун түзгөн тамгалардын жыйындысы; 2) жазуу саптарынын үстүнө 3) акырында жазуу саптарынын алдындагы белгиледи терүү. Терүүчү үчүн мындай үч эселенген эмгек-бул тозок иши, айрыкча кичинекей, араң байкалган диакритикалык белгилердин жыйындысын жазуу тозок болгон. Мындай талыкпаган эмгек Куран жана башка диний китептердин топтомуна гана тиешелүү болгон. Терүүчүнүн эмгегин жеңилдетүү үчүн жана бул аркылуу басма өндүрүшүнүн өздүк наркын төмөндөтүү үчүн бир гана тамгаларды терүүгө жана диакритикалык белгилердин топтомун жоюуга туура келди. Буга жарандык

кодекстерде жана жазуучулардын адабий чыгармаларында жол берилген. Ошентип, окуу процессин жеңилдетүү максатында арабдар киргизген диакритикалык белгилер басма ишинин техникалык талаптарына жооп бере алган жок. Жана көп тоскоолдуктардан кийин, алар светтик мүнөздөгү чыгармалардын жыйындысынан ыргытылышы керек болчу. Мына ушундай шарттар түрк-татар өлкөлөрүндө эки кылымдан кечиккен басма ишине араб алфавитин узак убакытка чейин колдонууга тоскоол болгон. Жарандык тексттердин топтомдорунда диакритикалык белгилер жоюлган. Муну менен сөздөр үндүү тамгаларсыз жазылган жакшы илгерки заманга кайтуу болду. Ошентип, араб алфавити үндүү тамгаларды жаратууга жана аларды типографиялык техникага киргизүүгө мүмкүнчүлүк берген жок. Эски түрк грамматикаларында «орфографиялык тамгалар» деп аталган бир нече үндүү тамгаларга байланыштуу биз өзгөчө сүйлөйбүз. Андан кийин тажрыйба көрсөткөндөй, арабдар окууну жеңилдетүү максатында киргизген чекиттер көпчүлүк учурда басмаканын чабуулуна туруштук бере албайт, алар көп учурда сынып, анан тамгалар башка тыбыштык мааниге ээ болот (Мындай көрүнүштүн мисалдары менин китебимде: «эмне үчүн араб тамгалары түрк тилине жарабайт» деген аталышта, түрк тилиндеги 100-бетте, Баку, 1923-ж.). Андан ары араб алфавитинде башка техникалык карама-каршылыктар бар, алардын деталдуу маалыматты биз башка жерде козгойбуз» [3, 11-б.] деген пикири менен жыйынтыктасак, араб алфавитинин реформалануу тарыхынын узактыгынан жана илимий изилдөөбүздүн улануусунан кабар берет.

Корутунду бөлүгү. Жыйынтыктап айтканда, карт тарых барактарында, китепкана текчелеринде катылып жаткан тарыхый маалыматтарды талдоо менен араб алфавитинин алгачкы ирет реформалануусу тууралуу маалыматтарды илимий талдоодон өткөрдүк. Бул маалыматтарга ылайык, араб алфавити алгач жаралган мезгилден тарта олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болбостон, толуктоолор менен коштолгондугун байкадык. Араб тамгаларынын жазылуу жана окулуусундагы татаалдыктарга карабастан, азыркы мезгилге чейин өз актуалдуулугун жоготпой келе жаткандыгынын себептери шарттуу түрдө белгиленип, бир мезгилде кыргыз эли колдонгон араб тамгасынын пайда болуу тарыхы, анын бир нече ирет өзгөрүүгө дуушар болуу себептери туралуу да сөз козголду. Мындай себептердин негиздүүлөрүнүн бири катары басмадан чыгаруу ишиндеги үч ирет кайталануучу татаалдыктар саналды.

Колдонулган адабияттар

1. Шницер. Иллюстрация всеобщая история письма.- 138б.// Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.
2. Мухаммед-Фуад. История почерков на тюрском языке, 15-бетте.// Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.
3. Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.

4. В европейских источниках мы не нашли указания о том, кто является автором арабских диакритических знаков. В энциклопедическом словаре Сами-бея (т. III стр. 1929 г.), есть ссылка на некоего Хаджаж-бин-Юсуфа. Все это историей пока не установлена.
5. Неджаб Асим: “Некоторые соображения об алфавите” Университетский журнал, №3, стр. 131, на тюркском языке. // Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф. Агазаде, К. Каракашлы – Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.
6. Эггер Э. История книги от ее появления до наших дней : пер. с 3-го фр. изд. : с примеч. пер. / Эмиль Эггер. — СПб: Тип. М. А. Хана, 1882.— 4., 244 с. То же. — СПб. : Тип. И. М. Комелова., 1900. — [2], 243 с.
7. Саламон Л. Всеобщая история прессы // История печати: антология. М: Аспект Пресс, 2001;
8. Пресса на арабском языке создана в 1821 г., когда в Египте было первое книгопечатание (Большая советская энциклопедия т. III, 196-б.
9. “Энциклопедия” Сами-Бея на турецком языке, т. 1, 582-б.
10. Шейх и визирь на тюркском языке 36с. // Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф. Агазаде, К. Каракашлы–Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.
11. Таирова, А. Ш. Арабписьменная графика на территории Кыргызстана в XI - XVIII вв. (на основе публикации эпиграфистов по изучению территории Кыргызстана) / А. Ш. Таирова // Вопросы востоковедения. – 2023. – № 1. – С. 96-105. – DOI 10.52754/16948653_2023_1_12. – EDN QJBEGW.
12. Таирова, А. Ш. Вклад отечественного лингвиста К. Тыныстанова в исследование арабграфики кыргызской письменности / А. Ш. Таирова // Вопросы востоковедения. – 2024. – № 1. – С. 88-95. – DOI 10.52754/16948653_2024_1_11. – EDN DDWCIN.
13. Мурзакметов, А. К. Араб адабиятынын кыргыз фольклорундагы элементтери / А. К. Мурзакметов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2024. – No. 2(4). – P. 41-50. – DOI 10.52754/16948874_2024_2(4)_5. – EDN WGMBUZ.
14. Таирова, А. Ш. Эволюция арабской грамматики от классического до современного / А. Ш. Таирова, Ф. Сагындык Кызы // Вопросы востоковедения. – 2024. – № 2. – С. 40-48. – DOI 10.52754/16948653_2024_2_5. – EDN KYUXOK.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 40-46

УДК: 340.151

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_6](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_6)

БАЙЫРКЫ КЫТАЙДЫН УКУК СИСТЕМАСЫ

ПРАВОВАЯ СИСТЕМА ДРЕВНЕГО КИТАЯ

THE LEGAL SYSTEM OF ANCIENT CHINA

Матисакова Зулфия Усоновна

Матисакова Зулфия Усоновна

Matisakova Zulfiya Usenovna

ю.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ю.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Law, Osh State University

2023medina@mail.ru

Талант кызы Рахат

Талант кызы Рахат

Talant kuzu Rahat

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

Эрмек кызы Айзирек

Эрмек кызы Айзирек

Ertek kuzu Aizirek

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

БАЙЫРКЫ КЫТАЙДЫН УКУК СИСТЕМАСЫ

Аннотация

Сунушталган макалада байыркы Кытай укук системасындагы жана коомдук турмушундагы укуктун ролу ар тараптуу чагылдырылган. Кытай байыркы илимге жана бай маданий мурастарга ээ өлкө. Чынында Кытайды “Азиядагы Рим империясы” деп атоого болот. Көптөгөн азиялык тилдердин маданияты көбүнчө заманбап маданият тарабынан калыптанган. Узак убакыт бою бул өлкө европалык мамлекеттердин кызыкчылыктары үчүн изилдөө объектиси болуп келген. Бирок ушул күнгө чейин анын маданий кароо темасы аз изилденген бойдон калууда. Кытайдын укуктук маданиятынын таң калыштуусу, европалык укуктук маданияттардан айырмаланып, ал өз алдынча өнүккөн жана ошондуктан толугу менен уникалдуу болгон. Байыркы Кытай — бул биздин күнгө чейин жашоо тартиби дээрлик өзгөрбөгөн эң байыркы маданият. Кытайлык акылман башкаруучулар улуу империяны миң жылдар бою сактап келишкен.

Ачкыч сөздөр: Байыркы Кытай, укук, мамлекет, укук нормасы, укук системасы, укук булактары, Конфуций, саясий режим

Правовая система древнего Китая

The legal system of ancient China

Аннотация

Представленная статья всесторонне отражает роль права в древнекитайской правовой системе и общественной жизни. Китай — страна с древней наукой и богатым культурным наследием. Фактически Китай можно назвать «Римской империей Азии». Культура многих азиатских языков во многом сформировалась под влиянием современной культуры. Эта страна на протяжении длительного времени является объектом исследования интересов европейских стран. Однако до сих пор тема его культурного рассмотрения остается малоизученной. Примечательной особенностью китайской правовой культуры является то, что, в отличие от европейских правовых культур, она развивалась независимо и поэтому была совершенно уникальной. Древний Китай — древнейшая культура мира, образ жизни которой до наших дней практически не изменился. Мудрые китайские правители на протяжении тысяч лет поддерживали великую империю.

Abstract

The presented article comprehensively reflects the role of law in the legal system and social life of ancient China. China is a country with ancient science and a rich cultural heritage. In fact, China can be called the “Roman Empire of Asia”. The culture of many Asian languages has been largely shaped by modern culture. For a long time, this country has been an object of study in the interests of European states. However, to this day, the topic of its cultural consideration remains little studied. The surprising thing about Chinese legal culture is that, unlike European legal cultures, it developed independently and therefore was completely unique. Ancient China is the most ancient culture, the order of life of which has remained practically unchanged to this day. Wise Chinese rulers have preserved a great empire for thousands of years.

Ключевые слова: Древний Китай, право, государство, правовая норма, правовая система, источники права, Конфуций, политический режим

Keywords: Ancient China, law, state, legal norm, legal system, sources of law, Confucius, political regime

Киришүү

Байыркы Кытай — бул биздин күнгө чейин жашоо тартиби дээрлик өзгөрбөгөн эң байыркы маданият. Кытайлык акылман башкаруучулар улуу империяны миң жылдар бою сактап келишкен. Тарыхчылардын басымдуу бөлүгү Кытай цивилизациясы биздин заманга чейинки 2000- жылы Сары дарыянын айланасында калыптанган деп эсептейт. Кытай илгерки төрт цивилизациянын бири үчүн өз үйү болуп калган. Маилекет башка цивилизациялардан айырмаланып турат, өнүгүп жаткан маданият азыркы күнгө чейин калган. Албетте, миң жылдар аралыгында өзгөрүүлөр болгон, бирок маданияттын маңызы калган. Башка үч цивилизация жоголгон же жаңы адамдар тарабынан толугу менен сиңирилип кеткен. Андыктан, адамдардын айтуусу боюнча Кытай - дүйнөдөгү эң байыркы цивилизация болуп саналат. Кытайда жерлерди көзөмөлдөгөн үй-бүлөлөр династия аталышындагы үй-бүлөлүк башкаруучулар жетекчилерине айланган.

Байыркы жана орто кылымдардагы Кытайта укуктун прогрессивдүү өнүгүшүн аныктоочу факторлор, укуктук нормалар жана институттар, ошондой эле укукту ишке ашыруунун механизмдери Конфуцийчилик жана легализмдин саясий-укуктук концепциялары мен тыгыз байланыштуу.

Байыркы Кытай укугуна конфуцийдик дин идеологиясы олуттуу таасирин тийгизген. Биздин заманга чейинки VI-кылымда ортодоксалдык конфуцийчилик пайда болгон. Ал саясий-укуктук байыркы кытай коомдук системасынын аң-сезимдүү концепциясы болуп саналган. Салттуу көз караштарга таянып, Конфуций мамлекеттин патриархалдык-патерналисттик концепциясын иштеп чыккан. Мамлекетти чоң үй-бүлө деп чечмелейт. Императордун күчү («асман уулу») атанын бийлигине, ал эми башкаруучулар менен букаралардын ортосундагы мамиле үй-бүлөлүк мамилелерге окшоштурулган. Анда кичүүлөр улууларга көз каранды болуусун жактаган [1]. Конфуций сүрөттөгөн коомдук-саясий иерархия адамдардын теңсиздигинин принцибинде курулган: “караңгы адамдар”, “жөнөкөйлөр”, “төмөндөр”, “кичүүлөр” “асыл кишилерге”, “мыктыларга”, “жогоркуларга, “аксакалдар”. Ошентип, Конфуций мамлекеттик башкаруунун аристократиялык концепциясын жактаган. Анткени карапайым эл мамлекетти башкарууга катышуудан толук четтетилген. Ошол эле учурда анын саясий идеалы тукум куума ак сөөктөр менен байлардын эмес, адептүүлүк жана билимдүү аристократтардын өкмөтүнөн тургандыктан, ал сунуш кылган мамлекеттик башкаруунун идеалдуу түзүмү ошол кездеги коомдук-саясий реалдуулуктан айырмаланып турган. Ал жакшы башкаруучу болуу үчүн жөн эле бай болуу жана асыл тукумга ээ болуу аздык кылат деп эсептеген. Конфуцийдин ою боюнча, букаралардын негизги артыкчылыгы башкаруучуга берилгендикте, бардык «аксакалдарга» баш ийүүдө жана урматтоодо деп эсептеген. Конфуцийдин саясий этикасы жалпысынан коомдун жогорку жана төмөнкү катмарынын ортосундагы ички тынчтыкка жана бийликти турукташтырууга багытталган. Ал таза моралдык факторлордон тышкары байлыктын поляризация процесстерин жана калктын жакырчылыгын жеңүү зарылчылыгына да көңүл бурган. «Байлык бирдей бөлүштүрүлгөндө жакырчылык болбойт; өлкөдө ынтымак болгондо эл аз болбойт; тынчтык болгондо (жогорку жана төмөнкү катмарлардын ортосундагы мамилелерде) (акимдин) кулатуу коркунучу болбойт». Көтөрүлүштөрдү жана бийлик үчүн күрөштү четке кагып, Конфуций жарандык тынчтыктын пайдасын жогору баалаган.

Конфуций башкаруунун зомбулуксуз ыкмаларынын жактоочусу катары башкаруучуларды, чиновниктерди жана букараларды өз ара мамилелерин адептүүлүк принциптеринде курууга чакырган. Бул кайрылуу биринчи кезекте бийлик башындагыларга багытталган, анткени алардын адептүүлүк талаптарын сактоосу чечүүчү роль ойнойт жана субъекттердин жүрүм-турумунда моралдык нормалардын үстөмдүгүн алдын ала аныктайт. Зомбулукту четке кагып, Конфуций: «Эмне үчүн мамлекетти башкарып жатканда адамдарды өлтүрүш керек? Жакшылыкка умтулсаң эл жакшы болот. Асыл адамдын адептүүлүгү шамалдай; базалык адамдын адеп-ахлагы чөп. Чөп шамал соккон тарапка ийилет» деген чакырыкты карманган. Конфуций тышкы согуштарга, кытай падышалыктарынын бири-бирине же башка элдерге каршы басып алуу жортуулдарына да терс көз карашта болгон («варварлар»). Кытай башкаруучуларынын гегемондук дооматтарын принципиалдуу түрдө четке какпастан, Конфуций аларга: «Алыскы жашаган жана баш ийбеген адамдарды» «билим жана адеп-ахлактын жардамы менен жеңүү керек» деп кеңеш берген. «Эгерде биз аларды жеңе алсак алардын арасында тынчтык өкүм сүрмөк» деп айткан [2]. Башкача айтканда эгер душман ндар алыста болуп, күч жардам бербесе, маданиятты, билимди колдонгула деп осуяттаган. Ошол эле учурда Конфуций мыйзам чыгаруунун маанилүүлүгүн толугу менен четке каккан эмес. Бирок ал акыркыга көмөкчү ролду гана берген жана жалпысынан позитивдүү укукка ишенбөөчүлүк менен караган.

Конфуцийдин окуусунда “аттарды оңдоо” принциби олуттуу коомдук-саясий жана жөнгө салуучу жүктү көтөрөт. «Аттарды оңдоонун» максаты – «аттарды» (б.а. коомдун жана мамлекеттин иерархиялык системасындагы калктын ар кандай инсандардын жана топторунун социалдык, саясий жана укуктук абалынын белгиленишин) чындыкка ылайык келтирүү, жерди белгилөө жана коомдук түзүлүштөгү ар биринин даражасы, ар бирине ага ылайыктуу ат берүү, кадырлуу адам кадырлуу, ата ата, бала уул, карапайым болуш үчүн карапайым, ал эми тема предмет болмок. Коомдук ишти так уюштуруу жана формал-даштыруу зарыл деген мааниде (ар ким өз милдетин аткарып, езунун белгиленген жеринде болууга тийиш, кызмат адамдары үлгү катары болуусу шарт деп санаган.

Конфуций тартипти сактоо үчүн мыйзам эмес, каада-салттарды жана үрп-адаттарды, моралдык тартипти сактоо керек деп эсептеген. Бул нормаларды сактоо адамды эпке келтирип, элдешүүгө алып келген. Конфуцийдин окуусунан келип чыккан талаптар сакталып, ырым-жырымдар сакталса, мыйзамдуулуктун жана тартиптин ролун алдын ала аныктоо оңой болот деген көз-араш пайда болгон. Конфуцийдин көз карашын жактагандар адамдын жүрүм-турумунун негизги жөнгө салуучусу катары мыйзамды эмес, адеп-ахлак нормаларын эсептешкен. Мыйзамчылар субъекттердин турмушу мамлекеттик бийликтин кызыкчылыгын билдирген жалпы милдеттүү мыйзамдар менен жөнгө салынышы керек деп ырасташкан. Хань династиясынын тушунда конфуцийчилик менен легализм биригип, морал менен укуктун биримдигинин жаңы концепциясында чагылдырылган [3].

Коомдун турмушунда мамлекеттин үстөмдүк кылуучу ролу жеке менчик мамилелеринин начар өнүгүшүн аныктаган. Бул жерге менчик укугу боюнча эрежелерде чагылдырылган. Байыркы Кытайда жер эгеменге, жамаатка жана жеке дыйкандарга таандык болгон. Нике күйөө менен колуктунун үй-бүлөлөрү тарабынан түзүлүп, макулдашуу боюнча таризделет. Эркектер 16 жаштан 30 жашка чейин, ал эми аялдар 14 жаштан 20 жашка чейин үйлөнсө болот. Ар кандай класстын өкүлдөрүнүн жана туугандардын ортосунда никеге турууга тыюу салынган. Эркек үй-бүлөнүн башчысы деп эсептелген. Эркек экинчи аял алып,

үйгө токол алып кирүүгө уруксат берилген. Ажырашууга уруксат берилген жана айрым учурларда мыйзам никени бузууну түздөн-түз талап кылган.

Байыркы кытай коомунда жеке менчик начар өнүккөн. Байыркы Кытайда менчик укуктарынын негизги объекттери жер жана кул болгон. Байыркы Кытай мыйзамдары келишимдердин ар кандай түрлөрүн - бартердик, сатып алуу-сатуу, белекке берүү, насыя, жерди ижарага алуу, жеке жалдоону жөнгө салган. Байыркы Кытайда нике күйөө менен колуктунун ата-энеси тарабынан түзүлгөн. Ар кандай класстагылардын, туугандардын жана бир фамилиядагы адамдардын никеге туруусуна, жада калса жазалоо коркунучу астында да тыюу салынган. Атасы балдарын жазасыз сатып жибериши же өлтүрүшү мүмкүн, бул анын үй-бүлөдөгү абсолюттук бийлигин тастыктайт. Ажырашууга уруксат берилген, бирок аялдын тукумсуздугуна, бузукулугуна же оорусуна байланыштуу демилгечи эркек болсо гана [4].

Кылмыштын түрлөрүнүн көп болуп, алардын саны 3000ден ашуун болгон. Байыркы Кытайда кылмыштын түрлөрү төмөндөгүдөй болуп бөлүнгөн:

- мамлекеттик (көтөрүлүш);
- диний (шаманчылык);
- адамга каршы (адам өлтүрүү, денеге залал келтирүү);
- мүлккө каршы (уурдоо, карактоо, башкалардын малын урдоо);
- аскердик (белгиленген убакта чогулушка келбей калуу, коркоктук ж.б.).

Жазанын түрлөрү – ар кандай формадагы жазанын түрлөрү колдонулган. Мисалга келтирсек:

1. ар кандай формадагы өлүм жазасы;
2. өзүн-өзү жаралоо жазалары;
3. адамдарга жазадан кутулуу жолун сатып алууга мүмкүндүк берген айыптар;
4. түрмөгө камоо;
5. бетине сыя менен тамкалоо;
6. аялдарды ээн-эркин кулга айландыруу;
7. таяк менен чабуу;
8. камчылап уруу жана башка жаза түрлөрү да каралган.

Жогорку сот бийлиги император болгон. Инь жана Чжоу доорундагы сот процесси айыптоочу жана атаандаштык мүнөзгө ээ болгон. Кийинчерээк ал тергөөгө алмаштырылган. Кылмыштар боюнча тергөө арыз түшкөн учурдан тартып башталган. Жакын туугандарды жамандоо, кожоюндарына кулдарды айыптоо сыяктуу эле тыюу салынган. Жергиликтүү администрациянын өкүлдөрү жергиликтүү деңгээлде сот функцияларын аткарышкан. Соттук функциялар административдик функциялардан бөлүнгөн эмес. Чечимдер аналогия боюнча кабыл алынган [5]. Соттун жүрүшүндө кыйноолор колдонулган. Айыпталуучунун күнөөлүүлүгүнүн презумпциясы принцибинин колдонулушу иш жүзүндө каралбаган.

Байыркы Кытайдагы укук булактары:

- үрп-адат,
- жазма мыйзамдар,
- башкаруучунун актылары.

Кытайда биринчи мыйзамдар Шань мамлекетинде пайда болгон, а б.э.ч. X-к. Чжоуда 3 миңге жакын беренеси бар кылмыш-жаза мыйзамдарды өзүнө камтыган. Кат жүзүндө жазылган мыйзамдардын пайда болушу б.э.ч. IX-X к.к. таандык. Ал коомдун таптык - сословиелик айрымаланышы менен тыгыз байланышта болгон. Чжань мезгилиндеги мыйзам

чыгаруу иштери негизинен кытайлык төбөлдөрдүн арасында өз ара согуштун тынбай жүрүп турган убагында коомду турукташтыруу максатында болгон.

Б.э.ч. V-IV-к.к. аралыгында эң биринчи кодекстердин бири - «Вэй падышачылыгынын мыйзам китеби» жарыкка чыккан. Бул мыйзам китепте соттун чечимдери, адат укугунун нормалары, императордун конкреттүү буйруктары ж.б. коомдогу маанилүү жүрүм-турум нормалары камтылган. Жерге мамлекеттик жогорку ээлик кылуу общиналардын жана дыйкандардын жер ээлиги менен ишке ашкан. Кийин бара-бара мыйзам түрүндө общиналык айдоо жерлерге тыюу салынган. Бирок келишимдик мамилелерге общиналардын катышуусу шарт болгон.

Б.э.ч. I-к. укук булактарга ылайык соода - сатык келишимдерин аялдар да, мамлекеттик кулдар да түзө алышканын байкоого болот. Соодагерлерге жерди ижарага, барымтага берүү, карызданып кул болуу, жалданма эмгек, балдарын барымтага карматуу жана үч жылга чейин туугандары сатып албаса, аны кулга айландыруу кеңири тараган. Жеке ээликтеги кулдарды мамлекетке сата алышкан. Кийин жер реформалары ишке кирген. Реформанын негизги багыттары жерге жеке менчик укугун легалдаштырууга жана кийинчерээк жерге муниципалдык менчикке сокку урган жерди акысыз сатып алуу-сатууга расмий уруксат берүү менен байланышкан. Чоң патриархалдык үй-бүлөлөрдү күч менен бытыранды кылуу ишке ашырылган [5]. Бул дагы жамааттын ыдырашын тездеткен жана борборлоштуруу максатында мамлекеттин бүткүл аймагы административдик райондорго бөлүнгөн. Жаңы административдик бөлүнүш аймактык негизде ишке ашырылган. Армия күчтүү куралданып кайра түзүлгөн. Аскердик кызматка 23 жаштан 56 жашка чейинки эркектер аскерге алынып, алар бир жылдык окуудан өтүшкөн. Андан соң бир жыл гарнизондук кызмат өтөп, кийин милицияда кызмат өтөшкөн.

Цинь империясында тынымсыз көтөрүлүштөр менен коштолгон социалдык карама-каршылыктардын тынымсыз тутанышы Цинь монархиясынын кулашына жана жаңы Хань династиясынын түптөлүшүнө алып келген. Анын негиздөөчүсү эң күчтүү көтөрүлүштүн жетекчилеринин бири болгон айыл аксакалы Лю Банг дароо өзүн император деп жарыялаган. Лю Бан бир катар реформаларды жүргүзгөн, бирок алар кулчулуктун өсүшүн жана ири жеке жерге ээлик кылууну токтоткон эмес.

Жаңы аймактык-административдик бөлүнүү ишке ашырылып, анда өлкө 13 ири районго бөлүнгөн. Областтар менен райондордун саны көбөйгөн. Мамлекеттик аппаратта көптөгөн чиновниктер болгон. Эң негизгиси аскердик аппарат болгон. Аны менен катар каржы, ритуалдык жана мамлекеттик экономика бөлүмдөрү болгон. Феодалдык түзүлүш менен айкалышкан кулчулук жаңы коомдук карама-каршылыктардын себеби болуп калган.

Кылмыштар жана жазалар байыркы Кытайдын укук системасынын өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Кытайдын өз бетинче, эрте пайда болгон укуктук маданияты негизинен кылмыш-жаза жоопкерчилигинин принциптерин жана укук бузгандык үчүн жаза системасын иштеп чыгуунун жүрүшүндө өнүккөн. Кытайлык кылмыш-жаза укугуна биргелешип кылмыш жасоо, күнөөнү оорлотуучу жагдай (алдын ала макулдашуу), кайталанган кылмыш, күнөөнүн түрлөрү ж.б. түшүнүктөр белгилүү болгон. Чжоу мыйзамдарында 500 дөн ашык кылмыштын түрлөрү болгон. Алардын ичинен эң оор кылмыштын түрү катары императорго чыккынчылык кылуу, диний ырым-жырым буюмун уурдоо, жаракат келтирүү, армиядан качуу ж.б. эсептелген. Туруктуу мүнөздө төмөнкүдөй жазалар колдонулган: татуировка, мурдун кесип салуу, бутун шылый чабуу, бычуу, өлүм жазасы ж.б. Булар узак жылдар бою колдонулган жана сословиелик - таптык маңызда жүргүзүлгөн [7].

Кытай мыйзамдары кредиттик келишимден белгилүү бир нерсени пайдаланууга берүү, кайтарып бербөө кылмыш жоопкерчилигине алып келген келишимди айырмалап турган. Кодексте мамлекеттин кулун, малын башкарып турган кызмат адамдарына бул нерсе өзүнө же башка адамга ссудага берилгенде ссуда келишимин түзүүгө, ошондой эле өзүнө же башка адамга мамлекеттен үстөк пайызсыз ссуда берүүгө тыюу салуу атайын каралган. Кытайдын милдеттенме укугунда соода-сатык келишимине өзгөчө орун берилген, мында тараптардын макулдашуусу анын жарактуулугунун негизги шарты болгон. Жөнөкөй нерселерди сатып алуу жана сатуу жерди эле эмес, адамдарды, малды сатып алуудан айырмаланган.

Жыйынтыктап айтканда, байыркы Кытай укугу Хань империясынын мамлекеттик дини деп эсептелген жана гуманизмди үйрөткөн конфуцийчилик философиялык - этикалык окуусунун жана легистердин философиялык - укуктук мектебинин таасиринин негизинде калыптанган. Кытай байыркы илимге жана бай маданий мурастарга ээ өлкө экендиги шексиз. Чынында Кытайды “Азиядагы Рим империясы” деп атоого болот. Көптөгөн азиялык тилдердин маданияты көбүнчө заманбап маданият тарабынан калыптанган. Узак убакыт бою бул өлкө европалык мамлекеттердин кызыкчылыктары үчүн изилдөө объектиси болуп келген. Бирок ушул күнгө чейин анын маданий кароо темасы аз изилденген бойдон калууда. Кытайдын укуктук маданиятынын таң калыштуусу, европалык укуктук маданияттардан айырмаланып, ал өз алдынча өнүккөн жана ошондуктан толугу менен уникалдуу болгон.

Колдонулган адабияттар

1. Ли Сяньян Концепция «Национальной политики» Конфуция в прошлом и настоящем // ЮВА: актуальные проблемы развития. 2016. №33.
2. Черчесова, Э. В. Политические и правовые учения Конфуция / Э. В. Черчесова, Р. Р. Кильметова // Школа Науки. – 2018. – № 3(3). – С. 40-41. – EDN XRAGHR.
3. Пивоваров, Н. Д. Источники древнекитайского права / Н. Д. Пивоваров // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – № 3(52). – С. 15-23. – EDN TOTYRB.
4. Интернет ресурс: <https://studfile.net/preview/3833812/page:8/>
5. Бичурин Н.Я. Китай в гражданском и нравственном уложении. М.: Восточный Дом, 2002. 428 с
6. Интернет ресурс: <https://tyup.net/page/bajyrky-kytaj>
7. Токтакун, К. Г. Байыркы Кытай укук системасынын Өзгөчөлүктөрү / К. Г. Токтакун, А. И. Жумабаева // Кыргызстандын Жарчысы. – 2024. – No. 1-1. – P. 133-136. – DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2024-1(1)-133-136. – EDN CCVOBD.
8. Айткеев, Т. К. Лучшие традиции национальной морали Китая / Т. К. Айткеев, М. Усон Уулу // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 3. – С. 197-202. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_197. – EDN KNXBOD.
9. Токтакун Кызы, Г. Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнүн укуктук негиздери (Байыркы Египет жана Байыркы Вавилондун мисалында) / Г. Токтакун Кызы, Н. Нийматжан Кызы // Чыгыш таануунун маселелери. – 2024. – No. 2. – P. 49-57. – DOI 10.52754/16948653_2024_2_6. – EDN EDAGDG.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 47-49

УДК: 94(574.35)

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_7](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_7)

ӨЗГӨНДҮК БААТЫРЛАР УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА

ГЕРОИ ИЗ УЗГЕНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

HEROES FROM UZGEN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Адышева Назгул Кабылбековна

Адышева Назгул Кабылбековна

Adysheva Nazgul Kabylbekovna

улук окутуучу, Б.Сыдыков атындагы КУЭУ

старший преподаватель, КУМУ им Б.Сыдыкова

Seniour Lektorer, Sydykov KUU

n_adysheva@mail.ru

Маданбек кызы Жумагүл

Маданбек кызы Жумагүл

Madanbek kuzu Jumagul

студент, Б.Сыдыков атындагы КУЭУ

студент, КУМУ им Б.Сыдыкова

student, Sydykov KUU

ӨЗГӨНДҮК БААТЫРЛАР УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА

Аннотация

Бул макалада Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында (1941-1945) өлбөс, өчпөс из калтырган, күлмүндөгөн өз өмүрүн, Ата Мекен үчүн жанын берген инсандарды унутта калбоо иретинде алардын эрдиги келечек муундар үчүн өрнөк болуу үчүн изилденди. Ар бир муун алардын каармандыгын эсинде сактап, эрдиктин, туруктуулуктун жана мекенчилдиктин үлгүсүн алып жүрүүгө тийиш. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде Кыргызстандык жоокерлер да лбөс эрдиктерин жасашканы маалым. Алсак, Улуу казатка Кыргызстандык 365 миңден ашуун тагыраагы ар бир төртүнчү жаран согушка тартылган. Мырзалар согушка фронтко чакырылса, аялдар, жаш, өспүрүмдөр, кары-картандар, оорукчандар тылда “Баары фронт үчүн” дешип күжүрмөн эмгек жасашкан. Ошондой эле Өзгөн районунан да жоокерлер согушка барышып жасаган эрдиктери үчүн, Советтер Союзунун Баатыры жана башка бир нече ордендердин ээси менен сыйланышкан.

Ачык сөздөр: фронт, тыл, Улуу Ата Мекендик согуш, казат, Советтер Союзунун Баатыры

ГЕРОИ ИЗ УЗГЕНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В статье рассматривается мужество тех, кто оставил бессмертный, неизгладимый след в годы Великой Отечественной войны (1941-1945), кто отдал свою жизнь за Родину, чтобы их не забыли. Их храбрость служит примером для будущих поколений. Каждое поколение должно помнить их героизм и нести дальше пример мужества, стойкости и патриотизма. Известно, что в годы Великой Отечественной войны воины-киргизы также совершили невероятные подвиги. Например, в Великой Отечественной войне участвовало более 365 тысяч граждан Кыргызстана, а точнее, каждый четвертый житель страны. В то время как мужчин призывали на передовую, женщины, молодежь, подростки, старики и больные усердно трудились в тылу, приговаривая: «Все для фронта». За проявленную отвагу на войне воины Узгенского района были также удостоены звания Героя Советского Союза и награждены рядом других орденов.

Ключевые слова: фронт, тыл, Великая Отечественная война, экспедиция, Герой Советского Союза

HEROES FROM UZGEN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

The article deals with the courage of those who left an immortal, indelible mark during the Great Patriotic War (1941-1945), who gave their lives for the Motherland so that they would not be forgotten. Their bravery serves as an example for future generations. Each generation should remember their heroism and carry on the example of courage, fortitude and patriotism. It is known that during the Great Patriotic War Kyrgyz soldiers also performed incredible feats. For example, more than 365 thousand citizens of Kyrgyzstan participated in the Great Patriotic War, to be more precise, every fourth resident of the country. While men were drafted to the front line, women, youth, teenagers, the elderly and the sick worked hard in the rear, saying: "Everything for the front". For their bravery in the war, the soldiers of Uzgen district were also awarded the title of Hero of the Soviet Union and a number of other orders.

Keywords: Front, Rear, Great Patriotic War, expedition, Hero of the Soviet Union

Киришүү

Улуу Ата Мекендик согуш – адамзат тарыхындагы эң чоң жана эң катаал согуштардын бири болуп саналат. Согуштан кийин дүйнө жүзү кайра курулуп, көптөгөн өлкөлөрдүн тарыхында чоң өзгөрүүлөргө алып келди. Германиянын талкаланып, Европанын кайра бөлүштүрүлүшү согуштун аягындагы маанилүү окуялардын бири болгон. Согуш мезгилинде Кыргызстандыктардын, анын ичинде Өзгөн районунун баатырларынын эрдиги, күрөшү жана каармандыгы тарыхта өчпөс из калтырды. Алар фронтто жана тылда жасаган эрдиктери менен тарых бетине алтын тамгалар менен жазылышты. Согуштун ар тараптуу оор турмушун башынан өткөргөн жоокерлердин, ошондой эле тылдагы тургундардын эрдиги жана сабырдуулугу өлкөнүн келечеги үчүн чоң салым болуп калды. Ошентип, Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхы – каармандыктын, кыйынчылыктардын жана жеңиштин тарыхы болуп, ага Кыргызстандын да баатырлары өзүнүн өзгөчө ордун калтырган. Келечек муун өкүлдөрү үчүн ушул баатырлардын эрдигин унутпай, аларды урматтоо, өлкө үчүн жасалган алардын эмгегин баалоо абдан маанилүү. Жаштар ушундай сабактардан үйрөнүп, коомго болгон жоопкерчилик жана мекенди сүйүү сезимин өнүктүрүп, мамлекеттин өсүшүнө өз салымдарын кошушу керек. Улуу Ата Мекендик согушта жоокерлер жана тылдагы адамдар өз мекенин коргоо үчүн канчалык баатырчылык менен күрөшсө, келечек муун да ошол эрдиктерин улантып, элибиздин тарыхын унутпастан, аны кийинки муундарга жеткирүүгө тийиш.

Колдонулган адабияттар

- 1 Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь / Пред. Ред. Коллегии И. Н. Шкадов. — М.: Воениздат, 1987. — Т. 1 /Абаев — Любичев/. — 911 с.
- 2 Их подвиг будет жить в веках / под ред. А. Карыпкулова. — 1. — Фрунзе: Институт истории партии при ЦК Компартии Киргизии, 1985. — 322 с.
- 3 Герои Советского Союза — казахстанцы / под ред. Н. Зверева. — Алма-Ата: Казахстан, 1968. — Т. 2. — 440 с.
- 4 Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек, 2003.
- 5 Борбугулов М. Ош областы энциклопедия. Фрунзе 1989-ж
- 6 Санников В. В., Семенов В. Н. Герои Советского Союза — киргизстанцы. — Фрунзе, 1963.
- 7 Акматова, А. Т. Деятельность правоохранительных органов Ошской области Киргизской ССР в период Великой Отечественной войны (историко-правовой аспект) / А. Т. Акматова // Вестник Ошского государственного университета. Право. – 2023. – № 1(2). – С. 23-30. – DOI 10.52754/16948661_2023_1(2)_4. – EDN OWUDSO.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 50-58

УДК: 93 (08)

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_8](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_8)

АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ ИРАН: ИСЛАМ ЖАНА БИЙЛИК

СОВРЕМЕННЫЙ ИРАН: ИСЛАМ И ВЛАСТЬ

MODERN IRAN: ISLAM AND POWER

Бабаева А.Д.

Бабаева А.Д.

Babaeva A.D.

п.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.п.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

adbabaeva@oshsu.kg

Хамрокулов И.И.

Хамрокулов И.И.

Hamrakulov I.I.

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's Student, Osh State University

ikhamrokulov@oshsu.kg

АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ ИРАН: ИСЛАМ ЖАНА БИЙЛИК

Аннотация

Акыркы бир нече он жылдыкта Иранда ислам мамлекеттүүлүгүнүн белгилүү бир эволюциясы байкалууда. Көптөгөн эксперттер исламдык башкаруунун шийит моделинин жаңы өнүктөрү жөнүндө айтып жатышат жана бул биринчи кезекте исламизм менен республиканизмдик өзгөчөлүктөрүнүн бири-бирине өтүү процессинен көрүнүп турат. Республиканизм Иран Ислам Республикасында иштеп жаткан шайлоо системасында эң айкын көрүнүп, жогоруда белгиленгендей, президенттик жана парламенттик шайлоолор, ошондой эле жергиликтүү бийлик органдарына шайлоолор үзгүлтүксүз өткөрүлүп жаткандыгынан даана байкалат. Өлкө калкы шайлоо процессине активдүү катышууда жана муну ислам демократиясынын белгилүү бир жетишкендиги катары баалоого болот. Өткөн кылымдын 90-жылдарында ислам мамлекеттүүлүгүнүн ирандык версиясынын өнүгүүсүндө жаңы этапты белгилеген процесстер башталган. 1979-жылдагы ислам революциясынын негизги мурасы - азыркы учурда өлкөнүн жетекчилигине түздөн-түз таасирин тийгизген ирандык диниятчылардын ишмердүүлүгү.

Ачык сөздөр: Иран, ислам, саясий система, маданий уюмдар, дин, революция, конституция

СОВРЕМЕННЫЙ ИРАН: ИСЛАМ И ВЛАСТЬ

MODERN IRAN: ISLAM AND POWER

Аннотация

В последние несколько десятилетий в Иране произошла определенная эволюция исламской государственности. Многие эксперты говорят о новых аспектах шиитской модели исламского правления, и это прежде всего отражается в процессе перехода от исламизма к республиканизму. Республиканство наиболее ярко проявляется в избирательной системе Исламской Республики Иран, для которой, как отмечалось выше, характерны регулярные президентские и парламентские выборы, а также выборы в местные органы власти. Жители страны активно участвуют в избирательном процессе, и это можно считать определенным достижением исламской демократии. В 90-е годы прошлого века начался новый этап развития иранской версии исламской государственности. Главное наследие Исламской революции 1979 года – деятельность иранских священнослужителей, которые сейчас имеют прямое влияние на руководство страны.

Abstract

Over the past few decades, Iran has seen a certain evolution of Islamic statehood. Many experts talk about new aspects of the Shiite model of Islamic governance, and this is primarily reflected in the process of transition from Islamism to republicanism. Republicanism is most clearly manifested in the electoral system of the Islamic Republic of Iran, which, as noted above, is characterized by regular presidential and parliamentary elections, as well as elections to local government bodies. Residents of the country actively participate in the electoral process, and this can be considered a certain achievement of Islamic democracy. In the 90s of the last century, a new stage in the development of the Iranian version of Islamic statehood began. The main legacy of the Islamic Revolution of 1979 is the activities of Iranian clerics, who now have a direct influence on the country's leadership.

Ключевые слова: Иран, ислам, политическая система, культурные учреждения, религия, революция, конституция

Keywords: Iran, Islam, political system, cultural institutions, religion, revolution, constitution

Введение

Ирандагы 1979-жылдагы Ислам революциясы Жакынкы Чыгыштагы эң эски монархиялардын бирине чекит коюп, акыркы жылдары туруктуулукту жана ички, тышкы чакырыктарга жооп берүү жөндөмдүүлүгүн көрсөткөн саясий системанын жаңы моделин түздү. Өзгөчөлүгү мамлекеттик-саясий түзүлүш системасындагы теократиялык жана республикалык принциптердин айкалышында болгон ирандык моделди өзүнүн саясий салтынын негизинде өнүгүп жатты. Иран Ислам Республикасынын (ИИР) 36 жылдык жашоосунун ичинде анын саясий системасы белгилүү бир өзгөрүүлөрдү башынан өткөрдү. Саясий системаны либералдаштыруу тенденциясы экзогендик-эндогендик мүнөздөгү модернизация жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет.

Бирок жаңы президент, консервативдик күчтөрдүн протегеси М.Ахмадинежад (2005-2013) бийликке келгенден кийин өлкөнүн саясий айдынында болуп жаткан процесстер терең ички саясий кризиске алып келген. Анын кесепеттерин 2013-жылы бийликке келген белгилүү күчтөр жоюуга аракет кылып жатканы азырынча тиешелүү чагылдырыла элек. Ошого карабастан, мамлекеттик түзүлүш шайлоо негизинде түзүлгөн республикалык институттардын болушун болжолдойт. Исламдагы демократиялык кабарларга шилтеме жасап, көптөгөн ислам осуяттарынын демократиялык идеялар менен туугандыгына таянуу менен азыркы ислам мамлекетинин ар кандай формаларын салыштырып, ирандык саясат таануучулар жана юристтер өлкөдө түзүлгөн бийлик системасы «диний демократияны» билдирет деп ырасташат. Бирок ИИРдин саясий системасын авторитардык деп мүнөздөш мыйзамдуу болмок. [1, б. 126]. 1979-жылдан 1990-жылдардын башына чейинки мезгил диний таануучулардын күч түзүмдөрүндөгү позициясынын бекемделиши, солчул улуттук-либералдык күчтөрдүн саясий сахнадан сүрүлүп чыгышы жана вelayat-э-факих системасынын күчөшү менен өзгөчөлөнгөн. Дин менен саясаттын ажырагыс байланышы идеясына таянган шиит дин таануучулары теократиялык бийлик структураларын жетектеп гана тим болбостон, шайлануучу органдарды, биринчи кезекте парламентти өз көзөмөлүнө алууга умтулуп, заманбап саясий системалардын практикасын өз максаттарына ылайыкташтырууга аракет кылышкан. 1979-жылы Ислам Республикасы партиясы (ИРП) түзүлүп, анын милдети бийликтин шайлануучу органдарына диний кызматкерлердин саясий жетекчилигин камсыз кылуу болгон. Дагы эки саясий уюм – Күжүрмөн диниятчылар коому жана Кум теологиялык борборунун мугалимдер коому да саясий турмушка жигердүү катышкан, атап айтканда, ислам профсоюздарынын жана маданий уюмдардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөшкөн. 1980-жылдардын орто ченинде дин өлкөнүн саясатынын система түзүүчү элементи болуп калды. [1, б. 138]. Ирандык изилдөөчү М.Мохаммади ИИРде ишке ашырылып жаткан “диний демократия” долбоорун конституциялык монархиянын модели менен салыштырып, анын алкагында абсолюттук башкаруучу иш жүзүндө шайлануучу институттардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөйт. Мохаммадинин айтымында, бул модель өлкөдөгү негизги саясий күчтөрдүн кызыкчылыктарына шайкеш келет.

XX-кылымда Иранда “абсолюттук” бийликти алсыратууга жана республикалык тенденцияларды күчөтүүгө үч жолу аракет жасалган, бирок алар ишке ашкан жок. Өткөн кылымдын башында конституциялык реформалар Шах Реза Пехлевинин (1925–1941) деспоттук режиминин орношуна алып келген. 1950-жылдардын башындагы демократиялаштыруу жана нефтини улутташтыруу үчүн күрөш Мохаммад Реза Пехлевинин (1941–1979) бийлигинин чыңдалуусу менен аяктаган. 1979-жылдагы шахтарга каршы

революциянын натыйжасы «вали факихтин абсолюттук бийлигинин» орношу болду. 1980-жылдардын орто ченинде өлкөнүн мындан аркы өнүгүү маселелери боюнча дин кызматкерлеринин ортосунда пикир келишпестиктер күчөгөн. Натыйжада «оң» менен «солдун» ортосунда ажырым пайда болуп, ИРП таркады. Каршылашкан фракциялар ИРПдин ички жана тышкы саясаты боюнча өз көз карашына ээ болгон. «Оңчулдар» экономикалык эркиндикти жана рынок экономикасын калыптандырууну жактап, ошол эле учурда вelayat-и-факих режимин Конституцияда белгиленген формада сактап калуу идеясын жакташкан. Вelayat-э-факих доктринасын колдогон «солчулдар» ислам демократиясын жана республикалык институттарды өнүктүрүү, адилеттүүлүктү орнотуу зарылдыгын көрсөтүштү. [2, б. 193].

Мүлктүк теңсиздикти айыптап, мамлекеттик же кооперативдик менчиктин жактоочулары бойдон калууда жана жакыр катмарга социалдык колдоо көрсөтүүнү кеңейтүүнүн зарылдыгын белгилешти. Иран-Ирак согушу учурунда (1980-1988) башталган «солчулдар» менен «оңчулдардын» саясий атаандаштыгы 1990-жылдары уланып, ИРПдеги саясий процесстердин мүнөзүн аныктаган. Борбордук мамлекеттик органдарда «солчулдун» жана «оңчулдун» болушу саясий аренада күчтөрдүн белгилүү бир тең салмактуулугун сактоого жардам берди. Ислам революциясынын лидери аятолла Хомейнинин бийлиги карама-каршылыктардын чыр-чатактары айланып кетишин ооздуктады, бирок өкмөт менен Межлистин ишмердүүлүгүнө тоскоол болуп, саясий чечимдерди кабыл алууга таасирин тийгизди. Өлкөдө калыптанган ички саясий кырдаал Конституцияга түзөтүүлөрдү киргизүүнү жана башкаруу системасына айрым өзгөртүүлөрдү киргизүүнү талап кылды. [2, б. 174].

1989-жылы жалпы элдик референдумдан кийин негизги Мыйзамга өзгөртүүлөр күчүнө кирди. Ушул нерсеге ылайык рухий лидердин укуктары кеңейтилген. Премьер-министрдин кызматы жоюлду, бул президенттин ролун күчөтүүнү билдирген; мамлекеттик бийликтин жаны органы — Кабыл алынган чечимдердин максатка ылайыктуулугун аныктоочу Совет түзүлдү. Анын мүчөлөрү рухий жетекчи тарабынан дайындалды. Кеңеш берүүчү функцияларды аткарып, байкоочу Кеңеш менен Межлис тил табыша албаган учурларда арбитр катары иш алып барган. Жалпысынан Конституцияга киргизилип жаткан өзгөртүүлөр өлкөдөгү бийликти андан ары борборлоштурууга шарт түздү. Ислам революциясынан кийинки биринчи он жылдыкты эффективдүүлүктү жогорулатуу максатында башкаруу институттарын жана алардын функцияларын дифференциялоо мезгили катары мүнөздөөгө болот. Ирандык социолог Х.Башари бул жылдарды “диниятчылардын олигархиясынын күчтөнүү мезгили” деп атайт [51]. Саясий системаны реформалоонун биринчи этабынын аякташы Имам Хомейнинин өлүмү жана жаңы вали факихтин шайлануусу, ошондой эле шайланган президент А.А. Хашеми-Рафсанжани (1989–1997) болгон. [3, б. 18]. Ал ишке ашырылса кандайдыр бир саясий либералдаштырууга алып келе турган долбоорлорду талкуулоо демилгесин көтөрдү. Ошентип, Рафсанжани өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуу жана бийликтин ишмердүүлүгүнө мониторинг жүргүзүү үчүн көрүнүктүү теологдордон турган кеңеш түзүү идеясын көтөрдү. Белгилей кетсек, Факихтер Кеңешин түзүү мүмкүнчүлүгү ИИРдин Конституциясында ага өзгөртүүлөр киргизилгенге чейин каралган. Рафсанжани президент болуп турганда президенттик бийликти күчтөндүрүүгө аракет кылган, анткени көптөгөн структуралар аткаруу органдарынын ишмердүүлүгүнө кийлигишип, ар кандай программаларды ишке ашырууга тоскоол болгон. Межлиздеги анын тарапкерлери президенттикке конституциялык (эки мөөнөттүү) чектөөнү алып салууну сунушташты. Бирок

мамлекет башчысынын позициясын формалдуу түрдө бекемдөө аракетинен жыйынтык чыккан жок. Батыш изилдөөчүлөрү Рафсанжанинин бийлигинин жылдарын Экинчи же Соода-Буржуазиялык Республика деп аташат. Рафсанжанинин экономикалык жана тышкы саясат чөйрөсүндө ылайыкташтырылган прагматикалык либералдык курсу ислам модернизминин идеяларына негизделген социалдык-саясий либералдаштыруунун башталышына алып келди. Мындан тышкары саясий уюмдардын ишмердүүлүгү активдешип, партиялык система түзүлө баштады. [4, б. 62]. Саясий партиялардын ишмердүүлүгүн жөнгө салган мыйзам 1981-жылы кабыл алынган, бирок ИРП кулаганга чейин башка партиялардын ишмердүүлүгүнө расмий түрдө тыюу салынган. Партиялык курулуштун жаңы этабынын өзгөчөлүгү диниятчылардын эки негизги саясий бирикмесинин — согуштук диниятчылардын консервативдик коомунун жана согуштук диниятчылардын «солчул» ассамблеясынын айланасында партиялардын түзүлүшү болду. Биринчи уюмдун жетекчилиги астында Имам линиясынын жактоочуларынын фронту түзүлүп, анын курамына консервативдүү көз караштагы 17 майда партиялар жана уюмдар кирген. Дин кызматкерлери бардык саясий процесстердин жетектөөчү күчү болуп кала берген, бирок айрым ирандык изилдөөчүлөр 1990-жылдарды авторитаризмден “декоративдик демократияга” өтүү мезгили деп аташкан. Анткени коомдо “башкаруучу чөйрөлөрдүн идеологиялык диктатурасынан боштондукка чыгуу каалоосу” пайда болгон. Х. Башариянын Иран коомчулугунда демократиялык маанайдын пайда болушу жана айрым саясатчылардын ислам режиминин республикалык образын түзүүгө умтулуусу тууралуу айткандарына кошулууга болот. Бирок, “декоративдик демократия” деген түшүнүктү колдонсок да, саясий турмушта ачык-айкындуулукка жана экономиканы либералдаштырууга багыт алуу боюнча демилгелер ыйгарым укуктарга ээ болгон диний ишмерлерден чыкканын, жаңы партия түзүү чечими вали факихтин макулдугу менен гана кабыл алынган байкалган. Бардык деңгээлдеги шайлоого талапкерлерди диний жамааттар көрсөткөнүн эстен чыгарбоо керек. [5, б. 22].

Ошол эле учурда Ислам революциясы учурунда да ислам модернизминин идеяларын колдогон эң жогорку шиит диниятчыларынын айрым өкүлдөрү саясий турмушта диний компонентти чектөөнү, бирок ислам режимин сактап калууну жакташкан. 1990-жылдардын ортосунан баштап калктын саясий активдүүлүгү байкаларлык түрдө жогорулап, светтик саясий уюмдар пайда боло баштады. 1996-жылы кыш айларында V-чакырылыштагы Межлиске болгон шайлоодо президент Рафсанжанинин идеяларын колдогон аткаруу органдарынын прагматикалык көз караштагы парламенттин лидерлери – жогорку жана орто даражадагы саясатчылар жаңы коомдук уюм түзүшкөн (кийин “Каргозаран партиясы” болуп калган – “Жаратуучулардын” партиясы), ал саясий линияда үчүнчү орунга ээ болгон. Партиянын ишмердүүлүгү либералдык маанайдын өсүшүнө, коомдук кыймылдардын активдешүүсүнө жана саясатка жарандык катышуусунун кеңейишине шарт түздү. 1998-жылдагы президенттик шайлоодо солчул уюмдар менен биригип, “Реформа үчүн” деген ураанды көтөргөн Каргозаран калк арасында болуп көрбөгөндөй саясий активдүүлүктү көтөрө алды. Реформаны колдоочулардын коомдук кыймылы, кийинчерээк «23-май кыймылы» деп аталган, аны шаардык орто катмарлар колдогон, бийликке реформачыл чөйрөлөрдүн талапкери – М.Хатамини (1997-2005) алып келип, кайрадан саясий модернизация процесстерин диниятчылардын өкүлү башкарган. Жаңы президент республикалык принциптерди бекемдөөгө жана саясий турмушту демократиялаштырууга чакырды, бирок анын бардык саясий чакырыктары исламдын кабыгында камалып калган. Бул факты, өзгөчө,

Али Ансаринин көңүлүн бурат, ал М.Хатаминин “ислам жарандык коомун” түзүү идеясын кеңири талдап, анын даярдалган социалдык базасы жок болгон шартта “жогорудан демократиялаштыруу” аракетин ишке ашыруу аракетине күмөн санайт. [6, б. 224]. Президенттин идеяларын колдоп, 18 партия менен уюмду, анын ичинде күрөшчү диниятчылар ассоциациясын бириктирген 23-май кыймылы коомдук-саясий жана маданий чөйрөдө реформаларды мүмкүн болушунча эртерээк ишке ашырууга чакырды. Аялдар, жаштар жана кесиптик уюмдар, ошондой эле улуттук жана диний азчылыктардын укуктарын коргоочулар активдешти. ИИРдин тарыхында биринчи жолу жергиликтүү ислам кеңештерине шайлоо өткөрүлдү. Кыймылдын кысымы астында президент республикалык бийликти бекемдей турган реформаларды баштаган. 2002-жылдын күзүндө реформаторлор тарабынан көзөмөлдөнгөн Мажлис президенттин ыйгарым укуктарын бир топ кеңейткен мыйзам долбоорун жактырды.

Ошондуктан, мамлекеттик түзүлүш дагы бир жолу «либералдаштыруу чакырыктарынан» коргоого алынды. Ошол эле учурда, Хатаминин президенттиги учурунда башка прогрессивдүү идеялар байкаларлык түрдө өнүккөн. Бирок коомдун саясий турмушту демократиялаштырууга болгон умтулуусу салттуу баалуулуктарды жактаган жана модернизацияга каршы болгон күчтөрдү 2005-жылдагы президенттик шайлоодо ислам радикалдарынын кызыкчылыгын билдирген неоконсерватор талапкерди колдоп чыгууга түрттү. Реформачылардын катарындагы ажырымдын жана электораттын көңүлүн калтыруунун фонунда консервативдүү лагердин биримдиги шайлоодо М.Ахмадинежаддын жеңишин камсыз кылды. Натыйжада ИИРдин тарыхында биринчи жолу бийлик толугу менен саясий сахнадан реформачыл күчтөрдү кууп чыгууга жана демократиялык тенденцияларды ооздуктоого умтулган саясатчылардын колуна топтолду. Азыркы кырдаал режимдин чыңдалышына, оңчул күчтөрдүн консолидациясына алып келиши керек эле. Чындыгында, бардык логикага каршы, бийликтин консерваторлордун колунда топтолушу алардын лагеринде бөлүнүп-жарылууга жана андан прагматикалык саясатчылардын бөлүнүшүнө алып келди. [7, б. 18].

Бир жагынан алганда, 2005–2012-жылдарды реформаторлор ээлеген позициялардын артка чегинүүсү менен мүнөздөлгөн мезгил катары кароого болот. Ахмадинежад коомдук жашоонун исламдык нормаларын сактоону жана бекемдөөнү жактаган «Басиж» кыймылынын урган күчү болуп калган салттуу катмарларга – дыйкандарга жана диниятчыларга коюм койду. Экинчи жагынан, бул жылдарда диниятчыларды четтетип, мамлекеттик структураларда светтик компонентти бекемдөөгө даяр светтик элитанын саясий аренага чыгышы менен байланышкан жаңы тенденциялар пайда болду.

Бийликтин бардык органдарынан толук кулатылган реформаторлор 2009-жылдагы президенттик шайлоодо өз позицияларын калыбына келтирүүгө аракет кылышты. Ахмадинежадды сындаган диниятчылардын бир бөлүгү реформачыл талапкерлерди колдоду. Коомдук активдүүлүктүн болуп көрбөгөндөй өсүшү менен айырмаланган шайлоо өнөктүгү Иран коомунун экиге бөлүнүшүнө М.Ахмадинежаддын жактоочулары жана каршылаштары алып келди. Акыркыларына консерваторлор, орточулдар жана прагматисттер кошулган. Саясий күчтөрдүн мындай тиреши өлкөдө 20 жылдан бери болгон эмес. Шайлоонун жыйынтыгын кабыл албаган оппозицияны кагылышуу үчүн бийлик зомбулукка, анын ичинде Ислам революциясынын сакчылар корпусунун (ИРКК) согушкерлери аркылуу да барды. Басиж кыймылы байкаларлык активдешти, реформачыл партияларга тыюу салынды, алардын

басма органдары жабылды, активисттер түрмөгө камалып же өлкөдөн чыгарылды, ондогон бейөкмөт уюмдар (БӨУ) жоюлду.

2009-жылдын аягында Иранда башталган саясий кризистин кесепеттери бүгүнкү күнгө чейин жоюла элек жана саясий турмушка чоң таасирин тийгизүүдө. Айрым саясий топтордун ортосундагы карама-каршылыктар күчөп, нааразылык акцияларында мамлекеттик курулуштун негизги принциптерине каршы багытталган ураандар айтыла баштады. Велаят-и-факихти жоюу чакырыктары калктын нааразычылыгын жаратып, анын натыйжасында руханий лидерди колдоо үчүн массалык демонстрациялар болуп өттү. Бул окуялар көптөгөн ирандыктар өзгөрүүгө умтулбай, саясий системаны жарым-жартылай реформалоону гана жактап, реформаларды студенттер менен интеллигенция гана аң-сезимдүү түрдө талап кылаарын көрсөттү. Бирок, алардын иш-аракети калктын олуттуу бөлүгү тарабынан колдоого алынганда ийгиликтүү болушу мүмкүн. Шайлоонун жыйынтыгында өз позициясын бекемдеп, мүмкүн болушунча көбүрөөк бийликти колуна топтоону көздөгөн М.Ахмадинежад Межлис менен тирешүүгө кирип, өлкөнүн руханий лидеринин көзөмөлүнөн чыгууга аракет кылды. Аткаруу бийлигинин башчысынын жаңы саясий элитаны калыптандыруу, ИРКнын ролун жогорулатуу жана Ирандын исламий имиджин оңдоо аракети катары бааласа боло турган аракеттери көпчүлүк консерваторлордун каршылыгын жаратты. [7, б. 19]. Ар кандай саясий жана диний уюмдардын өкүлдөрү лидердин бул сунушун ар кандай кабыл алышты. Ошол эле учурда Конституцияга өзгөртүү киргизүү, премьер-министрлик кызматты калыбына келтирүү (бул дагы президенттик бийликти алсыратат), сот системасын реформалоо мүмкүндүгү тууралуу маселе көтөрүлдү. Либералдык күчтөр аткаруу бийлигинин башчысынын ыйгарым укуктарын кыскартууга чечкиндүү түрдө каршы чыгышкан, муну саясий системанын демократиялык бөлүгүн алсыздандыруу катары баалашкан. Бирок Ирандын өзөктүк программасын ишке ашыруусуна байланыштуу эл аралык басымдын күчөшү, санкциялардын катаалдашы, экономикалык абалдын начарлашы жана ички саясий сахнада пикир келишпестик бул маселелерди талкуулоону экинчи планга жылдырып, изоляциядан чыгуу жана санкцияларды алып салуу милдетин актуалдуу кылды. Тышкы саясий максаттар алдыга чыкты. Ошого карабастан, руханий лидердин саясий түзүлүшкө өзгөртүүлөрдү киргизүү маселесин талкууга алып чыгышынын өзү эле диний жана саясий жетекчилик режимдин туруктуулугун сактоо үчүн саясий чөйрөнү реформалоо зарылдыгын түшүнүштү. Реформалар кайсы жолго түшөөрү жөнүндө суроолор пайда боло башташты: диний компонентти бекемдөө жана демократиялык принциптерди чектөө же жарандык коом институттарын либералдаштыруу жана кеңейтүү.

2013-жылдагы президенттик шайлоо өлкөнүн калкынын жарымынан көбү тышкы жана ички саясатты либералдаштырууну, атап айтканда, жарандык укуктарды сыйлоону, коомдук уюмдардын активдүүлүгүн, аялдардын, этникалык жана диний азчылыктардын бирдей укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн камсыз кылууну жактаган Хожжат ал-Ислам Х.Руханини колдогонун жана радикализмге тосмо коюуга даяр экендигин көрсөттү. Эгерде буга чейинки дээрлик бардык президенттик өнөктүктөрдөгү атаандаштык “консерваторлор – либералдар” огу боюнча жүрсө, башкача айтканда, шайлоо биполярдуу болсо, 2013-жылы бир дагы лагерь биримдикти көрсөтө алган жок. Анткени алардын ар биринде бытырандылык процесстери күчөгөн. Ар бир саясий лагердин ичиндеги элитанын күрөшү алдыга коюлган талапкерлердин көптүгү менен байкалды. [8, б. 109].

Ошондуктан, консерваторлор лагеринин беш өкүлүнүн шайлоого катышуусу аларды консерваторлордун атаандаштык аренасына айлантып, негизги саясий агымдын бытырандылыгын көрсөттү. Айрым консерваторлор жана реформаторлор негизги күчтөрдөн алыстап, көз карандысыз талапкер катары чыгууну артык көрүштү, алардын арасында Х.Рухани да бар. Консерваторлордун революциядан кийинки биринчи он жылдыктарда активдуу болгон уюмдарга таянууга жана коомдогу терс партиялардын ролун калыбына келтирүүгө жасаган аракеттери ийгиликсиз аяктады. Бул түзүмдөрдүн шайлоо өнөктүгү учурундагы пассивдүүлүгү диний институттардын таасиринин төмөндөшүнөн кабар берет. Эски саясатчылардын кетишин, салттуу саясий институттардын жаңыланышын талап кылган саясий процесстерге жаңы күчтөрдүн таасири күчөп жатканы байкалды.

ЖЫЙЫНТЫК. 2016-жылдагы парламенттик шайлоонун алдында, орто либералдуу тышкы жана ички саясатка багытталган өкмөттүн саясий курсун колдой турганын билдирген жаңы партиялардын пайда болушу үчүнчү идеологиялык тенденциянын пайда болуу мүмкүнчүлүгүн ырастайт. Ошол эле учурда Ирандын шарттарында саясий күчтөрдүн идеологиялык позициялары боюнча рейтингин түзүү өтө татаал иш экенин моюнга алуу керек. Саясий партиялардын, уюмдардын же фронттордун көпчүлүгүнүн так түзүлгөн иш-аракеттер программалары жок. Алардын позициялары көбүнчө кырдаалга жана тактикалык максаттарга жараша жөнгө салынат. Саясий ишмердүүлүк менен алектенген айрым белгилүү партияларды жана уюмдарды кошпогондо, көпчүлүк бирикмелер шайлоо алдындагы мезгилде гана активдешкендиктен, айрым маселелер боюнча лидерлердин айткандарына, окуяларга реакциясына көз салуу менен гана алардын позициясына баа берүүгө болот. Мындан тышкары, саясий бирикмелердин лидерлери социалдык-маданий көйгөйлөрдү чечүүдө радикалдуу консервативдүү мамилеге ээ болушу мүмкүн же тышкы саясий маселелер экономикалык ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү либералдык пикирлер менен жанаша жашай алат.

Колдонулган адабияттар

1. Филин Н.А. Социально-историческое развитие Исламской Республики Иран (1979-2008 гг.). факторы устойчивости государственной власти. - М.: РГГУ, 2012. 288 с.
2. Maududi A.A. Jihad in Islam. Beirut: Islamic Publications (Pvt.) Ltd. 1980. 28 p.
3. Мамедова Н.М. Исламское государство: соотношение государственных и идеологических приоритетов // Иран: ислам и власть / Под ред. Н.М. Мамедовой, Мехди Санаи. – М., 2001(1). – С. 14–22.
4. Мамедова Н.М. Тенденции демократизации во внутривластной жизни ИРИ // Иран: ислам и власть / Под ред. Н.М. Мамедовой, Мехди Санаи. – М., 2001(2). – С. 52–63.
5. Мамедова Н.М. 25 лет ИРИ как опыт исламского правления в современном мире // Двадцать пять лет исламской революции в Иране / Под ред. Н.М. Мамедовой. – М., 2005. – С. 18–24.
6. Манучихри Аббас. Политическая система Ирана. Iranica. – СПб., 2007. С. 350.
7. Юртаев В. И. Особенности современной внешней политики Ирана // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2012. – №. 2. – С. 13-20.

8. Кудряшова И. В. Иран как случай исламской модернизации // Политическая наука. – 2012. – № 2. – С. 107-134
9. Матназаров, С. А. Кыргызско иранских дипломатических отношений: состояние и перспективы / С. А. Матназаров, К. К. Камаева, А. А. Матмусаева // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 59-62. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_11. – EDN RXBZFR.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 59-66

УДК: 8. 82-31

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_9](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_9)

**ПОЗНАВАТЕЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ АКСИОЛОГИЯ РОМАНА «СНЕГ»
ОРХАНА ПАМУКА**

ОРХАН ПАМУКТУН «КАР» РОМАНЫНДАГЫ ТААНЫП-БИЛҮҮЧҮЛҮК ЖАНА
КӨРКӨМ АКСИОЛОГИЯ

COGNITIVE AND ARTISTIC AXIOLOGY OF THE NOVEL «SNOW» BY ORHAN PAMUK

Эралиева Ырыс Сагынбековна

Эралиева Ырыс Сагынбековна

Eralieva Yrys Sagynbekovna

к.ф.н., доцент, КГУ им. И.Арабаева

к.ф.н., доцент, И.Арабаев ат. КУУ

Associate Professor, KSU named after I. Arabaev

yrys.anel@mail.ru

ORCID: 0009-0001-3795-8402

ПОЗНАВАТЕЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ АКСИОЛОГИЯ РОМАНА «СНЕГ» ОРХАНА ПАМУКА

Аннотация

Статья посвящена анализу познавательно-художественной аксиологии романа «Снег» Орхана Памука. Автор исследует, как в произведении формируется система ценностей, отражающая противоречия между традицией и модернизацией, религиозностью и секуляризмом, Востоком и Западом. Особое внимание уделяется познавательному аспекту романа, раскрывающему внутренние процессы турецкого общества, а также художественным средствам, через которые Памук передает метафизическую неопределенность и духовные поиски героев. Статья подчеркивает значимость «Снега» как культурологического документа и художественного свидетельства сложных процессов самоопределения личности в кризисном мире.

Ключевые слова: роман, герой, аксиология, познание, общество, духовность, поиск, конфликты

ОРХАН ПАМУКТУН «КАР» РОМАНЫНДАГЫ ТААНЫП-БИЛҮҮЧҮЛҮК ЖАНА КӨРКӨМ АКСИОЛОГИЯ

COGNITIVE AND ARTISTIC AXIOLOGY OF THE NOVEL «SNOW» BY ORHAN PAMUK

Аннотация

Бул макала Орхан Памуктун «Кар» романынын таанып-билүүчүлүк жана көркөм аксиологиясын талдоого арналган. Автор чыгармадан салт менен модернизациянын, динчилдик менен секулярдуулуктун, Чыгыш менен Батыштын ортосундагы карама-каршылыктарды чагылдырган баалуулуктар системасы кандайча түзүлгөнүн изилдейт. Өзгөчө көңүл романындагы таанып-билүүчү аспектке бурулуп, түрк коомунун ички процесстери ачылып көрсөтүлөт, ошондой эле Памук каармандардын метафизикалык белгисиздигин жана руханий издөөсүн чагылдырган көркөм каражаттарды колдонот. Макала «Кар» романын кризистик дүйнөдө инсандык өзүн-өзү аныктоо процесстеринин татаалдыгын чагылдырган маданий документ жана көркөм күбөлүк катары маанилүүлүгүн белгилейт.

Abstract

This article is dedicated to the analysis of the cognitive and artistic axiology of Orhan Pamuk's novel Snow. The author examines how the system of values, reflecting the contradictions between tradition and modernization, religiosity and secularism, East and West, is formed within the work. Special attention is given to the cognitive aspect of the novel, which reveals the internal processes of Turkish society, as well as to the artistic means through which Pamuk conveys the metaphysical uncertainty and spiritual quest of the characters. The article highlights the significance of Snow as a cultural document and an artistic testimony to the complex processes of personal self-identification in a crisis-ridden world.

Ачкыч сөздөр: роман, каарман, аксиология, таанып-билүү, коом, руханийлик, издөө, карама-каршылыктар

Keywords: novel, character, axiology, cognition, society, spirituality, quest, conflicts

Введение

Современная мировая художественная литература более или менее свободна от политических и государственных идеологий, что дает писателям открыто выражать свои позиции, свои видение реальности и выбора способа изложения творческих амбиций. Литература, как и прежде (начиная с зарождения), является инструментом эстетического воздействия и познания культурных, политических и мировоззренческих конфликтов в наше время – время глобализации и Индустрии 4.0. В этом контексте роман «Снег» турецкого писателя Орхана Памука представляет собой уникальное явление, сочетающее художественную выразительность с глубоким философским и социокультурным содержанием. Через судьбу главного героя и сложную систему образов автор выстраивает аксиологическое пространство, в котором сталкиваются Запад и Восток, религиозное и светское, традиционное и модернистское сознание.

Актуальность исследования познавательно-художественной аксиологии романа «Снег» обусловлена тем, что произведение Памука отражает острые вопросы идентичности, свободы, веры и политического выбора в контексте современной Турции, при этом затрагивая универсальные ценности, значимые для межкультурного диалога. Анализ художественных способов репрезентации этих ценностей позволяет не только глубже понять эстетическую природу текста, но и выявить его когнитивный и культурно-познавательный потенциал. Роман становится полем смыслового диалога между культурами и идеологиями, демонстрируя, каким образом литература может выступать медиатором в осмыслении глобальных и локальных вызовов современности.

Философская категория «аксиология» в художественных произведениях (и в искусстве в целом) владеет безграничным познавательным потенциалом. Аксиология (греч. *axia* - ценность, *logos* - слово, учение) - философская дисциплина, занимающаяся исследованием ценностей как смыслообразующих оснований человеческого бытия, задающих направленность и мотивированность человеческой жизни, деятельности и конкретным деяниям, и поступкам (Новейший философский словарь, 2003, с.25 с). Произведения искусства дают возможность наслаждаться красотой, гармонией линий, красок, духовным богатством автора, также дают познание определенных идей, смыслов, культурных различий и общностей. Любая деталь изучаемого произведения искусства является ценностью, которая вливается в общую ценностную сферу в той или иной области искусства, созданного человеком любой культуры и любой эпохи. «Ценностная сфера, несомненно, обладает сегодня статусом особой всеобщей сферы социально значимой деятельности людей в обществе. Оценочное суждение приводит в конечном счете к рождению ценности, которая может оказаться как с положительным знаком, так и с отрицательным (такие ценности именуются антиценностями или ложными ценностями)» (Философия, 2005, с. 717).

И конечно, роман О. Памука «Снег» создал свою ценностную сферу, сформированную из ценностных ориентиров автора и героев романа. Главный герой – это герой – поэт, герой – искатель любви, герой-атеист Керим Алакушоглу уводит читателей в аксиологию тех событий, участником которых стал (вольно или невольно), и тех литературных героев, которые своими идейными и предметными ценностями знакомят нас через текст.

Главный герой Ка (Керим Алакушоглу) отправляется из Эрзурума в приграничный город Карс в снежную погоду. Падающие с неба крупинки снега не предвещали

приближающиеся беды, а наоборот, для главного героя казались «знаками счастья и чистоты из далекого детства» (Памук, 2021, с.10). Снег, который успокаивал, притягивал свежестью и легкостью, наполняющий сердце надеждой главного героя имеет определенный смысл чистоты замыслов и душевного покоя. Но за этой холодной свежестью и сладких ожиданий последует другая картина: «в первый же день, проведенный в Карсе, он [Ка] утратил это навеянное снегом чувство безгрешности» (Памук, 2021, с. 16) всех и вся. Потому что под снегом на время скрылись темнота, грязь и слякоть не только природы, но и социальных, политических и идеологических составляющих человеческой жизни в локальном масштабе. В отрезанном на время от внешнего большого мира Карсе девушки кончают с собой, якобы в знак протеста против запрета на ношение хиджаба в государственных учреждениях, зреет конфликт между сторонниками ислама и светскими властями, совершается политический переворот, чтобы остановить распространение ислама.

В «Снеге» автором выстроена сложная система ценностей, где сталкиваются противоположные миры — исламская традиция и европейская модернизация. Город Карс является символом пограничного состояния между двумя цивилизациями, где героям, в том числе и нашему поэту Ка дана возможность проявить себя и выбрать ту или иную сторону идейного пространства. В этом пространстве происходит драматический поиск ответа на вопросы: Что такое свобода? Где проходит граница между личным выбором и коллективной обязанностью? Как сохранить культурную самобытность, не замкнувшись в изоляции?

Главный герой романа, поэт Ка, оказывается в Карсе не только как журналист, освещающий волну самоубийств среди девушек, но и как человек, пытающийся найти духовное равновесие. Его внутренний кризис отражает кризис общества: утрата традиционных опор приводит к ощущению отчуждения и поиску новой системы ценностей. Памук подчеркивает, что в ситуации «раздвоения» культура оказывается одновременно источником боли и вдохновения. Автор романа не дает прямых оценок, избегает черно-белых характеристик, что само по себе является важным познавательным моментом: он показывает сложность, неоднозначность социальных и культурных процессов.

Конфликт раскрывается через личные переживания и размышления персонажей, что помогает читателю глубже понять не только турецкую действительность, но и универсальные проблемы современного мира.

Ключевыми для познавательной аксиологии романа являются следующие вопросы:

- Проблема личности и коллектива: В центре романа — противостояние между индивидуальными стремлениями героя (Ка) и давлением коллективных идеологий (исламский фундаментализм, светская политика, традиции). Это столкновение представляет собой метафору более широких культурных и философских противоречий.

- Вопросы власти и идеологии: В романе Памук исследует, как власть и идеология формируют сознание людей, заставляя их быть частью больших механизмов, забывая о личной свободе.

- Поиск истины и самопознание: Протагонист романа, Ка, путешествуя по городу и взаимодействуя с различными персонажами, пытается найти ответы на вопросы о своей жизни, любви и принадлежности к родной культуре. Это поиски истины, которая может быть понята только в контексте многослойных идеологических и социальных реалий. Через тонкое

изображение взаимоотношений героев — Ка, Ипек, Блю, полковника Суная Займа — Памук демонстрирует, насколько хрупкой оказывается личность в условиях давления идеологических штампов.

Познавательная ценность «Снега» также заключается в том, как Памук художественно репрезентирует турецкий ислам: не как монолитную систему, а как многообразную, внутренне противоречивую реальность. Это позволяет читателю понять исламскую культуру не с позиции стереотипов, а изнутри, как сложное социально-историческое явление.

Художественные особенности аксиологии романа являются тоже мозаикой символики, выразительных средств, поднятых проблем, мотива и хронотопа.

В «Снеге» использована богатая символика, важнейшим элементом которой становится снег. Снег — это одновременно чистота и изоляция, красота и смерть, свобода и ловушка. Он засыпает город, словно погружая его в другую реальность, отделяя Карс от внешнего мира. Символ снега отражает состояние неопределенности и метафизической пустоты, в которой оказываются герои. Противоречия и конфликты (общественные и межличностные) быстро открывают снежный покров и покрывают волной тревоги и разрушения весь город. Снег как будто дает возможность разрешить все противоречия во время вынужденного отрыва от большого мира.

Структура романа отличается нелинейностью: перемежение репортажных сцен, поэтических вставок, философских диалогов создает ощущение многослойности восприятия действительности. Повествование ведется в третьем лице, однако автор вводит в текст автобиографического рассказчика — друга Ка, Орхана, что усиливает эффект достоверности и одновременно указывает на субъективность любого восприятия реальности. Автор заменяет главного героя к концу романа в поисках правды и причин его смерти.

О.Памук остался верен себе: весь роман пронизан иронией и меланхолией. Они служат для передачи трагизма ситуации в общественном и личном планах. Жители Карса вынуждены делать выбор в условиях разрушения традиционных опор.

Еще одна черта в романе это – симулякр как один из понятий, свойственных эстетике постмодернизма. Симулякр — «образ отсутствующей действительности, правдоподобное подобие, лишенное подлинника, поверхностный, гиперреалистический объект, за которым не стоит какая-либо реальность. Это пустая форма, самореференциальный знак, артефакт, основанный лишь на собственной реальности» (Бычкова, 2003, с.407).

Город Карс – это симулякр т.е. то что на самом деле не существует. Это некий памуковский город, где сосредоточены все острые социально-политические, идеологические и личные конфликты, это место, которое выступает как основная арена для «выступления» борцов и жертв, тех кто ищет себя или некогда потерянную любовь.

С художественной точки зрения «Снег» Памука можно рассматривать как произведение, в котором литература служит для выражения глубинных экзистенциальных проблем. Роман наполнен символами и образами, которые подчеркивают сложность и многозначность человеческого бытия.

Снег в романе — это не только физическое явление, но и метафора для неизбежной изоляции, непонимания и затмения правды. Это явление природного мира, которое отражает

мрак и хаос, окружающий героев романа, а также символизирует неопределенность и отсутствие прозрачности в политическом и социальном контекстах.

«Снег» — это произведение, построенное на многослойности повествования, где разные персонажи представляют различные философские позиции и социокультурные аспекты. Памук использует элементы постмодернистской техники, такие как нелинейное повествование, множественные точки зрения и внутренняя рефлексия, что помогает создать локализованную сложную картину мира.

В романе Памук изображает контраст между природой (символизируемой снегом и сельскими пейзажами) и урбанизированной, политически напряженной реальностью. Это создает диалектику, где природные явления и культура переплетаются с искусственными структурами и идеологиями.

В романе встречаются прошедшее с настоящим, а будущее городе пока закрыто под непрерывно падающим снегом. Всюду «кричат» картины уныния, печали. Не только настроения людей, но и постройки города дают ощущение, как будто остановилось время – оно в ожидании какого-то скачка, перемен, шага вперед. Через Ка мы оказываемся в застывшем во времени унылой реальности приграничного города: «...Ка смотрел на старые обветшалые русские дома, из окон которых наружу высывались печные трубы, на снег, падающий сквозь пролом в куполе пустующей армянской церкви, построенной тысячу лет назад...» (Памук, 2021, с. 16). Словно это было позабытое всеми место, и снег безмолвно падал на самый край света. Именно это «край света» станет эпицентром кровавых сцен, где сталкиваются прошлое и настоящее, Восток и Запад, атеизм и религия.

Через художественные строки романа читатель узнает об истории, о географии, о внутренних общественно-политических проблемах современной Турции. На стыке времен и противоречий жители города стремятся найти свое место, выразить свою позицию. Все они понимают, что времена непростые, противоречивые, им надо делать выбор, если выбор есть, то надо его отстаивать. Это испытание для всех и для каждого.

В заснеженном городе царит настроение безвыходности и меланхолии. «В Карсе и город, и люди - словно ненастоящие. Здесь все хотят либо умереть, или уехать отсюда навсегда. Но у меня не осталось места, куда можно уехать. Я оказался словно выброшенным за рамки жизни, за рамки цивилизации» (Памук, 2021, с.63) - говорит Мухтар. Это настроение и ощущение присуще многим жителям города. Город превращен в некую капсулу, которая держит жителей как бы взаперти, испытывая их на стойкость и прочность. А капсула прозрачная, пропускает извне свет, т.е. пропускает изменения внешней среды.

Орхан Памук в романе дает слова-лакуны, которые глубже знакомят читателей с турецкой реальностью. Географические названия: проспект Ататюрка, кварталы «генджеконду», Кале-Ичи, Байрам-паша, проспект Казыма Карабекира, названия периодической печати: «Джумхуриет», «Серхат шехир», имена людей, предметов окунают читателя в экзотический мир, Это тоже является аксиологией романа, открывающий национальный колорит.

Двухэтажный отель «Кар-палас» приобретает качество дома – здесь Ипек живет с сестрой и отцом. Все убранство присуще отелю кроме телевизора. Именно в отеле воссоединяется семья, а не в привычном для всех доме. Здесь показана присущая для

турецкого общества значимая константа «дом» и «семья». Эти два понятия неразрывно взаимосвязаны и составляют философию народа в целом. Само турецкое общество тоже одна большая семья и страна их дом, где есть свои традиции, обычаи, писанные и неписанные законы, почитание старших, забота о молодом поколении. Как и в других обществах есть проблемы отцов и детей, социальные, идеологические и политические проблемы, решения которых требует времени, сил, средств.

В романе ввод в текст «авторской маски» преследует цель «удовлетворить желание автора снять с себя ответственность за мнения и суждения своих персонажей, заставив читателя забыть о том, что за любым суждением, высказанным в произведении, всегда в конечном итоге стоит мнение самого автора» (Сулейманова, 2007, с. 20). Уход автора от «ответственности» за мысли и деяния героев можно интерпретировать таким образом: автор создаёт персонажей с их собственной логикой, мотивацией и мировоззрением, которое не всегда совпадает с его собственным. В постмодернистской литературе (коим является нами рассматриваемый роман) особенно распространено понятие авторской иронии и игры с дистанцией, когда автор намеренно разрушает иллюзию единой истины и отказывается от "авторитарной" позиции. Иногда автор выступает как беспристрастный наблюдатель, фиксируя многообразие мнений и поступков, не давая оценок — в таком случае ответственность полностью остаётся на героях и их выборе. Тем не менее, Орхан Памук не до конца остаётся «за кулисой» - в романе он все-таки появляется собственной персоной в поисках ответа на вопросы, связанные со смертью Ка.

Итак, познавательно-художественная аксиология романа «Снег» заключается в глубоком исследовании ценностных конфликтов современного общества. Орхан Памук показывает, что поиск истины, смысла жизни и личной свободы невозможен без осознания культурной памяти и внутренних противоречий. Его роман становится своеобразной картиной мира, в которой нет простых ответов, но есть настойчивая потребность понять себя и окружающих. Именно это делает «Снег» не только литературным шедевром, но и ценным культурологическим документом нашей эпохи.

Роман представляет собой сложную художественную систему, где пересекаются эстетические, этические и познавательные начала. Через тонко выстроенные образы, символику и внутренние диалоги героев автор создаёт пространство аксиологических размышлений о вере, свободе, идентичности и одиночестве. Познавательный потенциал романа проявляется не только в передаче культурно-исторического контекста современной Турции, но и в более широком философском осмыслении противоречий человеческой природы. Автор избегает навязывания готовых ответов, приглашает читателя к личностному постижению ценностей и смысла в мире, полном неустойчивости и перемен. В этом заключается глубокая художественная сила и актуальность его произведения для мировой литературы.

Роман Орхана Памука «Снег» (2002) является одним из самых ярких произведений современной мировой литературы. В нем переплетаются философские, политические и культурные вопросы, обнажающие сложную природу турецкой идентичности на рубеже XX–XXI веков. Познавательно-художественная аксиология романа заключается в глубоком осмыслении конфликтов между Западом и Востоком, верой и светскостью, индивидуальной свободой и коллективной судьбой.

Судьба героев «Снега» показывает хрупкость человеческих надежд и чаяний перед лицом реальности и изменчивости ситуаций, сложность выбора между свободой и традицией, неуверенность в завтрашнем дне, внутренние кризисы личности, неудовлетворенность своим положением в обществе и в отношениях.

Современный мир, который необратимо вовлечен в процесс глобализации, нуждается в смелых, красочных литературных шедеврах, которые зафиксируют настоящее, чтобы будущие поколения учились, познавали прошедшее. Орхан Памук будет продолжать учить пониманию многообразия мира, уважению к разным культурам и умению слышать голос другого. Есть уверенность, что роман «Снег» как и другие романы Орхана Памука достойно донесут познавательно-художественную аксиологию в будущее, так как наше каждое «сегодня» перейдет в «прошедшее» и каждое «завтра» будет курсором будущего. Данный роман является одним из шедевров постмодернизма, который разрушает жанровые и стилевые границы, оставляет право интерпретировать за читателем.

Литература

- 1 Лексикон нонклассики. Художественно-эстетическая культура XX века. / Под ред. В.В.Бычкова.— М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. — 607 с.
- 2 Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. - Мн.: Книжный Дом. 2003. - 1280 с.
- 3 Памук О. Снег: роман / Орхан Памук; пер.с тур. А.Аврютининой. – СПб.: Азбука, Азбука – Аттикус, 2021. – 480 с.
- 4 Сулейманова А. С. Постмодернизм в современном турецком романе (на примере творчества Орхана Памука): автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Санкт-Петербург, 2007. — 23 с.
- 5 Философия: Учебник для вузов / Под общ. ред. В. В. Миронова. — М.: Норма, 2005. — 928 с.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 67-72

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_10](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_10)

**СОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН
АБАЛЫ**

СОСТОЯНИЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВЕТСКОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

THE STATE OF PRESCHOOL EDUCATION IN SOVIET KYRGYZSTAN

Дүйшөнбаева Аида Байышевна

Дүйшөнбаева Аида Байышевна

Duishonbaeva Aida Baishevna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

Абдимусаева Э.

Абдимусаева Э.

Abdimusayeva E/

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

СОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН АБАЛЫ

Аннотация

Бүгүнкү күндө билим берүү дүйнөдөгү коомдук өнүгүүнүн орчундуу багыттарынын жана маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп эсептелет. XXI кылымдагы коомдун талаптарын канааттандырган жана натыйжага жетишүүгө багытталган билим берүү тутумун курууда ар бир мамлекеттин өзгөчө жооптуулугу адам капиталын калыптандырууга жана адам дараметин жеке инсандын, коомдун кызыкчылыктарына иштетүүгө багытталган. Анткени, Адамды өнүктүрүү маселесин анын мектепке чейинки курагынан баштап илимий-теориялык, тарыхый жана методологиялык жактан изилдөөнүн зарылдыгы, дүйнө коомчулугундагы билим берүүнү өнүктүрүүнүн стратегиясы жана мамлекеттердин үзгүлтүксүз билим берүү системасына өтүү тенденциясы менен байланыштуу.

Ачкыч сөздөр: XXI кылым, билим берүү, баа берүү тутуму, ВЦИК, Совнарком, Декрет

СОСТОЯНИЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СОВЕТСКОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

THE STATE OF PRESCHOOL EDUCATION IN SOVIET KYRGYZSTAN

Аннотация

Сегодня образование считается одним из важнейших направлений и важнейших показателей социального развития в мире. Особая ответственность каждого государства в построении системы образования, отвечающей требованиям общества XXI века и направленной на достижение результата, направлена на формирование человеческого капитала и использование человеческого потенциала в интересах отдельной личности, общества. Ведь необходимость научно-теоретического, исторического и методологического изучения вопроса развития человека начиная с его дошкольного возраста связана со стратегией развития образования в мировом сообществе и тенденцией государств к переходу на систему непрерывного образования.

Abstract

Today, education is considered one of the most important areas and the most important indicators of social development in the world. The special responsibility of each state in building an education system that meets the requirements of the 21st century society and is aimed at achieving results is aimed at the formation of human capital and the use of human potential in the interests of an individual, society. After all, the need for scientific, theoretical, historical and methodological study of the issue of human development starting from preschool age is related to the strategy of education development in the world community and the tendency of states to switch to a system of continuing education.

Ключевые слова: XXI век, образование, система оценок, ВЦИК, Совнарком, Декрет

Keywords: XXI century, education, assessment system, Central Executive Committee, Council of People's Commissars, Decree

Киришүү

Кыргызстандагы мектепке чейинки билим берүүнүн тарыхы совет доорунда башталгандыгы тарыхнаамалык булактардан белгилүү. Ошого байланыштуу, бүгүнкү күндөгү мектепке чейинки билим берүүнүн абалын жана өнүгүү тенденцияларын талдоого алуудан мурда, анын калыптануу тарыхына кыскача токтоло кетүү абзел. Советтик Кыргызстандын мектепке чейинки билим берүүсүнүн калыптануу жана өнүгүү жолу тарыхнаамелик маселе катары түптүү Ануфриенко, С. Рахимова, М.Р. Рахимова, М.Р. Кузьмина, Р. Н.Т. Нусуповдордун эмгектеринде кадыресе иликтенген жана толук ачып берүгө аракеттер бар. Ошондой эле, “Internet World State” дүйнөлүк эл аралык агенттигин сайтынын маалыматтарын колдонууга мүмкүн болду.

Изилдөөнүн максаты. Коомдогу массалык өзгөрүлөр, билим берүүнүн ааламдашууга интерпритация болушу, билим берүүнүн экономикалык шартындагы өнүгүү тенденциясын изилдөө зарылдыгына алып барат. Кыргызстанда мектепке чейинки билим берүү системасын талдоого алуу аркылуу анын өткөөл мезгилдеги негизги тенденцияларын, көйгөйлөрүн жана өнүгүүсүн жана келечегин аныктоо макаланын изилдөөсүн негизги максаты болду.

Изилдөөнүн усулдары. Тарыхый изилдөөлөрдө калыптанып калган теребелдүү (системалуу) изилдөө менен бир катар эле таанып-билүүчүлүк (когнитивдик), социологиялык, салыштырма, маданий, генетикалык усулдар колдонулду. Анткени учурдагы билим берүү тармагындагы болуп жаткан көйгөйлөрдүн жалпы калк катмарына таркатылышы, терең интерактивдүүлүгү, ачык-айкындыгы, алкактык жана убакыттык чектин коюлбагандыгы менен мүнөздөмө жарата алды. Булардын бары макаланы талдоого алганда жогорудагы усулдарды колдонууга шарт түздү.

Совет бийлигинин алгачкы күндөрүнөн тартып чыныгы элдик билим берүү жана тарбиялоо тутумун түптөө боюнча кызуу иш-аракеттер башталган. 1917-жылдын 9-ноябрында ВЦИКтин жана Совнаркомдун Декрети менен эл агартуу боюнча Мамлекеттик комиссия түзүлүп, анын курамына мектепке чейинки балдарды тарбиялоо жана жардам берүү бөлүмү кирген.

Мамлекеттик мектепке чейинки билим берүү системасынын башаты катары 1917-жылдын 20-декабрында кабыл алынган «Мектепке чейинки тарбия Декларациясын» белгилесек болот. Бул Декларацияда советтик мектепке чейинки билим берүүнүн негизги принциптери аныкталып, бардык мектепке чейинки жаштагы балдарга мамлекет тарабынан акысыз билим берилиши белгиленген.

Октябрдан кийинки күндөрдөгү көптөгөн кыйынчылыктарга, бүлгүнгө жана ачкачылыкка, каражаттардын, жабдуулардын, жөлөк пулдардын жана атайын кадрлардын жоктугуна карабастан, өлкөнүн булуң-бурчтарында мектепке чейинки мекемелер ачылгандыгы жана алардын жетишкендиктери ошол кездеги совет бийлигинин 5 жылдыгына арналган «Джеты-Суйская правда» газетасына жарыяланган макалада чагылдырылган.

1918-жылдын аягында көпчүлүк аймактар ак гвардиячылардан жана интервенттерден бошой электигине карабастан, өлкөнүн 192 уездинде 400гө жакын мектепке чейинки мекемелер иштеп турган, ал эми 1920-жылы алардын саны 4723 мекемеге көбөйүп, 254527 баланы камтыган.

Мектепке чейинки билим берүү мекемелеринин иштери бат эле күч алып, жумушчудыйкандар мамлекетинин мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтө алган. 20жылдарда эл чарбасынын калыбына келиши, андан кийинки индустриалдаштырууну жана 30-жылдарда айыл чарбасын коллективдештирүүнү ишке ашыруу мектепке чейинки билим берүүнү өнүктүрүүгө жагымдуу шарттарды түзгөн. Аялдарды социалисттик өндүрүшкө кеңири тартуу саясаты, балдарды тарбиялоо маселесин тез арада чечүүнү талап кылган. Ал эми мектепке чейинки балдарга билим берүү үчүн атайын педагогдорду даярдоо маселеси Москва шаарында 1919-ж. өткөн мектепке чейинки балдарга тарбия берүүгө арналган биринчи съездде негизги талаптарынын бири катары көрсөтүлгөн.

Эл аралык педагогика жана социалдык илимдер академиясынын академиги, педагогика илимдеринин доктору, профессор М.Р. Рахимова “Кыргыз Республикасындагы мектепке чейинки тарбия системасынын өнүгүшү 1917-1992-ж.ж.” [2.205-бб.] деген эмгегинде “1918-ж. 18-сентябрда Караколдо биринчи бала бакча уюштурулуп, биринчи советтик мектепке чейинки мекеменин ачылышын коомчулук чоң кубаныч менен тосуп алган. 1919-жылдын күзүндө Ю.Я.Курганованын жетекчилиги менен Пишпек шаарында биринчи балдар аянтчасы уюштурулуп, ага жайкы мезгилде 350 бала жана кышында 125 бала тартылган. 1919-ж. 15-декабрда Ош шаарында мектеп жашына чейинки 45 кедей-кембагалдардын балдарын камтыган бала бакча уюштурулган» деп профессор М. Рахимова жазып кеткен [3, 14-б.]. Бул маалыматтарга таянсак, Кыргызстанда бала бакчалар, бешик үйлөрү 20-жылдардын башында пайда болгон. Ошол учурдагы Кыргызстандагы балдар мекемелеринин имараттарын курууга жана мындай мекемелерди камсыздап турууга кетчү каражаттардын эсеп-кысабы эсептелип, алар жетиштүү деңгээлде каржыланган.

Тарыхчы Н. Иманбердиев совет бийлигинин орношу кыргыз элинин билимдүүлүккө умтулушуна түрткү болгондугун айтат. Анын пикири боюнча, мектепке чейинки жаңы балдар мекемелери, бала бакча, бешик үйлөрү ХХ кылымдын “20-жылдарында Кыргызстандын аймагында Жалал-Абад райондук, Ош жана Пржевальск уезддик, Пишпек, Токмок, Нарын уезддик-шаардык элге билим берүү органдарында уюштурулган. Ал эми архивдик материалдарга таянсак, Улуу Октябрь революциясынан кийин, б.а. 1917-жылдан баштап, өзгөчө 1924-1925-жылдары балдар бакчалары жана балдар аянтчалары ачыла баштаган. Эл агартуунун, анын ичинде мектепке чейинки тарбиянын өнүгүү ишинде 1924-ж. Орто Азия элдерин улуттарга бөлүштүрүү чоң секирик болгон жана мектепке чейинки балдар мекемелеринин тармактарын түзүү боюнча кыйла чечкиндүү кадамдар жасала баштаган. Ал кадамдардын негизинде атамекендик социолог Р.Кузьмина өзүнүн «Социология образовательных учреждений в Киргизии в годы Советской власти» [4. 101 бб.] деген изилдөөсүндө «1925-жылы Ош шаарында бир жылдык мугалимдерди даярдоо курстары ачылган. 1926-жылы бул окутуу курстардын негизинде педагогикалык техникум ачылган.

1925-жылдын 5-8-мартында Пишпекте жергиликтүү дыйкан аялдардын биринчи съезди болуп өткөн. Съездде 105 дыйкан аял катышкан жана алардын ишмердиги жер иштетүү менен байланыштуу болгондуктан, балдардын көчмө кызыл боз үйлөрүн ачуу зарылдыгы айтылган. Бул көтөрүлгөн маселе балдардын көчмө боз үйлөрүнүн ачуу жана аны кенейтүү үчүн негиз болгон. Съездин бул чечими менен балдардын көчмө боз үйлөрү үчүн дыйкан аялдардын арасынан балдарга билим берүү үчүн, окуп жана жаза алган аялдар ишке тартылган. Бул иштин ийгиликтүү болушу үчүн ошол учурда алгачкы Кыргыз өкмөтүн жетектеп турган Абдыкадыр Орозбеков, Жусуп Абдрахмановдордун салымы чоң болгон.

1927-жылдын 12-мартында өткөрүлгөн Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин биринчи сессиясында анын алгачкы төрагалыгына Абдыкадыр Орозбеков шайланып, Республиканын Эл Комиссарлар Советинин төрагасы болуп Жусуп Абдрахманов бекитилген, алардын жетекчилигинин негизинде алгачкы аракеттер жасалган.

Ата-мекендик окумуштуу, философия илимдеринин доктору, профессор Т.Н. Нусупов «Закон колхозной жизни» [5. 160-бб.] деген эмгегинде 1917-1919-жылдары коммуналарга тиешелүү болгон балдар бакчалары болгондугун жазып кеткен.

Татаал көйгөйлөрдүн бири балдар мекемелерин каржылоо маселеси болгон. Аларды курууга жана ишке киргизүүгө жыл сайын көбүрөөк каражат берилип тургандыгына карабастан, каржылоо жетишсиз болгон. Мисалы, “1930-ж. бала бакчалардын курулушуна 62,2 миң сом чыгымдалса, 1937-жылга карата бул сумма 52 эсе көбөйгөн, бул бөлүнгөн каражаттар балдар мекемелерине болгон керектөөнү камсыз кылуу үчүн балдар бакчаларын курууга жетишсиз болгон. 20-жылдардагы архивдик документтердеги маалыматтарга таянсак, мектепке чейинки тарбия берүүчү кызматкерлерди, айылдагы балдар аянтчаларын каржылап туруу үчүн жергиликтүү бюджеттен эле эмес, коомдук уюмдардын, ата-энелердин эсебинен да каражат табуу маселелери коюлган. Ошол мезгилде эреже катары тарбиячыларга жергиликтүү бюджеттин каражатынан эмгек акы төлөнсө, бакчанын жабдуулары жана балдардын тамак-аштары чарбалык уюмдардын жана ата-энелердин өз эсебинен камсыз кылынган.

1929-ж. ишканаларга жумушчулардын турмуш-тиричилигин жакшыртуу фондусунун каражатынын 3 төн 5% балдар мекемелерине бөлүп берүүгө уруксат берилген. Бул болсо ата-мекендик окумуштуу Ж.Малабаев белгилегендей, Кыргызстандын «жаңыдан түзүлгөн мамлекеттик башкаруу аппаратын кадрлар менен толуктоо жана аларды даярдоо» боюнча иш аракеттери өнөр жай райондорунда бала бакча тармактарынын кыйла тез өнүгүшүнө кошумча мүмкүнчүлүк түзгөн деп белгилеген.

Педагогика илиминин доктору, профессор А. Каниметов, тарыхчылар

Р.П. Маречек жана И. Мужиков, биргеликте жарыкка чыгарган «История чехословацкого кооператива «Интергельпо» деген эмгегинде «30жылдарда Эл агартуу комиссариаты ар бир турак жай союзу коомдун кирешесинен келип түшкөн акчанын 10% эсебинен ата-энелери жашаган турак жайын балдар үчүн мектепке чейинки билим берүү мекемелерине ылайыкташтырууга, балдар мекемелерин кармап туруу үчүн каражат бөлүүгө, аларды комплектөөдө биринчи кезекте жумушчу-ударник аялдардын жана өндүрүшкө же курулушка тартылган аялдардын балдарын бешик үй же бала бакча менен камсыз кылууга умтулушкандыгын чагылдырышкан. Мектепке чейинки балдар мекемелеринин тармактарын бирдиктүү өркүндөтүү жөнүндөгү келишимдердин негизинде курулушчулар, темир жолчулар профсоюздарынын борбордук комитеттери, айылдардын керек-жарак кооперациялары ар тараптуу жардамдарды көрсөтүшкөн. Ал жылдары айрым ишканаларда, атүгүл мектепке чейинки тарбия берүүнү өркүндөтүү үчүн эмгек заемдору да чыгарылган. Кыргызстандын мектепке чейинки мекемелерин каржылоонун өзгөчө булагы болуп көчмөн калкты отурукташтыруу боюнча комитеттер эсептелген. Мисалы, “1933-ж. сезондуу аянтчаларды ачууга 240 миң сом жумшаган” жана баардыгын коллективдештирүүгө байланыштуу совет бийлигинин, партиялык органдардын жана коомдук уюмдардын, кулакка тартылган атуулдардын каражаттарын, үйлөрүн да колдонууга мүмкүндүктөр болгон.

Отузунчу жылдардагы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп мектепке чейинки тарбия берүүгө жергиликтүү бюджеттен бөлүнгөн каражаттардын өскөндүгү эсептелген. 1934-ж. өлкө боюнча каражаттардын жалпы суммасы 75939,7 миң сом болгон. 1935-ж. колхозчу-ударниктердин II Бүткүлсоюздук съездинде «аялдарды колхоз өндүрүшүнө жана артелдин коомдук турмушуна тартуу, жөндөмдүүлөрдү жана тажрыйбалууларды көтөрүү, алар үчүн мүмкүн болушунча бала бакча, бешик үй жана балдар аянтчаларын түзүү». маселелери белгиленген. Каралып жаткан мезгилдеги кыйла оор маселе болуп мектепке чейинки тарбия берүүчү мекемелерде балдарды тамактандыруу жана медициналык тейлөө маселеси эсептелген. Тамак-аш жана медициналык тейлөө менен байланышкан маселелерди Агартуу эл комиссариаты, Саламаттыкты сактоо эл комиссариаты менен бирдикте чечкен. Алар балдарга тамак-аш берүүнүн нормасын жана мектепке чейинки мекемелерди тамак-аш менен камсыздоону аныкташкан, туруктуу санитардык-эпидемиологиялык көзөмөлдү уюштурушкан. Акырындап санитардык-гигиеналык нормалар менен бирге мектепке чейинки балдар мекемелериндеги тарбия, билим калыптана берген.

Тилекке каршы, ошол мезгилдеги бардык маселелердин чечилиши боюнча жасалган кадамдарды аныктоо мүмкүн эмес болгондуктан, бул тармакта жасалган иштердин мазмунуна жалпы мүнөздөмө берүү менен гана чектелүүгө туура келет.

Колдонулган адабияттар

1. Рахимова, М.Р. Кыргыз Республикасындагы мектепке чейинки тарбия системасынын өнүгүшү 1917-1992-ж.ж. [Текст] / М.Р. Рахимова. – Бишкек: [б-сыз], 1993. – 205 б.
2. Рахимова, М.Р. Кыргыз Республикасындагы мектепке чейинки тарбия системасынын өнүгүшү 1917-1992-ж.ж. [Текст] / М.Р. Рахимова. – Бишкек: [б-сыз], 1993. – 14- б.
3. Кузьмина, Р. Социология образовательных учреждений в Киргизии в годы Советской власти [Текст] / Р. Кузьмина. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – 101 с.
4. Нусупов, Н.Т. Закон колхозной жизни [Текст] / Н.Т. Нусупов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1972. – 160 с.
5. Арстанов, С. А. Советтик Кыргызстандын коомдук, саясий жана маданий турмушундагы аялдардын ролу / С. А. Арстанов, А. Алижан Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2024. – №. 2(5). – Р. 77-83. – DOI 10.52754/1694867X_2024_2(5)_12. – EDN STWDRA.
6. Кудайбердиева, Г. К. о критериях Качества школьного образования / Г. К. Кудайбердиева // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 2-4. – С. 58-65. – EDN AIZAGX.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 73-77

УДК: 95(47).083

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_11](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_11)

**ВОЙНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА: ОБРАЗЫ ГЕРОЕВ И ИХ
СУДЬБЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СОГУШ: УЛУУ АТА МЕКЕНДИК
СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ БААТЫРЛАРДЫН ОБРАЗДАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН
ТАГДЫРЫ

WAR IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV: IMAGES OF HEROES AND THEIR FATES
DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Г.А. Ахмедова

Г.А. Ахмедова

G.A. Axmedova

Старший преподаватель, КУМУ им Б. Сыдыкова

улук окутуучу, Б.Сыдыков атындагы КУЭУ

Seniour Lektorer, Sydykov KUU

Мамасадык кызы Зинаида

Мамасадык кызы Зинаида

Matasadyk kuzu Zinaida

студент, КУМУ им Б. Сыдыкова

студент, Б.Сыдыков атындагы КУЭУ

student, Sydykov KUU

zinaidamamasadykkyzy45@gmail.com

ВОЙНА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА: ОБРАЗЫ ГЕРОЕВ И ИХ СУДЬБЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В произведениях Чингиза Айтматова часто затрагиваются темы войны, человеческих страданий и судьбы в условиях жестоких исторических событий, включая годы Великой Отечественной войны. Герои его произведений часто оказываются перед лицом тяжелых испытаний, которые требуют от них не только физической силы, но и внутренней стойкости, моральной честности. Айтматов изображает их как людей, для которых война становится не только внешним конфликтом, но и трагическим испытанием человеческих ценностей. В своих рассказах и повестях он раскрывает образы солдат, мирных жителей и тех, кто остался на тыловых территориях, и их судьбы, наполненные болью утрат, личными жертвами и поисками смысла в жестоких реалиях войны. Автор акцентирует внимание на душевной стойкости и самопожертвовании, показывая, как личности, сталкиваясь с ужасами войны, сохраняют свою человечность. Через судьбы героев Айтматов передает идеи о важности верности родной земле, чувства долга, а также неизбежности потерь в жестокие исторические моменты.

Ключевые слова: Герои, Ч.Айтматов, рассказы, Великая Отечественная война, великий писатель, фашизм

**ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН
ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СОГУШ: УЛУУ АТА
МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ
БААТЫРЛАРДЫН ОБРАЗДАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН
ТАГДЫРЫ**

Аннотация

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында каардуу тарыхый окуялардын, анын ичинде Улуу Ата Мекендик согуш жылдарынын контекстинде согуш, адам азап-кайгы, тагдыр темалары көп козголот. Анын чыгармаларынын каармандары көбүнчө оор сыноолорго туш болушат, алардан физикалык күчтү гана эмес, ички кайраттуулукту жана моралдык чынчылдыкты да талап кылат. Айтматов аларды согуш тышкы конфликт гана эмес, адамдык баалуулуктардын трагедиялык сыноосу болуп калган адамдар катары көрсөтөт. Ал өзүнүн аңгемелеринде жана аңгемелеринде жоокерлердин, карапайым калктын жана тылда калгандардын образдарын, алардын жоготуу азабына, жеке курмандыктарга жана согуштун каардуу чындыгынан маани издөөгө толгон тагдырын ачып берет. Автор согуштун үрөй учураарына туш болгон инсандар адамгерчилигин кантип сактап калаарын көрсөтүп, психикалык бекемдикке жана жан аябастыкка басым жасайт. Баатырлардын тагдырлары аркылуу Айтматов туулган жерге берилгендиктин, милдетти сезүүнүн маанилүүлүгү, ошондой эле катаал тарыхый ирмемдерде жоготуулардан кутулуу мүмкүн эместиги жөнүндө ойлорду берет.

Ачык сөздөр: Баатырлар, Ч. Айтматов, аңгемелер, Улуу Ата Мекендик согуш, улуу жазуучу, фашизм

**WAR IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV:
IMAGES OF HEROES AND THEIR FATES DURING
THE GREAT PATRIOTIC WAR**

Abstract

Chingiz Aitmatov's works often touch upon the themes of war, human suffering and fate in the context of cruel historical events, including the years of the Great Patriotic War. The heroes of his works often face difficult trials that require not only physical strength, but also internal fortitude and moral honesty. Aitmatov depicts them as people for whom war becomes not only an external conflict, but also a tragic test of human values. In his stories and novellas, he reveals the images of soldiers, civilians and those who remained in the rear areas, and their fates, filled with the pain of loss, personal sacrifice and the search for meaning in the cruel realities of war. The author focuses on mental fortitude and self-sacrifice, showing how individuals, faced with the horrors of war, retain their humanity. Through the fates of his heroes, Aitmatov conveys ideas about the importance of loyalty to one's native land, a sense of duty, and the inevitability of loss in cruel historical moments.

Keywords: Heroes, Ch. Aitmatov, stories, World War II, great writer, fascism

Введение

Ч.Айтматов всемирно известный, великий писатель, который в своих произведениях говорит о любви, о будущих проблем человечество, о войне и т.д.

А сегодня я хотела вам открыть тему "Чингиз Айтматов и его герои во время второй мировой войны". Причиной моего выбора это то, что в произведение Ч. Айтматова отражалось очень много, событий о войне, не только о поле боя но и о тяжелой работе в Тыле, о беженцев с войны а также матерей которые проливали слёзы по своим детям и отцам.

Раннее журавли

О чём повесть?

Зима 1943 года. Все мужчины ушли на фронт. На плечи женщин и детей легли тяготы войны. Фронту нужен хлеб. На место отцов встали дети. Чингиз Айтматов писал в очерке «Снега на Манас-Ата»: «Подростки – это всё же большие дети. Но именно они рядом с женщинами приняли на себя в те дни на неокрепшие, полудетские свои плечи мужицкие заботы о хлебе насущном». Дети и война, мир детства и пучина войны. Это несовместимые понятия, но в годы войны дети рано взрослели, они помогали фронту. Но ничто не могло убить в них веру в победу, радость жизни, любовь к своей земле. Повесть названа «Ранние журавли», автор описывал об этом таким образом: «Журавли – символ бессмертия. И теперь, глядя на них, мы видим в них ещё и души солдат, «с кровавых не вернувшихся полей». Название можно понимать и в переносном значении: мальчиков можно назвать ранними журавлями, они рано повзрослели, но скоро их крылья окрепнут, они улетят из родных мест, но никогда не забудут соей родины и будут возвращаться, как журавли возвращаются весной в родные края.

Лицом к лицу

О чём повесть?

Действие происходит далеко от фронта, в предгорном аиле, но дыхание войны и здесь совершенно ощутимо. В сельской горной местности на территории Кыргызстана, где война оставила свой след, жила женщина по имени Сейде с мужем Исмаилом и их маленьким сыном. Исмаил был призван на фронт, но сбежал из армии и скрывался, пытаясь избежать наказания за дезертирство. Однажды, в это время в деревне произошло ещё одно несчастье: у соседки Тотой, чьи дети уже страдали от недостатка пищи, украли последнюю корову, что стало для семьи настоящей трагедией.

Исмаил, узнав о смерти матери и о краже коровы, в отчаянии решил действовать. Он украл корову у другой семьи, чтобы прокормить свою. Когда Сейде узнала об этом, она была шокирована и разочарована поступком мужа в конечном итоге, Исмаил был обнаружен вооружённой охраной, когда пытался защитить себя и свою семью.

Айтматов повествует о последствиях репрессий Советской власти для одной семьи, о страданиях и горе, которые продолжают уничтожать преемственность поколений, погружая в распри самых близких людей – заставляя сталкиваться «Лицом к лицу» с самим собой, с предательством, с личными и коллективными травмами эпохи. Незримым фоном произведения служит и личная трагедия писателя: безотцовщина, судьба сына врага народа, сложная судьба матери, которая одна вырастила четверых детей, тяжелые военные годы подростка.

Материнское поле

О чём повесть?

Деревенская женщина потеряла на войне мужа и сыновей. Её невестка умерла при родах, оставив ей на воспитание неродного внука. Пожаловаться она может только полю, на котором проработала всю жизнь.

Всё было хорошо, пока в колхоз не пришла новость о войне. Мужчин стали призывать в армию. Так ушли Суванкул и Касым. Когда Суванкул погиб в наступлении под Москвой, Толгонай вместе с невесткой Алиман стали вдовами одновременно. Не смогла она сетовать и судьбу проклинать. Ей нужно было поддержать невестку, которая была убита горем. Вдвоем они стали трудиться в поле. Толгонай до окончания войны была бригадиром. Алиман жила вместе с ней и заботилась о свекрови. И вот очередь дошла до Майсалбека. Майсалбек уехал в армию и он тоже погиб. Джайнак был добровольцем. Он пропал без вести. А Алиман умерла во время родов, оставив сына.

День поминовения (конец лета, начало осени). Постаревшая Толгонай приходит к полю, чтобы излить душу.

И Толгонай обещала полю, что пока она жива, никогда не забудет свою семью

Джамиля

О чём повесть?

«Шел третий год войны. Взрослых здоровых мужчин в аиле не было, и потому жену моего старшего брата Садыка (он также был на фронте), Джамилю, бригадир послал на чисто мужскую работу — возить зерно на станцию». Так и повествовалось в книге.

«Джамиля» книга сразу о двух чувствах о романтической и чистой любви Данияра и Джамилы, и о первой незабываемой и трепетной привязанности мальчика-рассказчика Сеита к этой же девушке. Все герои кинги простые люди из народа, тесно связанные с землей, чтущие предков и долг перед Родиной.

В повести о любви остро ощущается и тема войны ведь муж Джамилы на фронте, Данияр вернулся калекой, а женщины вынуждены выполнять всю мужскую колхозную работу. Нелегко приходится и подросткам Сеит, как может помогает семье, его даже в шутку именуют «защитником и кормильцем». Именно война разрушает вековые традиции аила, и молодая невестка работает в паре с холостяком Данияром. Целью писателя было показать, что, как бы ни менялся жизненный уклад и привычки, какой бы разрушительной ни была война она не может разрушить человека. Именно тогда как бы вопреки, и расцветает человеческая душа.

Заключение:

Весна 1945 года ворвалась в жизнь людей как-то особенно стремительно... По всему чувствовалось приближение долгожданной, пусть даже «со слезами на глазах», Победы. Посветлели лица женщин, даже тех, кто уже получил «похоронку» на дорогих им мужчин – мужей, братьев, отцов, женихов...

Все реже из черной круглой «радиотарелки» звучала песня «Вставай, страна огромная, вставай на смертный бой...». А из окон домов, где был патефон, звучали песни, рожденные в годы войны: «Жди меня», «Соловьи, соловьи», «Эх, дороги», много песен о Красной Армии, с боями, победно шагающей к логову фашизма – Берлину.

В произведениях Чингиза Айтматова война предстает не только как трагическое событие мирового масштаба, но и как личная драма, затрагивающая судьбы обычных людей. Через образы героев, столкнувшихся с жестокой реальностью Великой Отечественной войны, Айтматов передает не только ужасы войны, но и высвечивает силу духа, человеческую стойкость и веру в победу, несмотря на все испытания.

Айтматов часто показывает героев, которые являются символами народного мужества и самопожертвования. Он описывает их не как безликих солдат, а как индивидуальности с переживаниями, мечтами, сомнениями и надеждами. Герои его произведений, такие как герой повести "И дольше века длится день" страдают от физической и моральной боли, но при этом находят силы на борьбу и спасение. Идеал мужества, который был характерен для героев того времени, отражается в каждом шаге, в каждое действие персонажа. Для них война — это не только жестокие сражения, но и момент самоопределения, когда важно сохранить свою человечность.

Список литературы

1. Айтматов, Ч. "Джамиля"/ Чингиз Айтматов. — М.: Современник, 1980. — 320 с.
2. Айтматов, Ч. "Материнское поле"/ Чингиз Айтматов. — М.: Правда, 1980. — 560 с.
3. Айтматов, Ч. "Лицом к лицу"/ Чингиз Айтматов. — М.: Молодая гвардия, 1966. — 96с.
4. Айтматов, Ч. "Раннее журавли" / Чингиз Айтматов. — М.: Современник, 1970. — 160с.
5. Нурбекова, А. "Война в произведениях Чингиза Айтматова"/ А. Нурбекова. — Бишкек: Кыргызстан, 2009. — 192с.
6. Заречная, М. "Чингиз Айтматов и тема войны в его творчестве"// Литературный журнал. — 2011. — № 3. — С. 45–50.
7. Тимофеева, Е. "Образ войны в произведениях Чингиза Айтматова" // Журнал "Советская литература". — 1986. — № 7. — С. 115–120.
8. Осекова, А. К. Согуш темасынын Чынгиз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN JDDNXD.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 78-82

УДК: 94(47).084.8

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_12](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_12)

АЯЛДАРДЫН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШКА КОШКОН САЛЫМЫ

ВКЛАД ЖЕНЦИН В ВЕЛИКУЮ ОТЕЧЕСТВЕННУЮ ВОЙНУ

WOMEN'S CONTRIBUTION TO THE GREAT PATRIOTIC WAR

Адышева Назгул Кабылбековна

Адышева Назгул Кабылбековна

Adysheva Nazgul Kabylbekovna

улук окутуучу, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

старший преподаватель, КУМУ им Б.Сыдыкова

Senior Lecturer, Sydykov KUU

n_adysheva@mail.ru

Көчкөнова Айпери Асылбековна

Көчкөнова Айпери Асылбековна

Kochkonova Aiperi Asylbekovna

студент, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

студент, КУМУ им Б.Сыдыкова

Student, Sydykov KUU

АЯЛДАРДЫН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШКА КОШКОН САЛЫМЫ

Аннотация

Бул макалада аялдарынын Жеңишке кошкон салымы туралуу каралды. Алар уникалдуу жана көп кырдуу, күжүрмөн бөлүктөрдөгү кызматты, жарадарларды медициналык тейлөөнү, өнөр жайындагы жана айыл чарбасындагы эмгекти аркалаган. Жетишкендиктери баатырдыктын жана эмгектик эрдиктин символу болуп калган көрүнүктүү инсандардын эрдиктерине өзгөчө көңүл бурулду. Алардын көбү өзгөчө эрдик көрсөтүп, аскердик ордендер жана медалдар менен сыйланган. Аялдар түрдүү аскер бөлүктөрүндө кызмат өтөп, чалгындоо иштерине катышып, жарадар болгон жоокерлерге медициналык жардам көрсөтүшкөн.

Ачкыч сөздөр: Аялдардын Жеңишке кошкон салымы, медициналык жардам, айыл чарба, баатырдык, аскердик сыйлыктар, чалгындоо

ВКЛАД ЖЕНЩИН В ВЕЛИКУЮ ОТЕЧЕСТВЕННУЮ ВОЙНУ

WOMEN'S CONTRIBUTION TO THE GREAT PATRIOTIC WAR

Аннотация

В статье рассматривается вклад женщин в Победу. Они уникальны и многогранны: служат в боевых частях, оказывают медицинскую помощь раненым, работают в промышленности и сельском хозяйстве. Особое внимание было уделено подвигам выдающихся личностей, чьи достижения стали символами героизма и трудовой доблести. Многие из них проявили исключительную храбрость и были награждены боевыми орденами и медалями. Женщины служили в различных воинских частях, участвовали в разведывательных операциях, оказывали медицинскую помощь раненым солдатам.

Abstract

This article examines the contribution of women to the Victory. They were unique and multifaceted, serving in combat units, providing medical care to the wounded, working in industry and agriculture. Particular attention is paid to the feats of outstanding individuals whose achievements have become symbols of heroism and labor valor. Many of them were awarded military orders and medals for their exceptional bravery. Women served in various military units, participated in reconnaissance operations, and provided medical assistance to wounded soldiers.

Ключевые слово: Вклад женщин в Победу, медицинская помощь, сельское хозяйство, героизм, военные награды, разведка

Keywords: Women's contribution to Victory, medical assistance, agriculture, heroism, military awards, intelligence

Введение

Тарыхтын кайсы бир мезгилинде аялдар адамзаттын тагдырына чечүүчү таасирин тийгизген кезендерди башынан өткөрүп, өзүнүн баатырдыгын, эмгекчилдигин жана чыдамкайлыгын көрсөтүп келишкен. Улуу Ата Мекендик согуш да ошондой тарыхый мезгилдердин бири болуп эсептелет, анда совет аялдары өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн толук чагылдырып, элдин эркиндиги үчүн күрөшүүдө орчундуу роль ойношту. Миндеген аял өз ыктыяры менен аскер кызматына чыгып, фронттун ар кандай тармактарында эмгектеништи. Алар снайперлер, аткычтар, байланыш кызматкерлери, санитарлар жана учкучтар болуп кызмат өтөштү [1]. Өзгөчө белгилей турган нерсе, совет аялдары "Түн ведьмалары" деп аталган атактуу аял-учкучтар эскадрильясынын курамында болушкан. Роза Шанина жана Лидия Литвяк сыяктуу аял-снайперлер душмандын катарларына чоң зыян келтирип, өздөрүнүн мыкты даярдыгын жана чеберчилигин көрсөтүштү. Алардын ар бири жүздөгөн душман аскерлерин жок кылышкан жана согуштун жеңишине өз салымдарын кошушкан. [2] Тылдагы каарман аялдар. Согуш мезгилинде аялдар өндүрүш тармагынын негизги күчүнө айланышты. Заводдордо жана фабрикаларда алар эркектердин ордун толтуруп, согуш үчүн курал-жарак жана жабдуулар чыгарышты. Айыл чарбасында да аялдар негизги жүк көтөрүүчүлөр болушту - эгин айдашты, мал багышты, техника менен иштешти. Статистикалык маалыматтар көрсөткөндөй, согуш убагында өндүрүш процессинин 60 пайызын аялдар аткарышкан. Алар токтоно да, чарчай да билбей, күн- түн эмгектенишкен. [3] Медициналык кызмат:

Согуш учурунда медицина кызматкерлеринин ролу өтө маанилүү болду. Өзүнүн жеке коопсуздугуна карабастан, алар согуш талаасынан жаралуу аскерлерди өздөрү менен кошо алып чыгышкан. Ар бир медсестеге 40-50 жаралуу аскер туура келген. Алар согуш талаасынан жаралуу аскерлерди чыгарып, алгачкы медициналык жардам көрсөтүп, андан ары дарылоочу мекемелерге жеткиришкен [4] Алардын ичинен мисал катары ала турган болсок - Зинаида Туснолобова Марченко 128 жарадар аскерди өлүмдөн сактап калган медсестер жана санитар болду. Ошондой эле кыргыз элинин ичинен да салымы чоң. Аларды айта кетсек:

Керимбүбү Шопокова. Жолдошу Дүйшөнкул Шопоков фронтко кеткенден кийин Керимбүбү колхоздун кант кызылчачыларынын бригадасын жетектеген. Зууракан Кайназарова согуш жылдарында республиканын айыл чарбасын өнүктүрүүгө эбегейсиз салым кошкон чыгаан инсан. Анын жетекчилиги астында Кемин районундагы «Кызыл-Туу» колхозу алдынкы чарбалардын бири болуп калды. Жетишкендиктери үчүн эки жолу Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы менен сыйланган. 1941-1942-жылдары Зууракан Кайназарова «Колхоздук Киргизии» танкалык колоннасын курууга колхозчулар арасында акча чогултууну уюштурган. Анын демилгеси менен 200 миң сомдон ашык акча жыйналган. Ал ошондой эле 100дөн ашык жылкыны фронтко жөнөтүүнү жана жоокерлер үчүн жылуу кийимдерди чогултууну камсыздаган. Токтогон Алтыбасарова адамгерчиликтин, кайрымдуулуктун символу болгон. Күрмөнтү айылындагы айылдык кеңештин төрагасы катары курчоого алынган Ленинграддан эвакуацияланган 150дөн ашык балдарды кабыл алып, жергиликтүү үй-бүлөлөргө жайгаштырууну уюштурган. Бул эрдик согуштун оор жылдарында балдарга жан аябастык менен камкордук көрүүнүн үлгүсү катары тарыхка кирген. [5] Кыргызстанда парашют өндүрүшүнүн түптөлүшү олуттуу жетишкендик болгон. 1942-жылы Фрунзеде №383 парашют фабрикасы ачылып, анда негизинен аялдар иштеген. Алар авиация жана абадесанттык аскерлер үчүн парашют жасоону өздөштүргөн. Согуш жылдарында завод ар түрдүү

типтеги 70 минден ашык парашюттарды чыгарган. Жалпы эмгеги менен белгилүү болгондор көп. Ошого карабастан бир канчасын мисалы кылсак болот. Салима Орозова менен Батма Алиева өзгөчө айырмаланып, нормасын 2-3 эседен ашыра орундатышты. Айыл чарбасында фронтко кеткен эркектердин ордун аялдар басты. Жалал-Абад районундагы «Кызыл-Аскер» колхозунун Алиман Касымова өзгөчө айырмаланды. Ал аялдардын трактордук бригадасын уюштуруп, бир нече ондогон аялдарды трактордо иштөөгө үйрөткөн. Бул туруктуу тушумду камсыз кылууга жана республиканын айыл чарбасын жогорку денгээлде кармап турууга мумкундук берди. [6] Коркпогон назик кыздар абада салгылашып, түнкү бомбалоого катышкан. Кайраттуулугу үчүн алар "түнкү бакшылар" деген лакап атка ээ болушкан. Буданова Екатерина өзунун жолдоштору менен 6 миңге жакын фашисттик самолетту жана дагы 5 самолетту атып тушурду. Лидия Литвяк -150дөн ашык учуу жасаган, ал душмандын 6 учагын түзгөн. 1990-жылы Советтер Союзунун Баатыры наамын алган. Аялдар, партизандар, чалгынчылар тынч согушту. Алар душмандын лагерине кирип барышып, диверсияларды жасашты. Зоя Космодемьянская, Зина Портнова, Любовь Шевцова, Ульяна Громова, Матрёна Вольская, Вера Волошина сыяктуу кыздар зор эрдиктерди жаратышты. Кыйноого багынбастан, өз өмүрү үчүн алар жеңишке жетишти, саботаж жасашты. Матрёна Вольская партизандык кыймылдын командиринин буйругу менен 3000 баланы алдыңкы линия аркылуу алып өткөн. Зоя Космодемьянская - Улуу Ата Мекендик согуштун эң биринчи аял Баатыры. Чалгынчы жергиликтүү элдин көзүнчө дарга асылган. Зоянын акыркы сөзү элге кайрылып: «Сүйгүлө, коркпогула, каргыш тийген фашисттерди жеңиле, Мекен үчүн, өмүр үчүн, балдар үчүн». Ата Мекендик согуштун дагы бир баатыр кызы - Зинаида Шипанова. Жасалма документтерди жасап, тымызын фронтко качып, жүздөн ашуун жарадарлардын өмүрүн сактап калган. Ал аскерлерди оттун астынан алып чыгып, жарааттарын таңып койду. Көңүлү чөккөн жоокерлерди психологиялык жактан тынчтандырды.

Жөө адамдар ар дайым согуштун эмгек аттары болуп эсептелген. Ар бир согушту баштай турган жана бүтүргөн, анын бардык кыйынчылыктарын ийнинде көтөргөн ошолор. Бул жерде аялдар да болгон. Алар кол куралды өздөштүрүп, эркектер менен катарлаш жүрүштү. Пулеметчи Маншук Маметова башкы каарман болуп калды. Невелди бошотуп, бир рота немис аскерлерине каршы бийиктикти жалгыз пулемет менен коргоп, баарын атып, алган жараатынан каза болгон, бирок немецтерди өткөрбөй койгон. Снайперлер фашисттик Германияны жеңүүгө чоң салым кошушкан. Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында аялдар бардык кыйынчылыктарды туруктуулук менен баштан кечиришти. Бир нече күн баш калкалоодо болуп, душмандын изине түшүштү. Суусуз, тамак-ашсыз, ысыкта, суукта. Көптөр маанилүү сыйлыктарга ээ болушкан, бирок алардын баары тирүү кезинде эмес. Любовь Макарова 1943-жылы снайпердик окуу жайын аяктагандан кийин Калинин фронтуна барат. Жашыл кыздын эсебинде 84 фашист бар. "Эмгектеги артыкчылыгы үчүн" медалы, "Даңк" ордени менен сыйланган. Татьяна Барамзина 36 фашистти жок кылган. Согушка чейин бала бакчада иштеген. Экинчи дүйнөлүк согуш учурунда, чалгындоо бөлүгү катары, ал душмандын артына ташталган. 36 жоокерди жок кылууга жетишкен, бирок колго түшкөн. Барамзинаны өлөр алдында ырайымсыз шылдыңдашкан, аныкыйин аны формасына карап гана таанууга болорун кыйнашкан. Людмила Павличенко 309 фашистти жок кылган. Бул легендарлуу советтик аял Улуу Ата Мекендик согушта немецтик баекынчыларды чочуткан Согуш мезгилиндеги аял экономиканын ажырагыс инсаны болуп калды. Жумушчулардын дээрлик 2/3 белугу, айыл чарба жумушчуларынын 3/4 белугу аялдар болгон. Согуштун алгачкы

сааттарынан тартып акыркы кунге чейин эркек-аял кесиптерине болунуу болгон жок. Жан аябаган жумушчулар жер айдап, нан эгип, таңгак жүктөп, ширетүүчү, жыгач уста болуп иштешкен. Өнөр жайды көтөрүңүз. Бардык күчтөр фронтко берилген буйруктарды аткарууга багытталган.

Алардын жуздегени заводдорго келип, станокто 16 саат иштеп, дагы эле балдарды тарбиялоого жетишти. Талаага сепишти, фронтко жөнөтүш үчүн нан өстүрүштү. Бул аялдардын эмгегинин аркасында армия азык-түлүк, сырье, самолет жана танктардын тетиктери менен камсыз болгон. Эмгек фронтунун ийкемсиз, болот баатырлары суктанарлык. Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында тылдагы аялдын бир дагы эрдигин бөлүп айтуу мүмкүн эмес. Бул Ата Мекенге, эмгектен коркпогон бардык аялдардын жалпы эмгеги. Согуш жылдарында аялдардын эрдиктерин санап чыгуу мүмкүн эмес. Ар бири Мекен үчүн, өзү жашаган өлкө үчүн жанын берүүгө даяр болгон.[7]

Жыйынтыктап айтсак, Улуу Ата Мекендик согуш доорунда совет аялдары өздөрүнүн чыдамкайлыгын, күч-кубатын жана баатырдыгын толук көрсөтө алышты. Алар фронтто да, тылда да өзгөчө эрдик жана каармандык менен иш алып барышты. Бул доордун аял каармандары тарыхта мезгилсиз жана өчпөс изин калтырды, келечек муунга үлгү болуп, патриоттуулуктун жана мекенчилдиктин символу болуп калды.

Пайдаланылган адабияттар

- 1 Волкова Е.В. "Фронттогу аялдар" Ленинград, 1990
- 2 Шанина Р.С. "Женский взвод" Москва, 1964
- 3 "Улуу Ата Мекендик согуш тарыхы" 4 томдук жыйнак, Москва, 1960-1965
- 4 "Советтик аял-снайперлердин эскерүүлөрү" Киев, 1985.
- 5 Мурманцева В.С. Улуу Ата Мекендик согушта советтик аялдар. М.: Мысль, 1974. С. 45-47.
- 6 Петрова Н.К. Улуу Ата Мекендик согуштун аялдары. М.: Вече, 2018. С. 78-82.
- 7 <https://ky.vogueindustry.com/17179227-cultural-rights-this-is-definition-varieties-and-legal-regulation>
- 8 Арстанов, С. А. Советтик Кыргызстандын коомдук, саясий жана маданий турмушундагы аялдардын ролу / С. А. Арстанов, А. Алижан Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2024. – No. 2(5). – P. 77-83. – DOI 10.52754/1694867X_2024_2(5)_12. – EDN STWDRA.
- 9 Тилекова, Н. Д. Развитие жанра поэтического послания в годы Великой Отечественной войны / Н. Д. Тилекова, Н. М. Мурадымов, С. А. Курманкулова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 3, № 4. – С. 150-159. – EDN TZWJIS.
- 10 Осекова, А. К. Согуш темасынын Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN JDDNXD.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 83-88

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_13](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_13)

КӨЧМӨНДӨР ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ ЖАНА АНЫН ДҮЙНӨ ТАРЫХЫНДАГЫ ОРДУ

КОЧЕВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ И ЕЕ МЕСТО В МИРОВОЙ ИСТОРИИ

NOMADIC CIVILIZATION AND ITS PLACE IN WORLD HISTORY

Адилбаев Ж.А.

Адилбаев Ж.А.

Adilbaev J.A.

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

Абдисамат к. Н.

Абдисамат к. Н.

Abdisamat kuz. N.

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

КӨЧМӨНДӨР ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫ ЖАНА АНЫН ДҮЙНӨ ТАРИХЫНДАГЫ ОРДУ

Аннотация

Көчмөндөр цивилизациясы көтөрүлгөндөн тарта, көчүп жүрсө көчмөндөрдө кайдагы цивилизация дегендер да, көчмөндөрдүн отурукташкан, ордолуу шаарлашкан маданиятын издегендер да өз ойлорун, ой толгоолорун байма-бай айтып да, жазып да, аны далилдөөгө жүйөөлү делген далилдерин тартып келишет. Деги эле «цивилизация» сөзүнүн өзү тар мааниде латын тилинен – «жарандык», «мамлекеттүүлүк» дегенди түшүндүрүп, ошол мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүн, өлкөнүн өтө бийик өнүгүү деңгээлин, адамдардын маданиятынын, материалдык абалынын алдыда жүрүшүн туюндурган. Цивилизация кеңири түшүнүгүндө жалпы адамзатын татыктуу жашоого – адамкерчиликке, айкөлдүккө, адептүүлүккө, ыймандуулукка, бакубаттуулукка, байгерчиликке жетишүү үчүн калтырган ата-бабаларыбыздын материалдык жана руханий дүйнөсү, аруулуктары, баалуулуктары болуп, бул алардын адам баласынын келечегине түптөп кеткен улуу мурасы деп атоого болот. Ал эми макалада ошол көчмөндөрдүн ролун аныктоого аракеттер жасалды.

Ачкыч сөздөр: көчмөндөр, цивилизация, жарандык, мамлекеттик, материалдык, эволюция, масштаб, глобализация, интеграция

КОЧЕВАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ И ЕЕ МЕСТО В МИРОВОЙ ИСТОРИИ

NOMADIC CIVILIZATION AND ITS PLACE IN WORLD HISTORY

Аннотация

Со времен подъема кочевой цивилизации, как те, кто говорит о кочевой цивилизации, так и те, кто ищет оседлую, урбанизированную культуру кочевников, регулярно высказывают и записывают свои мысли, размышления и приводят аргументы в доказательство. Само слово «цивилизация» («в узком смысле происходит от латинского – «гражданство», «государственность», что означало рост и развитие этого государства, очень высокий уровень развития страны, опережающее развитие культуры, материального положения людей. В широком понимании цивилизация – это материальный и духовный мир, целомудрие, ценности наших предков, которые оставили человечество в целом для достижения достойной жизни-человечности, щедрости, порядочности, верности, благополучия, богатства, и это можно назвать их великим наследием, заложенным в будущее человечества. А в статье были предприняты попытки определить роль этих кочевников.

Abstract

Since the rise of nomadic civilization, both those who talk about nomadic civilization and those who seek a settled, urbanized nomadic culture have regularly expressed and recorded their thoughts, reflections, and arguments to prove it. The very word "civilization" in a narrow sense comes from Latin-"citizenship", "statehood", which meant the growth and development of this state, a very high level of development of the country, outstripping the development of culture, the financial situation of people. In a broad sense, civilization is the material and spiritual world, chastity, and the values of our ancestors, who left humanity as a whole to achieve a decent life –humanity, generosity, decency, loyalty, well-being, and wealth, and this can be called their great legacy, embedded in the future of humanity. And in the article, attempts were made to define the role of these nomads.

Ключевые слова: кочевники, цивилизация, гражданское, государственное, материальное, эволюция, масштаб, глобализация, интеграция

Keywords: nomads, civilization, civil, state, material, evolution, scale, globalization, integration

Киришүү

Көчмөндөрдүн, айрыкча кылымдарды карыткан көчмөн кыргыз тарыхынын кыйырына көз жүгүртүп, көчмөндөрдө цивилизация болгон эмес деп кыйкыргандарга да жана жер айдап, эгин эгип, калаа курган жерлерде гана цивилизация болот деп, аны издегендерге да толук ынана албайсың. Ага жүйөө цивилизация бир гана мечит, медресе, мекемелерди куруп коюу эмес, адабият, маданият, искусствонун жетишүү шарты менен да аныкталат эмеспи, же китепке чейин идея, мечитке чейин дин, театрға чейин искусство пайда болгондугу баарыбызга белгилүү. Ушул ж.б маселелерди талдоого алуу мүмкүн болду.

Изилдөөнүн максаты. Атамзамандан бери акыл-эси, аң-сезими, руханий көрөңгөсү өскөн жерлерде гана цивилизация болгондугун тарых тастыктап келет. Аныктап айтсак, кыргыз күмбөздөрдү, храмдарды, хан сарайларды эмес, кыргыз цивилизациянын өзөгү болгон руханий маданияттын туу чокулары болгон эпосторду, санжыраны, дастандарды, залкар күүлөрдү жараткан. Ушул жана башка маселелер макаланын негизги максатын түздү.

Изилдөөнүн усулдары. Тарыхый изилдөөлөрдө калыптанып калган теребелдүү (системалуу) изилдөө менен бир катар эле таанып-билүүчүлүк (когнитивдик), социологиялык, салыштырма, маданий, генетикалык усулдар колдонулду. Анткени учурдагы көчмөндөрдүн айланасындагы болуп жаткан көйгөйлөрдүн калк катмарына таркатылышы эл ичинде алардын цивилизациясы болгондугуна шек жарата алды. Булардын бары макаланы талдоого алганда жогорудагы усулдарды колдонууга шарт түздү.

Европалыктардын пикиринде – көчмөндөр варварлар, жырткыч айбандан айырмасы жок жапайылар. Алар өздөрү эч кандай материалдык жана рухий байлыктарды өндүрүшпөйт. Тескерисинче, ошолорду жаратып, цивилизацияны жана маданиятты өөрчүткөн элдер менен өлкөлөрдү карактап, талап-тоноо эсебинен күн көрүшөт. [1.5] Мындай көз карашта кайсы бир өлчөмдө чындык да бар. Арийне, тарыхтын татаал жолдорунда көчмөндөр өсүп-өнүгүүнүн, тарыхый динамиканын куралы катары кызмат өтөшкөнү да эч ким таналгыс акыйкат. Ошол үчүн, айтылуу адабиятчы-философ, культуролог Георгий Гачев көчмөндөрдү тарыхтын кан тамырларында чуркаган фермент-калктар деп атаган. [2.] Алар өздөрү дээрлик анча өсүп-өзгөрүшпөйт. Себеби, бир жерге жана убакытка байланган отурук элдерден айырмаланып, алардын бүт болгон кыймыл-аракети жер-суу которууга, б.а., мезгилге эмес, мейкинге багытталган. Ошондуктан, көчмөндөр тарыхта өзүнүн мобилдүү жашоо образы жана төгөрөктүн төрт бурчун будуң-чаң кылган улуу жүрүштөрү аркылуу башынан эле Ойкуменанын чар тарабын бири бирине таанытып, байланыштырып келген. Демек, кайсы бир даражада Улуу жибек жолун соодагер-көпөстөр, дипломат-элчилер, саякатчы-сапарчылар же миссионер-динчилер эмес, ири алды тарыхта дал биздин көйгашка көчмөн ата-бабаларыбыз алгач ирет биринчи болуп ачышкан деп айтууга биз толук акылуубуз.

Тарыхтын татаал кезеңдеринде качан, кайда болбосун, калайык-калктар: биз кимбиз, кайсы түп тектен келип чыкканбыз, өз улуттук жана цивилизациялык өзөгүбүздү сакташ үчүн кандай нарк-дөөлөттөрдү туу тутуп, көбөйтүүгө тийишпи-деген көлдөлөң суроолорго сөзсүз туш келбей койгон эмес. Атактуу Чыңгыз Айтматов кезинде бу көйгөйдү айкүрүнөн коюп, маңкурттан: «Кимдин уулусуң?, Атың ким?, Атыңды эсте?! - деп кан какшаганы бекеринен эмес да!...[3.5-бет.]

Ааламдашуу доорунда асыресе рухий-маданий иденттүүлүк маселеси айрыкча курч мүнөзгө ээ боло баштады. Бүгүнкү тарыхый жагдай-шарт замандын айныгыс парадигмасы катары ириде дал ушул глобалдашуу процессин, жана, ага жооп иретинде, цивилизациялык иденттүүлүк маселесин биринчи көйгөйгө айландырууда. ХХI кылым башындагы социалдык жашоо-турмуштун негизги мазмун-маңызы, баарыдан мурда, мына ушул эки тенденциянын кайчылаш биримдиги аркылуу айкындалууда.

Жалпыбызга маалым, түрк калктарынын мамлекет түптөө салты карт тарыхтын терең түпкүрлөрүнөн башталат. Тээ эзелки гундардын заманынан бери карай биздин даңктуу ата-бабаларыбыз тарыхта эчен бир улуу дөөлөттөрдү курап, мелмилдеген Евразия мейкининде олуттуу геосаясий роль ойноп келишкен. Азыркы түрк урпактарына арбактуу ата-бабаларыбыздын ошол даңазалуу жолун андан ары улап, глобалдык цивилизация дүйнөсүнөн бекем орун алуу жана тарыхтын жаңы талаптары менен чакырыктарына татыктуу жооп берүү милдети тагылган. Эзелде эле жаамы түрк дүйнөсүнүн түпкү алтын бешиги жана айтылуу Махмуд Барскани (Кашгари) менен Жусуп Баласагындын Ата-Мекени болгон касиеттүү Кыргызстан дээрлик он кылымдан кийин, үчүнчү миң жылдыктын башында байыркы түрк цивилизациясынын уюткулуу бир очогу катары кайрадан жаралып жатканы жакшы жышаан. Сөз жок, көз карандысыздык келген алгачкы кездерде, биринчи кезекте, улуттук нарк-дөөлөттөргө көбүрөөк көңүл бурулду, башкача айтканда, биз өзүбүздүн улуттук-этностук башат-тамырларыбызга өзгөчө басым жасадык. Улуттук тарыхыбызга канчалык терең үңүлгөн сайын, өзүбүздүн жаамы түрк дүйнөсү менен болгон өзөктөш биримдигибизге, ошол биримдиктин эзелки башаты, кан ордосу экенибизге ошончолук көзүбүз жетип ынандык.

Мына ушул жагынан алып караганда, өзүбүздүн тарыхый өтмүшүбүзгө тийиштүү «Манас» дастанынын 1000 жылдыгы, Ош шаарынын 3000 жылдыгы, Кыргыз мамлекеттигинин 2200 жылдыгы, жана ошондой эле, биздин Кыргыз Ала-Тоо Ата-Журтубузда жакында дүйнөнү дүңгүрөтө үлкөн шаң-салтанат менен өткөрүлгөн “Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары” сыяктуу сыймыктуу практикалык иш-чараларыбыздын мааниси өтө зор болду. Аталган иш-чаралардын алкагында масштабдуу илимий изилдөөлөр жүзөгө ашырылып, алар Ата-Журтубуздун, дегеле бүтүндөй түрк дүйнөсүнүн тарыхын таанып билүү жагынан биздин билим-маалыматыбызды бир кыйла кеңейтүүгө сөзсүз мүмкүндүк берет. Бир сөз менен айтканда, тарыхты терең үңүлүп үйрөнүү улуттук рухубуз менен маданиятыбызды азыктандыруучу тээ түпкүрдөгү бүткүл түрк этностору үчүн бирдей мүнөздүү болгон өзөк тамырларды табууга өбөлгө түздү. Ошондон улам, учурдагы глобалдашуу шартында улуттук нарк-дөөлөттөрүбүздү, улут катары өзүбүздү өзүбүз тек жалпы түрк цивилизациясынын негизинде гана сактап калаарыбыз барган сайын калетсиз тастыкталууда.

Баардык тирүү организмдер, алардын катарында цивилизациялар дагы мезгил элегинен, тарых чыпкасынан өтүшөт. Маалым болгондой, качандыр бир убактарда дүңгүрөп турушкан далай цивилизациялар кезинде жүрө-жүрө тарых аренасынан жоголуп кетишкен. Азыр алардын тарых сыноосунан өткөн анча-мынчалары гана аман-эсен өмүр сүрүшүүдө. Жашоого жөндөмдүү ошондой цивилизациялардын катарында Кыргыз-түрк цивилизациясы да бар. Глобалдашуу доору башталганы, башка тирүү цивилизациялар сыяктуу эле, ал дагы тарыхтын жаңы чакырык-талаптарына кез келди. Эми Кыргыз-түрк цивилизациясынын келечеги мына ушул даркүмөн дүмөккө ал кандайча жооп беришине жараша болмокчу. Белгилей кетүүчү нерсе, түрк цивилизациясынын үлүшүнө дүйнөнүн ошол эки уюлу ортосунда көпүрө болуу тарыхый миссиясы туш келген. Улуу Жибек жолу аталган дал ушул айтылуу көпүрө адамзат

тарыхынын бурулуш бир учуру болгон. Ал пайда болгонго чейин Орто жер деңизи (Ак деңиз) цивилизациясы менен Ыраакы Чыгыш маданияты бири биринен обочо, өз-өзүнчө өнүгүп келишкен.

Ушул айтылгандардан улам, биз түрк цивилизациясынын башка дүйнөлүк цивилизациялар арасында ээлеген орду жана ойногон ролу жөнүндө олуттуу кеп салышка толук акылуубуз. Бу жагынан алганда, түрк цивилизациясынын келип чыгышы, өсүп-өнүгүш жолунун негизги этаптары, бүгүнкү көп уюлдуу дүйнөдөгү орду жана озуйпасы сыяктуу проблемаларды талдап талкуулоо аябагандай актуалдуу. Тарыхта «Великое переселение народов» деген жараян бар. Ал биздин эрага чейинки мезгилден, керек болсо Шумер доорунан башталып, биздин замандын орто кылымдарына чейин, бери карай айтканда, Атилладан Чыңгыз каган жана Амир Темир кезендерине дейре улам толкун – толкун болуп уланып турган. Жана ошо замандардагы Евро-Азия геосаясий айдыңына ушул улуу көч ардайыма Алтайдан башталган. Биздин улуттук улуу дастаныбыз «Манас» эпосуубузда кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчүшү деген эпизод анда өзгөчө өзөк болуп турганы бекеринен эмес да.

Кезинде Осман империясынын султандары бүткүл мусулман дүйнөсүнүн руханий башчысы, б.а., халифи кызматын да аркалашкан. Ошонусу менен алар өздөрүн Араб халифатынын мураскорлору катары жар салышкан. Ошондуктан, азыркы Түркия мамлекетин жана жарандарын байыркы көчмөн кыргыз-түрк цивилизациясы менен маданиятынын түздөнтүз урпактары же мураскорлору деп тастыктоо тарыхый чындыкка туура келбейт. Булар эзелки көчмөн цивилизация менен маданияттан таптакыр башка – Византия жана араб-парсы мусулман дүйнөсүнүн, ошолордун цивилизациясы менен маданиятынын өкүлдөрү жана мураскорлору.

«Манас» дастаныбыз, андагы кыргыздардын улуу көчү, азыркыча, европача айтсак, ата-бабаларыбыздын Алтайдан Ала-Тоого «одиссеясы» да ошо миндеген жылдарга созулган улуу көчтү эске салып, аны улантып турганы биздин унгусу терең көрөңгөлүү көчмөн цивилизациянын чыныгы ээлери жана мураскорлору экенибизди айдан ачык көрсөтөт. Анын айныксыз жана эч ким таналгыс дагы бир далили ыйык Ысык-Көлдө өткөн кыргыздардын дүйнөлүк көчмөндөр оюндары болду.

Айтылган ал улуу көчтүн башында абалтан гректер скифтер деп атаган, парсы булактары сактар деген, Кытайлар хунну деген, европа элдери гунндар деп аңыз кылышкан биздин көйгашка көчмөн ата-бабаларыбыз турушкан. «Великое переселение народов» деген орусча аталышты «Чыгыштан чыккан улуу көч» деп кыргызчаласак туура болоор. Буюрса, бу күндө учурдагы түрк цивилизациясы жана маданияты, анын түпкү тегинде, башында, тереңинде кимдер турган, аны кимдер түптөгөн, кимдер түзгөн, кимдер курган? - азыр да аны ким, кайсы калк сактап, андан ары карай улантып атканын, адамзат эчак жоготуп койгон эпикалык субстанция-субстрат, эпикалык мейкин жана мезгил, эпикалык дүйнө тааным, эс-тутум, экологиялык аң-сезим, натурфилософия жана жаратылыш менен жан бирге жашоо жагдайы дегендердин чыныгы ээси ким экенин айкындап ачуучу кезең келди. Ошондуктан, тарыхый чындык үчүн, бизден бир канча кылым кийин пайда болгон Түрк, Казак эмес, тарыхый булактар талашсыз тастыктап тургандай, Борбор Азиядагы эң эзелки көчмөн эл - Кыргыз! - деп көкүрөк керип сыймыктанып турушубуз керек экенин; азыр биз түрк, казак жана башка деп жүргөндүн түбү, абалкы башат-тамыры, кылымдар түпкүрүндөгү кыртышы, түбөлүктүү улуттук унгусу, азыркыча философия тили менен айтсак, субстанция-субстраты - улуу Кыргыз

феномени чындыгы тууралуу чыныгы билим-маалыматтар менен качандыр бир бүткүл дүйнө жүзү кабардар болуп, даңазасы далайга таркачу күндөр да алыс эместир. Ошол үчүн, Түрк цивилизациясы жана маданияты деген түшүнүккө «Кыргыз» деген ыйык ысым-атоону ар дайыма баш тамга кылып айтканды жана жазганды унутпайлы.

Колдонулган адабияттар

1. Ибраимов К. Т “Улуу жибек жолу жана көчмөндөр цивилизациясы” 5-бет. 2022-жж.
2. Эшиев А. “Молдо Нияздын санат дигарасттары”-тарыхый-этнографиялык булак катары., 2023-жж. 9-бет.
3. Адилбаев Ж., Дуйшонбаева А.Б., “Дүйнө тарыхы: доорлор жана цивилизациялар, географиялык ачылыштар, согуштар жана революциялар, мыйзамченемдүүлүктөр жана келечек” Ош-2021., 6-бет.
4. Кубанычбек Кызы, А. “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү / А. Кубанычбек Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 41-48. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_5. – EDN UIVPTC.
5. Tulobaev, A. Z. Adaptation technologies to climate change in mountain pastoralism / A. Z. Tulobaev, Z. Niazbekova // Bulletin of Osh State University. – 2021. – No. 1-2. – P. 462-466. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_2_462. – EDN SJXLOI.
6. Абдуманатов, Р. А. Энтони Женкинсондун күндөлүгүндө кыргыздардын эскерилиши тууралуу / Р. А. Абдуманатов // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 4. – P. 115-123. – DOI 10.52754/16948610_2024_4_12. – EDN YJBCBZ.
7. Кыдырова, Б. А. Элдик оозеки чыгармалар-элдик тарбиянын мектеби / Б. А. Кыдырова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 269-275. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_269. – EDN KIGHWP.
8. Джумабаев, Б. С. Кыргыз музыкалык фольклорунун башаты / Б. С. Джумабаев, А. Ф. Баякова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология. – 2023. – No. 2(2). – P. 62-68. – DOI 10.52754/16948823_2023_2(2)_10. – EDN FDKLKP.
9. Апышова, А. К. Совет бийлигине чейинки кыргыздардын отурукташуусунун айрым аракеттери / А. К. Апышова, Э. Пазыл Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2024. – No. 1(4). – P. 123-130. – DOI 10.52754/1694867X_2024_1(4)_15. – EDN BDSRJK.
10. Ташалиева, М. М. Исследования жизни кочевых и оседлых сообществ в Кокандском ханстве / М. М. Ташалиева, Т. А. Айтбаев // Вестник Ошского государственного университета. История. – 2024. – № 1(4). – С. 218-225. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_27. – EDN CMHZZXG.
11. Курбанбаев, К. А. Кыргызское искусство в системе традиционной культуры / К. А. Курбанбаев, Д. А. Ырзаков, А. М. Камчыбеков // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 3. – С. 294-302. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_294. – EDN SBMMVA.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 89-92

УДК: 94(47)1941/1945(591.1)

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_14](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_14)

**ПОДВИГ ЧОЛПОНБАЯ ТУЛЕБЕРДИЕВА: БЕССМЕРТНЫЙ ГЕРОИЗМ
КЫРГЫЗСКОГО ВОИНА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ**

ЧОЛПОНБАЙ ТҮЛӨБЕРДИЕВДИН ЭРДИГИ: УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТАГЫ
КЫРГЫЗ ЖООКЕРИНИН ӨЛБӨС БААТЫРДЫГЫ

THE FEAT OF CHOLPONBAY TULEBERDIEV: THE IMMORTAL HEROISM OF THE
KYRGYZ SOLDIER IN THE GREAT PATRIOTIC WAR

Г.А. Ахмедова

Г.А. Ахмедова

G.A. Axmedova

старший преподаватель, КУМУ им Б.Сыдыкова

улук окутуучу, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

Seniour Lektorer, Sydykov KUU

Кудайбердиева Миранда

Кудайбердиева Миранда

Kudaiberdieva Miraida

студент, КУМУ им Б.Сыдыкова

студент, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

Student, Sydykov KUU

ПОДВИГ ЧОЛПОНБАЯ ТУЛЕБЕРДИЕВА: БЕССМЕРТНЫЙ ГЕРОИЗМ КЫРГЫЗСКОГО ВОИНА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Аннотация

Статья посвящена подвигу Чолпонбая Тулебердиева — героического кыргызского воина, который в годы Великой Отечественной войны проявил исключительное мужество и самопожертвование. Автор подробно описывает биографию героя, начиная с его ранних лет, когда он трудился в семье, переживающей тяжелые времена. Особое внимание уделено героическому поступку Тулебердиева в 1942 году, когда он, будучи раненым, закрыл своим телом амбразуру вражеского пулеметного дзота, что позволило его товарищам захватить стратегически важный плацдарм. В статье также рассматривается значение подвигов героев в сохранении памяти о войне для будущих поколений. Автор подчеркивает важность сохранения памяти о таких героях и передаче их подвига молодежи.

Ключевые слова: Чолпонбай Тулебердиев, герой Великой Отечественной войны, подвиг, кыргызские солдаты, Красная Армия, Военная история Кыргызстана

ЧОЛПОНБАЙ ТУЛЕБЕРДИЕВДИН ЭРДИГИ: УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТАГЫ КЫРГЫЗ ЖООКЕРИНИН ӨЛБӨС БААТЫРДЫГЫ

Аннотация

Макала Чолпонбай Тулебердиевдин эрдиктерине арналып, ал улуу Ата Мекенди коргоо согушунда өзүнүн каармандыгы жана өзүн аябай курмандыкка чалган кыргыз жоокери катары белгилүү. Автор, ага өзү менен чогуу жашаган оор учурлардан баштап, Тулебердиевдин жашоосунун тарыхын кеңири баяндап берет. Макалада 1942-жылдагы Тулебердиевдин баатырдык иш-аракети өзгөчө каралат, ал ошол учурда жаракат алганына карабай, душмандын пулеметтук дотунун амбразурасын денеси менен жапкан, мунун натыйжасында анын жоокерлерине стратегиялык мааниге ээ жерди басып алуу мүмкүнчүлүгү берилген. Макалада ошондой эле каармандыктардын мааниси, согушту эстөө жана келечек муундарга бул эрдиктерди сактап берүү мааниси каралат. Автор, мындай каармандыктарды сактап калуунун жана жаштарга өткөрүп берүү маанисин белгилейт.

Ачык сөздөр: Чолпонбай Тулебердиев, Улуу Ата Мекендик согуштун каарманы, эрдик, кыргыз аскерлери, Кызыл Армия, Кыргызстандын аскердик тарыхы

THE FEAT OF CHOLPONBAY TULEBERDIEV: THE IMMORTAL HEROISM OF THE KYRGYZ SOLDIER IN THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract

The article is dedicated to the heroic feat of Cholponbay Tuleberdiev, a Kyrgyz soldier who demonstrated extraordinary courage and self-sacrifice during the Great Patriotic War. The author provides a detailed biography of the hero, beginning with his early years when he worked hard to support his family through difficult times. Special attention is given to Tuleberdiev's heroic act in 1942, when, despite being wounded, he closed the enemy's machine gun pillbox with his body, allowing his comrades to capture a strategically important foothold. The article also discusses the significance of preserving the memory of war heroes for future generations. The author emphasizes the importance of keeping the memory of such heroes alive and passing on their feats to the youth.

Keywords: Cholponbay Tuleberdiev, Great Patriotic War hero, feat, Kyrgyz soldiers, Red Army, Military history of Kyrgyzstan

Введение

Чолпонбай Тулебердиев родился 13 апреля 1922 года в селе Шымкент Кировского района Таласской области в семье крестьянина. В рассказе «Чолпонбай» известный писатель Касымалы Жантошев пишет, что будущий герой родился на рассвете на джайлоо, когда отец Тулеберди увидел сияющую звезду в небе Чолпон и присвоил это имя своему малышу. Отец умер, когда ему исполнилось 11 лет. Так мать будущего героя Суураке остается одна с четырьмя детьми. Чолпонбай рос трудолюбивым ребенком, который не уставал от работы. Семья сирот переживала тяжелые времена. Маленький Чолпонбай с юных лет привык к тяжелой работе, работал на поле наравне со взрослыми и очень усердно трудился, чтобы заботиться о матери и семье. В 1933 году мальчик поступает в школу. По словам его современников, он был симпатичным, бескорыстным.

15 июня 1941 года окончил школу и получил свидетельство об окончании семилетки, где стоит оценка «посредственно» только по русскому языку. Работал в колхозе им. Тельмана. В 1941 году началась Великая Отечественная война, и для защиты Родины кыргызские джигиты отправились на войну. В декабре 1941 года Чолпонбай Тулебердиев, которому исполнилось 19 лет, вступил в ряды Красной Армии и отправляется на кровавую войну. 19 января 1942 года был призван Сарыкубинским с/с в ряды Красной Армии в период Великой Отечественной войны. В 1942 году Чолпонбая позвали на комсомольское собрание, где его приняли в ряды Ленинского комсомола [1, с.97]

Став стрелком 636-го стрелкового полка 160-й стрелковой дивизии 6-й армии Воронежского фронта, Тулебердиев отличился шестого августа 1942 года в бою в районе села Селявное-Второе Лискинского района Воронежской области. Накануне 636-му стрелковому полку была поставлена задача уничтожить огневые точки противника на господствующих высотах близ Селявного-Второго и занять там плацдарм. Операция по подавлению дзотов была поручена добровольцам из девятой роты, в которой служил Чолпонбай.

В ночь на 6 августа группа из 11 добровольцев, под сильным пулемётным и миномётным огнём, на лодке переправилась через реку Дон и поднялась по крутому обрыву на меловую гору. Однако, оказавшись на открытой местности, бойцы не смогли приблизиться к огневой точке противника ближе чем на 30 метров. Уничтожить её вызвался Чолпонбай. Ему удалось подползти к дзоту на расстояние 4-5 метров. Будучи раненным в правое плечо и израсходовав весь запас гранат, красноармеец Тулебердиев бросился на амбразуру и закрыл её своим телом, заставив замолчать вражеский пулемёт на несколько секунд. Этого небольшого времени хватило товарищам бойца для уничтожения пулемётного расчёта и последующего захвата стратегического плацдарма. [2, с.9]

Тело героя было похоронено на холме в селе Селявное, где он мужественно погиб. Вместе с ним товарищи и командиры возложили на могилу деревянный памятник и сказали: «Вечная слава! Тебе, герою кыргызского народа, Верный сын народа Тулебердиев во славу Отечества своим мужеством прославил себя и свой народ бессмертной славой!» - писали чернильными карандашами. А также были найдены в его кармане слова М.И. Калинина кусок вырезанный из газеты: «жизнь -самое ценное для человека, но бывают случаи, когда жизнь приносится в жертву ради чего-то более дорогого, а жизнь приносится в жертву ради сохранения своего государства, национальной независимости». Чолпонбай Тулебердиев 4 февраля 1943 года был удостоен звания «Герой Советского Союза». Кроме этого, ему была

присуждены медаль «Красная Звезда», орден Ленина. Сейчас деревня, в котором родился герой, носит его имя. В его родном селе находится его музей и памятник солдату, который грудью закрыл вражеский взвод. Кроме того, в селе Селявное и Кировской Воронежской области установлены памятники герою. Название дано школам в г. Нововоронеже и селах Селявное и Давыдовка, ул. в г. Лиски [З.с.395]

Заключение: Наша священная обязанность -сохранить в памяти великие подвиги наших отцов и дедов, таких, как Чолпонбай Тулебердиев, и донести их до подрастающего поколения кыргызского народа. Сегодня мы живем в мирное время. Для этого мы в долгу перед почетными ветеранами, которые живут среди нас, и героями, которые не вернулись с войны.

Список литературы

1. Подвиг его бессмертен... / Под ред. Ахмедова О. К.; Сост.: Доценко Т. Д., Исакунова Д. Э. и др. -Бишкек: Улуу тоолор, 2014. - С. 97. - 1000 экз.
2. Бросок в бессмертие // Красная Звезда. - 2020, 24 апреля. - С.9.
3. Осмонов Осмон Джусупбекович
4. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней),2005,-С.395-2000 экз
5. Герои Кыргызстана в Великой Отечественной войне / Под ред. А. М. Дубика. – Бишкек, 2013. – 122 с.
6. Победа в лицах. Книга памяти героев Великой Отечественной войны из Кыргызстана. – Бишкек, 2010. – 560 с.
7. Герои Советского Союза. Военная история и биографии. – Москва, 1973. – 800 с.
8. Журнал "История и культура Кыргызстана", вып. 5. – Бишкек, 2011.
9. Осекова, А. К. Согуш темасынын Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN JDDN XD.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 93-99

УДК: 93(07)

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_15](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_15)

**ИРАНДАГЫ «ИСЛАМ РЕВОЛЮЦИЯСЫ» XX КЫЛЫМДЫН АКЫРКЫ
ЧЕЙРЕГИНДЕГИ ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН ФАКТОРУ КАТАРЫНДА**

**«ИСЛАМСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ» В ИРАНЕ КАК ФАКТОР МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЙ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА**

**“ISLAMIC REVOLUTION” IN IRAN AS A FACTOR IN INTERNATIONAL RELATIONS IN
THE LAST QUARTER OF THE XXTH CENTURY**

Бабаева А.Д.

Бабаева А.Д.

Babaeva A.D.

п.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.п.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

adbabaeva@oshsu.kg

Ташматова Ш.Ш.

Ташматова Ш.Ш.

Tashmatova Sh.Sh.

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's Student, Osh State University

shtashmatova@oshsu.kg

ИРАНДАГЫ «ИСЛАМ РЕВОЛЮЦИЯСЫ» XX КЫЛИМДЫН АКЫРКЫ ЧЕЙРЕГИНДЕГИ ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН ФАКТОРУ КАТАРЫНДА

Аннотация

Бул макала 1978-1979-жылдары Иранда болгон Ислам революциясынын идеологиялык шарттарын эл аралык мамилелерге таасир кылуучу багыттарына арналган. Бул революциянын өзгөчөлүгү көп жагынан анын бир катар объективдүү факторлорго карабастан болгондугунда болгон. Революциялык окуялар 1960-жылдары Шах Мохаммад Реза Пехлеви тарабынан жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында жетишилген өлкөнүн экономикасынын калыбына келишине жана коомдук турмуштун либералдашуусуна карабастан ишке ашкан. Диний мүнөздөгү идеологиялык өбөлгөлөр сөз болуп жаткан революциянын негизги кыймылдаткыч күчү болуп калды. Анын натыйжасы дүйнөдөгү жалгыз ислам республикасынын пайда болушу болду. Калкты мобилизациялоого идеялардын потенциалдуу таасирин түшүнүү жана бул таасирдин мүнөзүн баалоо үчүн Ирандын тажрыйбасы кызыктуу көрүнөт. Азыркы шартта, батыш-борборук дүйнөлүк тартип кайра каралып жаткан кезде, практикалык мисалдарга таянуу менен конфликттерди чечүүнүн альтернативдүү жолдорун изилдеп, алардын артыкчылыктарын жана маанисин аныктоо мурдагыдан да актуалдуу.

Ачкыч сөздөр: Ислам, тынчтык орнотуу, төңкөрүш, Иран, тышкы саясат, реформалар, чыр чатактар

«ИСЛАМСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ» В ИРАНЕ КАК ФАКТОР МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА

“ISLAMIC REVOLUTION” IN IRAN AS A FACTOR IN INTERNATIONAL RELATIONS IN THE LAST QUARTER OF THE XXTH CENTURY

Аннотация

Данная статья посвящена рассмотрению идеологических предпосылок Исламской революции, произошедшей в Иране в 1978-1979 гг. и ее влияние на международные отношения. Особенностью данной революции стало то, что во многом она произошла вопреки целому ряду объективных факторов. Революционные события имели место, несмотря на экономический подъем и либерализацию социальной жизни в стране, достигнутые в результате реформ, проведенных шахом Мохаммедом Резой Пехлеви в 1960-х гг. Идеологические предпосылки религиозного характера стали главной движущей силой рассматриваемой революции, результатом которой стало возникновение единственной в мире исламской республики. Опыт Ирана представляется интересным для понимания потенциала влияния идей на мобилизацию населения и оценки характера этого влияния. В современных условиях, когда происходит пересмотр западноцентричного мирового порядка, как никогда актуально изучать альтернативные подходы к урегулированию конфликтов, выявлять их преимущества и значение, опираясь на уже существующие практические примеры.

Abstract

This article is devoted to the consideration of the ideological prerequisites for the Islamic Revolution that took place in Iran in 1978-1979 and its impact on international relations. A feature of this revolution was that it largely occurred despite a number of objective factors. Revolutionary events took place despite the economic recovery and liberalization of social life in the country, achieved as a result of the reforms carried out by Shah Mohammad Reza Pahlavi in the 1960s. Ideological prerequisites of a religious nature became the main driving force of the revolution in question, which resulted in the emergence of the only Islamic republic in the world. The experience of Iran seems interesting for understanding the potential influence of ideas on the mobilization of the population and assessing the nature of this influence. In modern conditions, when the Western-centric world order is being revised, it is more relevant than ever to study alternative approaches to conflict resolution, identify their advantages and significance, based on existing practical examples.

Ключевые слова: Ислам, позитивный мир, революция, Иран, внешняя политика, реформы, конфликты

Keywords: Islam, positive peace, revolution, Iran, foreign policy, reforms, conflicts

Введение

Иран Ислам Республикасы заманбап эл аралык мамилелер системасында маанилүү орунду ээлейт. Ирандын географиялык абалы стратегиялык жактан пайдалуу, аймагы чоң, калкы көп мамлекет. Анын аймагы энергетикалык ресурстарга, тагыраак мунайга жана газга бай. Иран маанилүү мунай соода жолдорунда жайгашкан. Бул факторлор Ирандын дүйнөлүк саясаттагы саясий салмагын көрсөтүп турат. Ислам революциясына чейин эле геостратегиялык жана геоэкономикалык факторлордон улам монархиялык Иран эл аралык аренада маанилүү орунду ээлеген. Иран ошондой эле өз кызыкчылыктарынын көз карашынан алганда аймактык саясий маселелерди чечүүдө көз карандысыз багытты карманат жана эл аралык мамилелердин активдүү катышуучусу.

Жакынкы Чыгыштын, Борбордук жана Түштүк Азиянын, Кавказ-Каспий чөлкөмүнүн саясатына таасирин тийгизген мамлекет, 2023-жылы Иран аймактык коопсуздук жаатындагы маанилүү уюм болгон Шанхай Кызматташтык Уюмуна толук кандуу мүчө болду. Тышкы саясат – эгемендүү мамлекеттин саясатынын бир бөлүгү. Иран мамлекетинин тышкы саясаты өлкөнүн жана улуттун тагдырына, мамлекеттин көтөрүлүшүнө жана кулашына да таасирин тийгизет. Өлкөнүн тышкы саясатынын жана дипломатиясынын калыптанышы жана өнүгүшү географиялык, саясий жана экономикалык факторлорго негизделген. Колониялык доордо Иран өзүнүн географиялык абалынан жана энергетикалык ресурстарынан улам улуу державалардын ортосундагы атаандаштыктын маанилүү стратегиялык объектисине айланган жана бул Ирандын тарыхында өз изин калтырган.

XX-кылымдын экинчи жарымында Иран өзүнүн тышкы саясатында АКШ менен тыгыз байланыш түздү. 1970-жылдардын башында Британия Перс булуңунан чыгып кеткенден кийин, Иран АКШнын колдоосу менен Жакынкы жана Ортоңку Чыгышта «Батыш жандармынын» ролун аткарып, Американын бул аймактагы саясий союздашы болуп калган [1, б. 174]. 1979-жылы Ислам революциясынын жеңишинен кийин Ирандын тышкы саясатында өзгөрүүлөр болду. Ислам режими Ирандын акыркы шахы Мухаммед Реза шах жүргүзгөн тышкы саясаттан толук баш тартты. Тышкы саясаттын максаты – улуттук кызыкчылыктарга кызмат кылуу. Иран Ислам Республикасын (ИИР) негиздеген Аятолла Хомейни өлкөнүн тышкы саясий маселелерине өзгөчө көңүл бурган. Иран Ислам Республикасы түзүлгөндөн кийин ислам динине жана көз карандысыздык идеясына негизделген тышкы саясаттын принциптери жарыяланган. [2, б. 174]. Исламдык Ирандын тышкы саясаты Ислам революциясынын жеңишинен кийин Аятолла Хомейнинин диний жана саясий окууларынын негизинде калыптанган. Хомейнинин көз караштарындагы негизги идея – дин менен саясаттын биримдиги жана мамлекеттин толук көз карандысыздыгы. Анын окуусуна негизделген тышкы саясаттын негизги максаттары «ислам, кызыкчылыктар жана адилеттүүлүк» жана «биримдик» деген түшүнүктөр [3, б. 33]. Аятолла Хомейнинин тышкы саясий программасынын түзүлүшүнө эки «гигант» державанын биполярдык мезгилде жүргүзгөн саясаты, монархиялык режимдин АКШ менен союздашуудагы тышкы саясатынын багыты, өлкөнүн ичинде монархия менен улутчулдукту жайылтуу саясаты таасир эткен. Аятолла Хомейни Иран Ислам революциясынын лидери «Ак революцияга» чейин өлкөнүн саясий иштерине кийлигишпесе да, Пехлеви династиясынын негиздөөчүсү Реза шах Пехлевинин саясатын сындап, өз оюн билдирген. Хомейнинин өлкөнүн саясий аренасына чыгышы «Ак революция» доорунан башталган [4, б. 100]. "Ак ыңкылап" деп аталган реформалардын комплекси өлкөнү модернизациялоо максатында 1960-жылдардын башында

Мохаммад Реза Шах Пехлеви тарабынан көтөрүлгөн. Бул реформалар «Шах жана элдин» улуттук революциясы деп да аталды. 1963-жылы 26-январда шахтын реформалоо программасы жалпы элдик референдумга сунушталганда, диний лидерлер ага каршы чыгышкан. Шиит агымынын дин лидерлери, өзгөчө агрардык реформа алардын экономикалык кызыкчылыктарына сокку урганына нааразылыгын билдиришти. Диний лидерлердин оппозициясын Аятолла Хомейни жетектеген. 1963-жылдын 5-июнунда адамдардын өлүмүнө алып келген бийлик менен алардын каршылаштары ортосундагы кагылышуулардан кийин Аятолла Хомейни Мохаммад Реза Шахтын ички жана тышкы саясатын ачык айыпташкан. [5, б.125]. Өлкөдө Мухаммед Реза шахтын бийлигине каршы оппозиция түзүлдү. Аятолла Хомейни бийлик тарабынан куугунтукка алынып, 1964-жылы өлкөдөн сүргүнгө айдалган. Ал сүргүнгө чейин эле Батышка катуу антипатия жана жек көрүү сезими пайда болгон. Ал АКШ менен Израилди «Исламдын душмандары» деп эсептеген. Ал «Иран өкмөтүн АКШ менен Израилдин көз каранды (оюнчугу)» деп атап, шахты исламдын кызыкчылыктарына чыккынчылык кылып жатат деп айыптаган [6, б. 57]. Ал айрыкча Ирандын Израил менен алакасын айыптады. Түркияга качууга аргасыз болгон Хомейни 1965-жылы Иран жетекчилигинин уруксаты менен Түркиянын Бурса шаарынан Ирактын Нажаф шаарына көчүп барган. Ал Ирандан алыс болсо да, шах режимине каршы күрөшүн уланткан. Хомейни сүргүндөгүдөн кийин өзүнүн тышкы саясат программасын сунуштады. Анын тышкы саясаттагы мамилеси «чыныгы ислам башкаруусу батыштын мусулман өлкөлөрүнүн ички саясатына кийлигишүүсүн кабыл албайт» [6, б. 58]. Нажаф шаарында аятолла Хомейни ислам кыймылы жана мусулмандардын биримдиги боюнча өзүнүн көз карашын шиит жамаатынын алдында жайылта баштайт. Ал палестиналык качкындардын тагдыры жөнүндө айтат. [7, б. 128] Анын бул көз караштары Ислам Республикасынын тышкы саясатында чагылдырылган мусулман бир туугандык принциптеринин пайдубалын түптөгөн деп айтууга болот. Бирок, чет өлкөдө жүргөнү менен Иран менен байланышы үзүлгөн эмес. Ирандагы Пехлеви режиминин Америка менен жакындашуусу Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин башталган. 1949-жылы Иранда башталган нефтини улутташтыруу кыймылынын лидери доктор Моссадех 1953-жылы мамлекеттик төңкөрүш менен бийликтен четтетилген.

Руханий лидер бардык окуяларга баа берип, бардык көйгөйлөрдү изилдеп, аларды чечүүнүн жолдорун көрсөтөт. Бийликтин ар түрдүү борборлорунун болушунун шартында дал ушул руханий лидер бир пикирге келип, акыркы чечимди кабыл ала алат. Диний лидердин бийлиги бүткүл саясий системанын туруктуулугун аныктайт. Келечекте Конституцияга өзгөртүү киргизүү аракетин, руханий лидердин ыйгарым укуктарын кыскартууга багытталган, калктын олуттуу бөлүгүндө түшүнүүчүлүк таба албай, дин кызматкерлери менен салттуу институттардын каршылыгына дуушар болот. 1990-жылдардын башынан азыркы учурга чейинки Ирандын саясий өнүгүүсүн талдоо, мамлекеттик түзүлүштө олуттуу өзгөрүүлөр болбогондугуна жана руханий бийликтин үстөмдүгүнүн сакталышына карабастан, өлкөдө саясий турмушту либералдаштыруу тенденциялары бар экендигин көрсөтөт. Саясий партиялардын жана коомдук уюмдардын иш-аракетинин активдүүлүгү, граждандардын саясий жоопкерчилик кеңеши, коомдук маанайдын бара-бара демократиялаштыруунун пайдасына өзгөрүшү мунун далили. Батыштын стереотиптеринен айырмаланган формага ээ болгон либералдаштыруу мезгили күч структураларындагы карама-каршылыктардын курчушу менен мүнөздөлгөн татаал жана эки көз караш мааниге ээ болуп чыкты. ИИРдин саясий системасы мезгил-мезгили менен ыңкылаптан кийинки биринчи жылдардагы саясий

көрсөтмөлөргө кайра артка чегинүүгө дуушар болсо да, исламдык компонентти акырындык менен кыскартуу багытында өнүгүп жатат.

Р.М. Хомейни Ислам революциясын анын демилгечилери болгон ээликтен ажыратылгандардын жана эзилгендердин революциясы деп эсептеген. Анын пикиринде, ислам экономикасы капиталисттик да, коммунисттик да эмес көз карашта экенин белгилеген. Ошондуктан бул эки мазхабдын бири да Ислам көз карашынан мыйзамдуу эмес деп белгилеп кеткен. Бул эки көз караштын ортосундагы “талаш сөөк” болгон жеке менчик исламда “халал” (мыйзамдуу, уруксат берилген) жана “харам” (мыйзамсыз, тыюу салынган) принциптерин сактоо зарылчылыгы менен гана чектелип, укуктук негизде бар. Мындай көз караштарды жана идеяларды Р.М. Хомейнинин сүйлөгөн сөзүндө кездештирүүгө болот, ал төмөндөгүдөй белгилеп кеткен: «Мүлк маселеси кандайдыр бир мааниде мыйзамдуу да, шарттуу да, бирок бул ар ким каалаганын кыла алат жана каалаган мүлккө ээ болот дегенди билдирбейт, мыйзамдуулук шарият мыйзамдарына негизделген, сүткорлукка тыюу салынган, элдин мүлкү себепсиз пайдаланылбайт деген маселелерге токтолгон. [8, б. 23].

Имам Хомейнинин көз карашында, Ислам руханиятка чоң маани берип, адамдардын түйнө таанымал өсүшүнө тоскоол болбосо, материалдык нерселер ар бир инсандын иштери мыйзамдуу болууга тийиш. Эгерде ислам динине басым жасоону эске алсак “хумс”, “зекет” берүү жана ишке ашыруу боюнча ислам тарабынан белгиленген кайрымдуулуктун башка түрлөрүнөн да мыйзамдуу экенин көрөбүз.

Ислам революциясынын олуттуу максаттарынын бири – жакырчылыкты жоюу, иран улутунун ар түрдүү катмарлары социалдык ажырымды кыскартуу боюнча программалар ишке ашырылды. Анткени, жакырчылыкты жоюу позитивдүү тынчтыктын негиздеринин бири болуп саналат. Бул нерсеге ылайык эл аралык саясат тармагындагы көптөгөн эксперттер, экономикалык муктаждыктар ар түрдүү элдин ортосундагы согуштардын негизги себептеринин бири болуп саналат. Ислам революциясынын өзгөчөлүктөрүнүн бири Иран коомундагы салттуу дискриминациялоочу механизмдерди жок кылууга басым жасоо болду. Революциянын жана аны ишке ашырууга аракет кылгандардын максаты – ар бир адам өз аракетинин негизинде татыктуу жашоо деңгээлине жетиши болчу. Этникалык топтордун, уруулардын жана расанын чектөөлөрү инсандын каалаган кызматка жетүүсүнө тоскоол болбошу керек. Буга байланыштуу аятолла Хомейни социалдык адилеттүүлүккө басым жасап, алсыздарды коргоп, “бой көтөргөндөргө” каршы туруп, социалдык адилеттүүлүктү исламдын байлыкты жөнгө салууда жана коомдун жашоо деңгээлинде теңчиликке жетишүүдө чоң роль ойногон принциптеринин бири катары эсептеген. Анын пикири боюнча “Пайгамбарлар кедей-кембагалдарды мобилизациялоо, талап-тоноочуларды өз ордуна коюу жана социалдык адилеттүүлүктү калыбына келтирүү үчүн келишкен”. Р.М. Хомейнинин ар дайым жупуну жашоого, анын ичинде аткаминерлерге да басым жасоосу ислам экономикасы үчүн социалдык адилеттүүлүктүн маанилүүлүгүн көрсөтөт. [9, б. 377]. Социалдык адилеттүүлүк Ислам Республикасынын бар болушунун негиздеринин бири жана зомбулукка негизделген дискриминацияны жок кылуу керек дегенди билдирет. Ислам кедейлерди, жумушчуларды жана дыйкандарды колдойт. Ислам революциясы ислам менен демократиянын шайкештигин түшүндүрүп, эки чөйрөнүн – дин менен саясаттын өз ара байланышын аныктап, ошол эле учурда эки суроого – Платондун “Ким башкаруусу керек?” деген суроосуна жооп бере алды. Андан башка Макиавеллиан “Кантип башкаруу керек?” деген суроого руханий жана саясий өзгөчөлүктөргө, мамлекеттин баалуулуктарынын, ислам көз караштарынын жана бийликтин

демократиялык түзүлүшүнүн ортосундагы байланышка негизделген саясий системаны орнотуу зарыл деп белгилеп кеткен.

Мындай мамлекеттик түзүлүш ислам дининин замандын талаптарына шайкеш келишине, диний жаңыланууга жана мамлекетти башкаруу жөнүндөгү ислам идеяларынын кайра жаралуусуна негизделген. Башкаруунун республикалык ыкмасына жана мамлекеттик чечимдерди кабыл алууда элдин пикирине басым жасаган. Исламдашуу модели жана адилеттүүлүк руханий сыяктуу туруктуу ислам баалуулуктары саясий системанын негизи катары каралат. Ислам Республикасы дин менен саясаттын байланышын чагылдырып, динчилдик менен модернизацияны айкалыштыруу мүмкүн экенин көрсөттү. Ошол эле учурда мындай саясий система исламдашуу өнүгүү жолун жана секуляризм менен атеизмди жактагандардын айрымдарына мүнөздүү болгон инерцияны четке какты. Ислам ыңкылабынын мыйзамдуулугу Аллахтын өкүмдарлыгына, диний баалуулуктардын акыйкатына, элдин каалоосуна жана улуттун тагдырын аныктоо укугуна негизделген түзүмдү жарыя кылды. [9, б. 378].

«Ислам революциясын экспорттоо» идеясынын мааниси да түрдүү пикирлерди жаратты. Бир тараптан Ислам революциясын башка өлкөлөргө чындап жайылтуу катары чечмеленүүдө. Бул тууралуу Ирандын конституциясында жазылган. Ошондой эле бул ураандын мазмуну өлкөнүн эгемендүүлүгүн сактап калуу экени айтылат. [10, б. 9]. Ислам Республикасы түзүлгөндөн бери өлкөнүн тышкы саясатындагы маселелер бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жогото элек. Ошол кездеги «супер державалардын» бири болгон АКШнын гегемонисттик саясатына Ирандын каршылыгы ушул күнгө чейин уланып, елкенун бийликтери Израилди «таанбоо» саясатын карманып келе жатат. ИИРдин бул багыттары анын колониализмге жана гегемонизмге каршы тур-гандыгынын практикалык керунушу болуп саналат.

КОРУТУНДУ. Бул макалада талкууланган Ирандын тышкы саясатынын маселелери боюнча Аятолла Хомейнинин көз караштары Ирандын тышкы саясатынын максаттары жана кызыкчылыктары менен дал келет деп жыйынтык чыгарууга болот. Шах режиминин саясаты анын тышкы саясат маселелери боюнча көз карашынын калыптанышына таасирин тийгизген. Хомейнинин көз карашында көз карандысыздык, мусулмандарды коргоо, колониализмге каршы күрөшүү маселелери Иран Ислам Республикасынын тышкы саясатынын максаттарын жана негизги принциптерин жетекчиликке алган. Бул максаттар, милдеттер жана принциптер өз ара байланышта жана мазмуну боюнча бири-бирин толуктап турат. Алардын негизги мазмунун талдап көрсөк, Иран Ислам Республикасынын тышкы саясатында ислам динине жана улуттук кызыкчылыктарга артыкчылык берилгенин белгилесе болот. Өлкөнүн тышкы саясатынын алгачкы этабында “Батыш да, Чыгыш да эмес, ислам” жана “Ислам революциясын экспорттоо” принциптери негизги болгон. Бул ураандар Иран коомчулугунда жана Ирандан тышкаркы аймактарда түрдүүчө чечмеленип, түрдүү пикирлерди жаратты. Бул ураандар аркылуу Иран эки «гигант» державага каршы салмак катары өнүгүүнүн «үчүнчү жолун» сунуштап, өз эгемендүүлүгүн сактап калууга аракеттенди. Ирандын тышкы саясатынын маселелери жана багыттары азыркы мезгилде экономикалык жана саясий маселелерге байланыштуу өзгөрүүлөргө дуушар болду. Бирок өлкөнүн тышкы саясатында эгемендүүлүктү сактоо жана улуттук кызыкчылыктарды коргоо өз маанисин жогото элек. Иран Ислам Республикасынын Конституциясында бекитилген тышкы саясат концепциясы жана өлкөнүн саясий системасы эч кандай өзгөрүүгө дуушар болгон жок. Бул ушул концепцияга негизделген

тышкы саясий максаттар жана кызыкчылыктар бүгүнкү күндө да актуалдуу экенин көрсөтүп турат.

Колдонулган адабияттар

- 1 Аббас Манучихри. Политическая система Ирана., СПб.: Петербургское Востоковедение, 2007.-240с.
- 2 Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в двух революциях : 1905-1911 и 1978-79гг. М.: Институт Востоковедения РАН, 1998. -240 с.
- 3 Кляшторина В.Б. Происхождение и трансформация лозунга иранской революции «на шарги, на гарби-эслами» // Иран: ислам и власть. М.: ИВ РАН, 2001. –С. 31-36.
- 4 Дунаева Е. Политическая система Исламской Республики Иран: вызовы либеральной модернизации //Россия и мусульманский мир. – 2016. – №. 9 (291). – С. 95-109.
- 5 Баранов А. В. Иран и египетская революция 2011 года: восприятия и трактовки //История и историческая память. – 2015. – №. 12. – С. 104-133.
- 6 Хачатрян Т. С. Исламская революция в Иране. принцип «исламской цивилизации»: вelayat-э факих //Science and education: problems and innovations. – 2020. – С. 55-58.
- 7 Kotov A. N. Иранская интеллигенция и Исламская революция 1978—1979 гг //Интеллигенция и мир. – 2012. – №. 2. – С. 126-138.
- 8 Ахмедов В. М. Религиозная политика Исламской Республики Иран в арабских странах Ближнего Востока //Пути к миру и безопасности. – 2024. – №. 1. – С. 66.
- 9 Amantir U. E. The main historical stages of the formation of Sunni and Shiite states //Евразийское Научное Объединение. – 2019. – №. 4-6. – С. 376-378.
- 10 Арунова М. 25 лет Исламской революции и российско-иранские отношения //Азия и Африка сегодня. – 2004. – №. 6. – С. 2-10.
- 11 Матназаров, С. А. Кыргызско иранских дипломатических отношений: состояние и перспективы / С. А. Матназаров, К. К. Камаева, А. А. Матмусаева // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 59-62. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_11. – EDN RXBZFR.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 100-106

УДК: 94 (37).084

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_16](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_16)

**УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН САБАКТАРЫ ЖАНА БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ
МААНИСИ**

УРОКИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ
СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ

LESSONS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR AND THEIR MEANING FOR TODAY

Адьшева Назгул Кабылбековна

Адьшева Назгул Кабылбековна

Adysheva Nazgul Kabylbekovna

улук окутуучу, Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети
старший преподаватель, Кыргызско-Узбекский университет имени Б.Сыдыкова

Senior Lecturer, Kyrgyz-Uzbek University named after B. Sydykov

n_adysheva@mail.ru

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН САБАКТАРЫ ЖАНА БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ МААНИСИ

Аннотация

Бул макалада Улуу Ата Мекендик согуштун негизги сабактары жана алардын бүгүнкү күндөгү мааниси талданды. Согуштун тарыхый тажрыйбасы, анын элдин аң-сезимине жана мамлекеттердин өнүгүү жолуна тийгизген таасири каралды. Ошондой эле, согуштун сабактары бүгүнкү дүйнөлүк геосаясий кырдаалда коопсуздук, биримдик жана патриоттук тарбия берүү өнүгүндө кандай ролду ойной тургандыгы талкууланды. Макалада тарыхый фактыларга негизделген илимий-аналитикалык көз караш сунушталып, азыркы муун үчүн Улуу Ата Мекендик согуштун сабактарын сактоо жана пайдалануу маселелери козголду.

Ачкыз сөздөр: Улуу Ата Мекендик согуш, тарыхый сабактар, патриотизм, биримдик, жеңиш, геосаясат

УРОКИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ

Medico-social importance of a healthy lifestyle in shaping the health of students

Аннотация

В статье анализируются основные уроки Великой Отечественной войны и их актуальность в наши дни. Рассмотрен исторический опыт войны, ее влияние на сознание людей и развитие государств. Они также обсудили роль, которую уроки войны могут сыграть в содействии безопасности, единству и патриотическому воспитанию в сегодняшней глобальной геополитической ситуации. В статье представлен научно-аналитический взгляд, основанный на исторических фактах, и поднимаются вопросы сохранения и использования уроков Великой Отечественной войны для нынешнего поколения.

Abstract

This article analyzes the main lessons of the Great Patriotic War and their significance for today. The historical experience of the war, its impact on the consciousness of the people and the development of states are considered. It also discusses the role that the lessons of the war play in the current global geopolitical situation in terms of security, unity and patriotic education. The article presents a scientific and analytical perspective based on historical facts and raises the issues of preserving and using the lessons of the Great Patriotic War for the current generation.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, исторические уроки, патриотизм, единство, победа, геополитика

Keywords: Great Patriotic War, historical lessons, patriotism, unity, victory, geopolitics

Киришүү

Улуу Ата Мекендик согуш (1941–1945) – XX кылымдын эң кандуу жана кайгылуу окуяларынын бири болуп, дүйнөлүк тарыхта терең изин калтырган. Бул согушта 70 миллиондон ашуун адамдын өмүрү кыйылып, Европанын жана Азиянын көптөгөн мамлекеттери талкаланып, дүйнөлүк тартип олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Кыргыз эли да бул согушка өз салымын кошуп, миндеген мекендештерибиз фронтко аттанып, алардын көпчүлүгү кайтып келбей калган. Ошол эле учурда, согуш жылдарында Кыргызстан тылдагы чоң колдоону көрсөтүп, ооруктагы эмгек баатырдыгы менен айырмаланган.

Бүгүнкү күндө бул теманын актуалдуулугу төмөнкү бир нече негизги себептерге байланыштуу жогору бойдон калууда:

1. Тарыхый эс-тугумду сактоо жана бурмалоолорго жол бербөө-Азыркы учурда айрым мамлекеттерде Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхы бурмаланып, анын чыныгы маңызы өзгөртүлүп көрсөтүлүүдө. Кээ бир өлкөлөрдө согуштагы Советтик армиянын жеңиши жокко чыгарылып, анын салымы төмөндөтүлүп, ал тургай агрессор катары сүрөттөлүүдө. Мындай шартта согуштун чыныгы сабактарын жаш муундарга так жеткирүү жана тарыхый фактыларды сактоо абдан маанилүү. Кыргызстан үчүн бул өзгөчө актуалдуу, анткени биздин ата-бабаларыбыз ошол жеңиш үчүн өз өмүрүн арнашкан.
2. Патриоттук жана атуулдук тарбия берүү-Согуш жылдарында кыргызстандыктар өз мекени үчүн жанын аябастан күрөшүп, чыныгы баатырдыктын үлгүсүн көрсөтүшкөн. Бул эрдиктер бүгүнкү муунга мекенчилдиктин, биримдиктин жана жоопкерчиликтин үлгүсү катары кызмат кылат. Айрыкча жаштарды тарбиялоодо согуштун сабактарын эске алуу – аларга тарыхый аң-сезимди калыптандыруу, ата-бабаларынын эрдигин баалоо жана мамлекетке болгон сүйүүсүн арттыруу үчүн өтө маанилүү.
3. Дүйнөлүк жана аймактык коопсуздук маселелери-Бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндө согуштук жаңжалдар жана геосаясий чыңалуулар күчөп жаткандыгын көрүүгө болот. Айрым мамлекеттер ортосунда куралдуу жаңжалдар болуп, аймактык талаш-тартыштар күч алууда. Бул жагдайда Улуу Ата Мекендик согуштун сабактарын эстөө жана андан жыйынтык чыгарып, тынчтыкты сактоого умтулуу зарыл экендигин баса белгилегим келет. Тарыхтан үйрөнгөн сабактардын негизинде эл аралык мамилелерди жөнгө салуу, конфликттерди алдын алуу жана глобалдык тынчтыкты сактоо үчүн чараларды көрүү зарыл.
4. Социалдык жана маданий мурасты улантуу-Согуш жылдарында элдин биримдиги, ынтымагы жана боорукерлиги өзгөчө күчөгөн. Кыргыз эли фронтко жөнөтүлгөн жоокерлерди тамак-аш, кийим-кече менен камсыздап, тылда талыкпай иштешкен. Ошол кыйынчылыктарды жеңип чыгуу үчүн адамдар бири-бирине жардам берип, кайратмандыкты көрсөтүшкөн. Бүгүнкү күндө коомчулукта ушул баалуулуктарды сактоо, өз ара жардамдашуу жана боорукерлик сезимин жогорулатуу үчүн согуштун сабактары маанилүү болуп эсептелет.
5. Жаштардын тарыхка болгон кызыгуусун арттыруу-Учурда технологиянын жана маалыматтын тез өнүгүшү менен жаштар көбүнчө социалдык тармактарга жана кыска мөөнөттүү тренддерге көңүл бурушат. Натыйжада, тарыхка болгон кызыгуу төмөндөп, өткөн окуялар унутулуп калып жаткандай сезилет. Улуу Ата Мекендик согуштун окуяларын мектеп программаларында, университеттик курстарда жана тарыхый-

илимий изилдөөлөрдө терең камтуу – жаңы муундун тарыхый аң-сезимин бекемдөөдө маанилүү ролду ойнойт.

6. Ардагерлерге жана согуштун күбөлөрүнө болгон сый-урматты сактоо-Азыркы учурда Улуу Ата Мекендик согушка катышкан ардагерлердин саны жылдан жылга азайып баратат. Алардын басып өткөн жолун даңазалоо, алардын эрдиктерин эскерүү жана аларга татыктуу кам көрүү – бул мамлекеттин жана коомдун негизги милдеттеринин бири. Бул ардагерлердин өмүр баяндары, эскерүүлөрү жана тажрыйбалары жаш муундар үчүн баа жеткис мурас болуп саналат.

Улуу Ата Мекендик согуш XX кылымдын эң ири жана оор сыноолорунун бири болуп, дүйнөлүк тарыхта өзгөчө орун ээлейт. Бул согуштагы жеңишке жетишүүдө совет элинин, анын ичинде кыргызстандыктардын кошкон салымы зор болгон. Миңдеген кыргыз жоокерлери фронтто каармандык менен салгылашып, көптөгөн эмгекчилер тылда жеңиш үчүн үзүрлүү эмгектенишкен.

Бүгүнкү күндө бул теманын актуалдуулугу төмөнкү бир нече себептерден улам жогору бойдон калууда:

1. Тарыхый эс-тутумду сактоо – Согуштун сабактары келечек муундарга сабак болуп, тарыхый окуялар бурмаланбашы үчүн аларды терең изилдөө жана даңазалоо маанилүү.
2. Патриоттук тарбия – Жаштарды мекенчилдикке, эли-жерин сүйүүгө, жоопкерчиликке тарбиялоо үчүн согуштун баатырларын жана алардын эрдиктерин эскерүү абдан зарыл.
3. Саясий жана геосаясий сабактар – Бүгүнкү күндөгү дүйнөлүк саясий кырдаал согуштук окуялардан сабак алууну талап кылат. Коопсуздукту камсыздоо, эл аралык мамилелерди жөнгө салуу жана туруктуулукту сактоо үчүн бул тарыхый тажрыйбаны эске алуу керек.
4. Социалдык жана маданий мурас – Согуш жылдары кыргыз элинин биримдиги, кайратмандыгы жана боорукерлиги күчөп, бүгүнкү күндө да коомдук ынтымакты чыңдоодо үлгү катары кызмат кыла алат.

Ошентип, Улуу Ата Мекендик согуштун сабактарын изилдөө жана талдоо тарыхый гана эмес, учурдагы коомдук-саясий жана маданий маселелерди түшүнүү үчүн да маанилүү. Бул теманы окуп-үйрөнүү согуштун кайгылуу жана баатырдык барактарын даңазалоо менен катар, келечекте тынчтыкты сактоо жана улуттар аралык ынтымакты чыңдоо үчүн чоң роль ойнойт.

Улуу Ата Мекендик согуштун сабактары бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпой келет. Бул согуштун тарыхын изилдөө жана аны жаңы муундарга туура жеткирүү – тарыхый адилеттүүлүктү сактоо, патриоттуулукту чыңдоо жана тынчтыкты сактоонун маанилүү шарты болуп саналат. Кыргызстан үчүн бул тема өзгөчө мааниге ээ, анткени кыргыз элинин согуштагы жана тылдагы эрдиктери унутулбашы керек. Согуш сабактары – бул өтмүштү эстеп, келечекти туура куруунун, элдин биримдигин бекемдөөнүн жана дүйнөлүк тынчтыкты сактоонун негизи боло алат.

Бул тема боюнча төмөнкү негизги маселелерди талдап чыгуу маанилүү:

1. Улуу Ата Мекендик согуштун сабактары

- Элдик биримдик жана ынтымак: Согуш жылдарында бардык элдердин бир муштумдай биригип, жеңишке жетишкени чоң сабак болуп калды.
- Экономикалык жана аскердик мобилизация: Согуш мезгилиндеги өндүрүштү, айыл чарбасын тез арада согуштук режимге өткөрүү тажрыйбасы бүгүнкү күндө да маанилүү.
- Илим жана технологиянын өнүгүшү: Согуш учурунда илимий жана техникалык жетишкендиктер (жаңы курал-жарактар, медицинадагы ачылыштар) чоң ролду ойногон.
- Жаштарды мекенчилдикке тарбиялоо: Согуш баатырларынын эрдигин унутпоо, аларды урматтоо – азыркы жаштар үчүн патриоттук тарбиянын негизи.
  - 2. Бүгүнкү күндөгү мааниси
- Тарыхый эс тутум: Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхын бурмалоого жол бербөө жана келечек муундарга чындыкты жеткирүү.
- Мекенди коргоо жана коопсуздук маселеси: Азыркы дүйнөлүк кырдаалда согуштун сабактары мамлекеттин коопсуздук стратегиясын түзүүдө пайдалуу.
- Эл аралык мамилелер: Согуштан алынган сабактар тынчтыкты сактоодо, мамлекеттер ортосундагы дипломатиялык байланыштарда чоң ролду ойнойт.
- Социалдык-экономикалык сабактар: Эң оор мезгилдерде элдин ынтымагы, эмгекчилдиги мамлекеттин өнүгүшүнө өбөлгө түзөрүн көрсөттү.

Корутунду

Улуу Ата Мекендик согуштун сабактары бүгүнкү күндө да актуалдуу. Бул сабактардын негизинде биз тынчтыкты сактоону, мамлекетти өнүктүрүүнү жана келечек муундарды туура тарбиялоону унутпашыбыз керек. Бул тарыхый окуя элдик биримдиктин, экономикалык мобилизациянын жана мекенди коргоонун маанилүү экенин көрсөттү. Дүйнөдө бул сабактарды эске алуу мамлекеттин коопсуздугун камсыз кылууда, тарыхый эс тутумду сактоодо жана экономикалык өнүгүүнү жогорулатууда негизги факторлордон болуп саналат. Улуу Ата Мекендик согуштун сабактарын эске алуу жана аларды коомдук өнүгүүнүн ар кыл тармактарына туура колдонуу мамлекеттин туруктуулугуна, коопсуздугуна жана элдин биримдигине салым кошот.

Маселенин чечүү жолдору катары:

- Тарыхый чындыктын бурмаланышына каршы туруучу билим берүү саясатын өнүктүрүү.
  - Коргонуу системасын чыңдоо жана эл аралык мамилелерди бекемдөө.
  - Улуттук экономикадагы кризистерге туруштук берүү стратегияларын иштеп чыгуу.
  - Жаштарды мекенчилдикке тарбиялоо жана руханий баалуулуктарды жайылтуу сунушталат.
  - Күтүлүүчү натыйжалар
  - Эгерде сунушталган иш-чаралар ишке ашырылса, төмөнкү оң натыйжаларга жетүүгө болот:
- Тарыхый эс тутумдун бекемделиши:

- Жаштар арасында согуштун мааниси жана тарыхый сабактары туура түшүнүлүп, бурмаланган маалыматтарга каршы тура алган коом калыптанат.
- Эл ичинде улуттук аң-сезим жана биримдик күчөйт.
- Мамлекеттик коопсуздуктун чындалышы:
  - Аскердик жана экономикалык потенциал жогорулап, мамлекет ар кандай тышкы коркунучтарга даяр болот.
  - Дүйнөлүк геосаясий кырдаалга ылайык, коргонуу стратегиясы өркүндөтүлөт.
- Экономикалык жана социалдык туруктуулук:
  - Өлкөнүн ички ресурстарын натыйжалуу пайдалануу менен экономикалык туруктуулук камсыздалат.
  - Азыраак импортко көз карандылык жана ички өндүрүштү колдоо аркылуу өлкөнүн өз алдынча өнүгүүсү камсыз кылынат.
- Жаштардын мекенчилдик аң-сезиминин жогорулашы:
  - Жаштар мекенин, эл-жерин сүйгөн, аны коргоого даяр, билимдүү жана маданияттуу болуп калыптанат.
  - Патриоттук тарбиялоонун аркасында жаңы муун улуттук баалуулуктарды урматтаган активдүү жарандардан түзүлөт.

Колдонулган адабияттар

1. Кривошеев Г.Ф. – Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. Москва, 2001.
2. Мурадымов, Н. М. Война - как фактор единения и крушения семьи, дома / Н. М. Мурадымов, А. Турдубаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 2, № 4. – С. 1006-1015. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1006. – EDN CFYDJC.
3. Жуков Г.К. – Воспоминания и размышления. Москва, 2002.
4. Александров В.В. – История Великой Отечественной войны. Москва, 2015.
5. Бердин О.Ш. – Кыргызстанцы в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.). Бишкек, 2010.
6. Климов В.И. – Мобилизация экономики в годы Великой Отечественной войны. Москва, 2009.
7. Атаханов, Ш. Т. Взгляды на исторические знания молодежи Кыргызстана о Великой Отечественной войне в канун 75-летия Великой Победы (на примере материалов соцопроса) / Ш. Т. Атаханов // Вестник Ошского государственного университета. – 2020. – № 1-3. – С. 40-45. – EDN VULNGI.
8. Кара-Мурза С.Г. – Манипуляция сознанием. Москва, 2003.
9. Месснер Е. – Мятаж – имя третьей всемирной. Теория войны будущего. Москва, 2019.
10. Сунгуров А.Ю. – Геополитические уроки Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, 2017.
11. Дугин А.Г. – Геополитика: Основы геополитической будущности. Москва, 2016.
12. Давутоғлу А. – Стратегическая глубина: Международное положение Турции. Анкара, 2001.

13. Осекова, А. К. Согуш темасынын Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN JDDNXD.
14. Стиглиц Дж. – Глобализация: тревожные тенденции. Москва, 2004.
15. Кейнс Дж.М. – Общая теория занятости, процента и денег. Москва, 2018 (оригинал: 1936).
16. Маркс К. – Капитал. Критика политической экономии. Том 1–3, Москва, 2020.
17. Сорос Д. – Кризис мирового капитализма: Открытое общество в опасности. Москва, 1999.
18. Акматова, А. Кореянын саясий модернизациясынын өнүгүү тарыхы / А. Акматова, К. Султанова // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 2. – P. 254-261. – DOI 10.52754/16948610_2024_2_24. – EDN VDZILJ.
19. Касымов Н. – Кыргызстандын Улуу Ата Мекендик согуштагы орду. Бишкек, 2015.
20. Токтогулов Т. – Кыргызстандык баатырлар. Бишкек, 1982.
21. Исаков Б. – Ата-Бейит: тарых жана эскерүүлөр. Бишкек, 2018.
22. Абдырахманов К. – Жеңишке салым кошкон кыргызстандыктар. Бишкек, 2020

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 107-114

УДК: 340

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_17](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_17)

ЯПОНИЯ ӨЛКӨСҮНҮН МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ТАРЫХЫ

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВО И ПРАВА ЯПОНИИ

HISTORY STATE AND RIGHTS OF JAPAN

Асанова Умутай Алибаевна

Асанова Умутай Алибаевна

Asanova Umutai Alibaevna

ю.и.к., улук окут. Ош мамлекеттик университети
к.ю.н., стар.преп. Ошский государственный университет
Candidate of Law, Senior Lecturer, Osh State University
2023medina@mail.ru

ЯПОНИЯ ӨЛКӨСҮНҮН МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ТАРЫХЫ

Аннотация

Макалада Япония мамлекетинин мамлекет жана укук тарыхы изилденген. Тарых фактыларына таянсак, анда Япония искусствосу, адабияты, дүйнөгө болгон көз карашы өтө ар түрдүү жана ар мезгилдердеги элементтердин негизинде пайда болуп, башка кошуна өлкөлөрдөн, биринчи кезекте байыркы Кытайдын маданий мурастары менен жуурулушуп, бир нече кылымдарды камтыган. Узак мезгил ичинде өнүгүп, өсүп, эми бүгүнкү күндө дүйнөлүк жалпы адамзаттык маданиятка өзүнүн көөнүргүс салымын кошууну күндө арбытып барат. Алгачкы адамзат коомунун кыйрашы жана алгачкы таптык коомго жана мамлекетке өтүү процесси Японияда III-кылымдан тарта эле башталган. Коомдо мүлктүк жана социалдык теңсиздик пайда болуп, анын натыйжасында тектик аристократия келип чыккан. Бирок ошол эле учурда кулчулуктун өнүгүшү орун алып, общиналык жер ээлегинин туруктуулугу жана коңшу Кытайдын феодалдык - деспотиялык мамлекетинин таасири чоң болгон. Буга бир жагынан өлкөнүн географиялык өзгөчө шарттарда океандар менен курчалган аралда жайгашышы, жеринин тоолулугу да тоскоол болгон. Алгачкы коомдо эле Япон коомунун ортосундагы мамилелерди жөнгө салуучу үрп-адаттар жана салттар пайда болгон.

Ачкыч сөздөр: укук тарыхы, мамлекет, Япония, самурай, укук системасы, тарых, мамлекеттик бийлик, социалдык абал

История государство и права Японии

Аннотация

В статье рассматривается история государства и права японского государства. Исторические факты свидетельствуют о том, что искусство, литература и мировоззрение Японии чрезвычайно разнообразны и сформировались из элементов разных периодов, смешиваясь с культурным наследием других соседних стран, в первую очередь Древнего Китая, на протяжении нескольких столетий. Он развивался и рос на протяжении длительного периода времени, и сегодня он вносит все больший вклад в мировую человеческую культуру. Распад древнего человеческого общества и переход к первобытному классовому обществу и государству начался в Японии еще в III веке. В обществе возникло имущественное и социальное неравенство, что привело к появлению наследственной аристократии. Однако в это же время развивалось рабство, сохранялась устойчивость общинного землевладения, было велико влияние феодально-деспотического государства соседнего Китая. Этому препятствовало, с одной стороны, уникальное географическое положение страны на острове, окруженном океанами, а с другой — горный рельеф. Еще в раннем японском обществе возникли обычаи и традиции, регулировавшие отношения внутри него.

Ключевые слова: история права, государство, Япония, самурай, правовая система, история, государственная власть, социальное положение

History state and rights of Japan

Abstract

The article examines the history of the state and law of the Japanese state. Historical facts indicate that the art, literature and worldview of Japan are extremely diverse and were formed from elements of different periods, mixing with the cultural heritage of other neighboring countries, primarily Ancient China, over several centuries. It has developed and grown over a long period of time, and today it makes an increasing contribution to world human culture. The disintegration of ancient human society and the transition to a primitive class society and state began in Japan as early as the 3rd century. Property and social inequality arose in society, which led to the emergence of a hereditary aristocracy. However, at the same time, slavery was developing, communal land ownership was stable, and the influence of the feudal-despotic state of neighboring China was great. This was hindered, on the one hand, by the unique geographical position of the country on an island surrounded by oceans, and on the other hand, by the mountainous terrain. Even in early Japanese society, customs and traditions arose that regulated relations within it.

Keywords: history of law, state, Japan, samurai, legal system, history, state power, social status

Киришүү

Тарых фактыларына таянсак, анда Япония искусствосу, адабияты, дүйнөгө болгон көз карашы өтө ар түрдүү жана ар мезгилдердеги элементтердин негизинде пайда болуп, башка кошуна өлкөлөрдөн, биринчи кезекте байыркы Кытайдын маданий мурастары менен жуурулушуп, бир нече кылымдарды камтыган. Узак мезгил ичинде өнүгүп, өсүп, эми бүгүнкү күндө дүйнөлүк жалпы адамзаттык маданиятка өзүнүн көөнүргүс салымын кошууну күндө арбытып барат.

Япон укугу – байыркы кытайдын диний-философиялык концепцияларынын, өзүнүн салт-санаасынын жана чет өлкөлүк укуктарды карыз алуусунун негизинде өнүккөн укуктук ченемдердин жыйындысы. Мэйдзи реформаларына чейин Япония элдик үрп-адаттарды, каада-салттарды жана ырым-жырымдарды кеңири колдонгонуна карабастан, кытай идеяларынын күчтүү таасиринде болгон. Япон укугунун негизин конфуцийчиликтин философиялык концепциясы түзгөн. Биринчи юридикалык жыйнактар ошол кездеги кытай мыйзамдарынын үлгүсүндө түзүлгөн [1]. Алгачкы адамзат коомунун кыйрашы жана алгачкы таптык коомго жана мамлекетке өтүү процесси Японияда III-кылымдан тарта эле башталган. Коомдо мүлктүк жана социалдык теңсиздик пайда болуп, анын натыйжасында тектик аристократия келип чыккан. Бирок ошол эле учурда кулчулуктун өнүгүшү орун алып, общиналык жер ээлегинин туруктуулугу жана коңшу Кытайдын феодалдык - деспотиялык мамлекетинин таасири чоң болгон. Буга бир жагынан өлкөнүн географиялык өзгөчө шарттарда океандар менен курчалган аралда жайгашышы, жеринин тоолулугу да тоскоол болгон. Алгачкы коомдо эле Япон коомунун ортосундагы мамилелерди жөнгө салуучу үрп-адаттар жана салттар пайда болгон. Илимий адабияттарда алар "норморегуляторлор" же "мононормалар" деп аталган [2].

IV-кылымдан тартып Японияда уруулардын союздары түзүлгөн. Алардын башчысы Ямато өлкөнүн чоң территориясын өзүнө толук баш ийдирген. Японияда таптык коомдун жана мамлекеттин түзүлүш процессине уруулар союздарынын бийлик талашуулары зор таасирин тийгизген. Андай кармашуулардын бири 645-жылы Тайканын төңкөрүшү менен аяктаган. Натыйжада алгачкы коомдук түзүлүштүн урандыларында биримдиктүү бир мамлекет түзүлгөн. Анын башында өзүн «асмандын уулумун» (тэнно) деп атаган император башкарып турган. Анын артынан 645 - 646 - жылдары Тайканын реформалары жүргүзүлүп, Кытайдын үлүштүк бөлүштүрүү реформасын киргизүү менен өлкөнүн социалдык - экономикалык мамилелеринде ири өзгөрүүлөр пайда болгон. Япон коомунун өнүгүшүнүн мүнөздүү өзгөчөлүгү VI-кылымда императордун бийлигин чектөө үчүн ар кандай уруулардын өз ара тиреши токтогон эмес. Сога кланы жетектөөчү позицияны ээлеп, анын жетекчилиги императордук бийликти синтоизмдин башкы дин кызматчысынын функциясына түшүрүүгө жетишкен. Бирок, убакыттын өтүшү менен ички саясий кырдаал улам барган сайын туруксуздашкан: борбордун бийликтин күчү азайып, өлкөдө кутумдар күч алып, анын натыйжасында Сога кланынын бийлиги жок кылынган [3].

Жер көз каранды дыйкандар менен кошо жеке ээликтерден алынып, мамлекеттик императордун менчиги деп жарыяланган. Жер участкалары үлүштөр кишинин санына жараша дыйкандарга бөлүнүп берилген. Мамлекет жер ээси катары дыйкандарга убактылуу иштеткен учурда үч түрдүү милдет белгилеген. Алсак, азык-түлүк жана дан менен төлөнүүчү салык, кол өнөрчүлүктүн буюмдары менен төлөнүүчү салык жана жылына 100 же андан артыгыраак күндөрү эмгек милдетин таккан. Мамлекеттеги реформалар бара-бара мына ушинтип көтөрүлүп келаткан феодалдык таптын жерге менчик укугун бекемдеген. Үлүштүк

бөлүштүрүү системасы байлардын мүлктүк артыкчылыктарына таасир бере алган эмес. Алар мурдагыдай эле көп жерлерди колго алып иштетип, мурастап ижарага беришкен. Ошондой эле, жерлерди кызмат үчүн тартуулап, кошумча пайда алышып турушкан. Үлүш системасы Японияда терең тамырлаган эмес. Ал шаарларга жакын областарга гана жүргүзүлүп, X - кылымда такыр эле токтотулган. Анын ордуна орточо жеке ээликтер пайда болот. Алар общиналык жерлерди тартып алуунун, жерлерди өздөштүрүүнүн, сиңирген эмгеги, кылган кызматы үчүн император тарабынан тартууланган жерлердин эсебинен куралган жана буга байлар гана татыган. Жеке ээлик жайлардын пайда болушу дыйкандардын көз карандылыгын күчөткөн. Жаңы салык системасы ири феодалдык жер ээлигинин жана өлкөнүн саясий бытырашынын жолундагы баардык тоскоолдуктарды жууп кеткен. Өсүп келаткан феодалдык таптын катарлары дружинниктердин, башкаруучулардын жана ири жер ээлеринин эсебинен толукталган. Алар аскер кызматын аткарганда сиңирген эмгеги үчүн берилген сый катарында акча же жер алып турушкан [4].

XIII - кылымдын аягында Японияда вассалдык - лендик мамилелер калыптанат. Вассалдык көз-карандалыктын коомдо түрдүү тепкичтеги адамдар пайда болгон. Буга чейин эле феодалдар табы жогорку артыкчылыктагы топко, сёгунаттын өзүнүн карамагындагы вассалдарына башка феодалдык ээлердин, храмдардын жана монастырлардын вассалдарына бөлүнгөн. Феодалдар табынан сырткары жөнөкөй эл - дыйкандар, кол өнөрчүлөр, майда соодагерлер болушкан. Бирок Японияда дыйкандар толугу менен эксплуатацияга тартылышбагандыгы алардын армияда кызмат өткөндүгү менен, монголдордун баскынчылыгына каршы чабуулдары менен далилденет.

XV-кылымда Японияда социалдык өнүгүү болуп, кол өнөрчүлүк, соода өнүгүп, шаарлар өсүп, жергиликтүү базарлар түзүлүп, ири феодалдык чарбаларды ээлеген княздар - даймё бекемделет. Даймёнун ээликтери айрым провинциаларды, а тургай бир топ провинцияларды кучагына алган.

XV-XVI-кылымдарда тез-тез антифеодалдык согуштар күчөйт, соода сатык өнүгөт, борборлоштуруу кыймылы жүрөт. Ошондуктан кучтүү борбордук бийликти түзүү зарылдыгы келип чыгат. Өлкөнү бириктирүү процесси Токугава династиясынын үчүнчү сёгунатынын мезгилине туура келет. Япония феодалдык өнүгүү жолуна түшүп, сословиелик - таптык түзүлүш да акыркы формасына ээ болот. Япондук феодалдык коом төрт сословиеге бөлүнгөн. Бул бөлүнүш официалдуу түрдө мындай формула менен берилген:

1. самурайлар (си);
2. дыйкандар (но);
3. кол өнөрчүлөр (ко);
4. соодагерлер (сё).

Үстөмдүк кылуучу таптын негизги массасын - сёгундардын аскерин жана даймёлордун согуштук отряддарын түзгөн кызматчы дворяндар-самурайлар сословиеси болгон. Эки кылычты тагынып жүрүү алардын башка сословиелерден айрымасы болгон. Самурайлар гана мамлекеттик, граждандык жана аскердик кызматтарды ээлеген. Сословиелик тепкичте официалдуу экинчи орунду ээлегени менен артыгыраак кыйналган жана эзилген тап - сословие дыйкандарга туура келет. Алар калктын 80 процентин түзүшкөн. Дыйкандардын негизги массасы анчалык чоң эмес мурасталуучу жерге ээ болгон жана өз алдынча чарба жүргүзгөн. Булар салык төлөөчү общинанын мүчөлөрү составына киргендер эле. Общинадан сырткары көз каранды дыйкандар, майда арендаторлор, кулдар болгон. Дыйкандар көптөгөн милдеттерди аткарышкан, бирок укуктары чектелген түрдө болгон. Шаардык сословие кол

өнөрчүлөр менен соодагерлерден турган, алардын ишмердиги сёгун тарабынан жөнгө салынган. Товар мамилелеринин өнүгүшүнө байланыштуу соодагерлердин ролу жогорулайт. Бул соодагерлердин - сүткорлордон дворяндардын көз карандылыгын жок кылган. Кылымдаган салттарга карабастан самурайлар өндүрүш жана соода иштери менен алектенип, катардагы кызматчыларга жана кара жумушчуларга айланат [5].

VII - кылымдагы Япония үчүн саясый революциянын маанисине ээ болгон Тайканын реформалары башында- мураскор монарх турган эрте феодалдык мамлекеттин бекемделишин тастыктаган. Реформатор төмөндөгүлөрдүн жогорудагыларга баш ийишинин зарылдыгы жана бирдиктүү мамлекет жөнүндө буддисттик жана конфуцийдик окуулар тарабынан алдын ала даярдалган болгон. Тайканын реформаларынын натыйжасында түзүлгөн мамлекеттик механизм феодалдык - деспотиялык Кытайдын мамлекеттик түзүлүшүнүн чоң таасири астында уюшулган. Япония императору зор мамлекеттик кеңешке (дадзекан) таянган, анын башында улуу министр, «он» жана «сол» деген эки министр турган.

Финансы (казына), согуш, чиндердин, юстиция (жазалоо) ж.б. министрлер менен катар Будда монастрларынын өзгөчө ведомствосу болгон. VI - кылымда бул жакка жайылып кирген буддизм, Япониянын үстөмдүк кылуучу табынын башкы дини болуп саналган. Императордун деспотиялык бийлиги Японияда бекем орнобогон. XI - кылымдын аягынан тартып бул жерде буддисттик храмдар менен монастрлардын төрөлөрүнүн өзүнчө бир олигархиялык башкармасы «монастрлык башкарма» системасы орнойт. Жашы эрезеге жеткен императорлор зордоо менен монахча чачын алдырып, тактыга жашы жетпеген императорлор отургузулган жана бул болсо иш жүзүндө кечилдердин буддисттик храмдарда (диний курман чалуучулардын) колундагы куралы болуп, алардын атынан өлкөнү башкарышкан. Буддисттик монастрлар менен храмдар ири жер жайыттарына жана көз каранды дыйкандарга ээ болушуп, өздөрүнүн куралдуу отряддарына таянып, кубаттуу саясый күчкө айланышкан. Таптардын жана сословиелердин бийлик үчүн жүргүзгөн күрөштөрүндө XII - кылымда аскер төрөлөрү жеңишке жетишип, феодалдык согуш диктатурасынын өзүнчө бир формасын - сёгунатта орнотот. Натыйжада бийлик борбордо да, жер жерлерде да сёгундун - «улуу колбашчынын» колуна топтолот. Япониянын феодалдык мамлекетинин өнүгүшүнө Минамото биринчи сёгунатынын, Асигагдын экинчи сёгунатынын, Таугавтын үчүнчү сёгунатынын орношу чоң түрткү болгон.

Японияда Кытайдагыдай эле чоң патриархалдык үй-бүлө сакталып калган. Мыйзам үй-бүлө мүчөлөрүнүн тең эмес позициясын бекемдеген. Атасы балдарын кулчулукка сатып, атүгүл өлтүрүүгө мүмкүн болгон. Бала асырап алуу Японияда ар дайым кеңири колдонулуп келген. Япония мамлекетинин жазалоо саясатынын негиздери алгачкы феодалдык мезгилде түптөлгөн. Бул мезгилде эң оор кылмыштар катары:

- 1) мамлекетке,
- 2) жеке адамга
- 3) коомчулука зыян келтирүү ж.б. каршы жасалган кылмыштар коомдогу оор кылмыштар катары эсептелинген.

Өнүккөн жана кеч феодализм доорунда мамлекеттик кылмыш деп каралчу жазаларда сегундун бийлигине зыян келтирген ар кандай кылмыштар кире баштаган. Япониянын феодалдык укугу боюнча ар түрдүү жазалардын түрү болгон. Мисалы: өлүм жазасы, сүргүн, ж.б. Жазалоонун негизги максаты кылмыш кылган адамды коркутуу болуп саналган. Мыйзам социалдык теңсиздикти бекемдеди: ал самурайлар менен карапайым калктын ортосунда, анын ичинде жазаны дайындоодо кескин айырмачылыктарды байкоого болгон.

Японияда территориялык аймак бара-бара провинцияларга, уездерге жана айыл - кыштактарга бөлүнүп ажыраган. Аларды тийиштүү губернаторлор, начальниктер жана селолук старосталар башкарып турушкан. Ар бир айыл 50 түтүндөн турган. Бирок мындай ири айыл Японияда болбогондуктан айрым 5 түтүндөр бириктирилип, «беш короо» системасы киргизилген. Сёгунаттын бекемделиши менен бардык провинцияларга аскер губернаторлорунун кызматы киргизилген. Сюго - аскер губернатору борбордук өкүмөттүн пайдасына салыктарды жыйноого жардам берген, козголоңдорду баскан, өкмөттүн саясий душмандарын куугунтуктаган, провинцияларды коргогон. Анын карамагында жергиликтүү гарнизон турган [6].

Таугава Япониясынын тушунда мамлекеттик аппаратта атайын полициялык инспекторлор тузүлүп, алар өлкөнүн бардык калкынын үстүнөн полициялык көзөмөл кылышкан. Беш башкы полициялык инспекторлор бардык княздарга жана жогорку чиновниктерге көзөмөлдүк кылышкан. Өлкөдө каттам пропускарлык система менен жүргүзүлгөн. Даймёну бакуфусунун уруксатысыз короо - сарай салууга, үйлөнүүгө жол берилбеген. Дыйкандарга көз салып, налогдорду жыйнап туруш үчүн бардык жерлерге орунбасарлар (дайкандар) дайындалган. Аларга старосталар баш ийдирилген. Шаарларды кеңири укуктары бар шаардык начальниктер башкарышкан. Бирок Японияда шаарлардын өз алдынча башкарылышы эч качан деле өнүккөн эмес. Территориялык бөлүнүш жүргүзүлгөнгө чейин Японияда армия тектердин дружиналарынан куралган. Үлүштүк система менен бирге милдеттүү аскер кызматын аткаруу киргизилген. Айылдык округду түзгөн ар бир 50 % ороо бирден жабдылган рекрут жөнөтүүгө милдеттендирилген. Жеке феодалдык менчиктин өсүшү менен, ич ара согуштардын, дыйкан көтөрүлүштөрүнүн жүрүшү менен самурайлардын өзгөчө кесипчил жоокерлердин, ири феодалдардын вассалдарынын - феодалдык катмары куралат. Самурайлардын дүйнөлүк коз карашын атасына, сюзеренге, мамлекетке баш ийүүнүн жана ишенимдин жалпы принциптерин камтыган ар - намыстын кодекси иштелип чыккан [7]. Ар - намыс кодексин бузуу самурай үчүн өзүн-өзү өлтүрүүгө (харакириге) алып келген.

Япон укугунун өнүгүшүнүн кийинки этабы феодализм доору болгон. Бул мезгилде укук системасы төмөндөгүдөй болуп ажыраган:

- императордун укуктук системасы жана шоен домендери;
- Камакура жана Муромачи сёгунаттарынын укуктук системасы;

- бөлүнгөн же согушуп жаткан провинциялардын укуктук системасы. Жалпысынан феодалдык доордо 1232-жылы Госейбай Шикимоку япондук укуктун активдүү кабыл алынышы менен мүнөздөлгөн. Бул мыйзамдар кодекси самурай мыйзам чыгаруучу биринчи жазуу эстелиги болуп саналат. Кадимки сот ишинин жалпы нормалары калыптана баштаган. Андан кийин 1336-жылы жаңы мыйзам Кенму Шикимоку тарабынан кабыл алынган мыйзам кириш бөлүмдөн жана өлкөнү башкаруунун принциптери боюнча он жети беренеден турган. Жапон укугунун өнүгүүсүнүн кийинки этабы – Жаңы доордогу Япониянын укугу катары саналат.

1867-жылы октябрда Японияда Мэйдзи революциясы башталган. Кыймылдын башында буржуазиялык күчтүү таасирге дуушар болгон төмөнкү самурайлар жана дворяндардын орточо радикалдуу чөйрөлөрү: император сарайы менен байланышкандар турган. 1868-жылы май айында сёгун багынып берген. Кийин гильдияларды жана мастерскойлорду жоюу жарыяланып, ар кимге кесипти эркин тандоо укугу берилген. Бүткүл япон калкына өлкөнүн бардык аймагында эркин жүрүү укугу берилген. Мыйзам алдында бардык таптардын формалдуу теңдиги киргизилип, жерге жеке менчик укугу орнотулуп,

көптөгөн феодалдык салыктардын ордуна бирдиктүү жер салыгы киргизилген. Демек, 1868-жылдагы революциядан кийин Японияда улуттук укуктун эрежелерине ылайык жаңы мыйзамдарды түзүүнүн активдүү процесси башталган десек жаңылышпайбыз [8].

1889-жылы императордун жарлыгы менен түзүлгөн Япониянын Конституциясы жарык көргөн. Император жободо «ыйык жана кол тийгис» жана башкаруучу династия «бардык убакта үзгүлтүксүз» деп жарыяланган. Япониянын 1889-жылкы Конституциясы 76 беренеден турган. Бул бөлүмдөр:

- император жөнүндө,
- субъекттердин укуктары жана милдеттери жөнүндө,
- императордук парламент жөнүндө,
- мамлекеттик министрлер жана жеке кеңеш жөнүндө,
- сот бийлиги жөнүндө,
- финансы,
- дагы башка кошумча ченемдик укуктук актыларды камтыган.

Формалдуу түрдө император дээрлик чексиз бийликке ээ болгон. Император эч качан кеңешчилерсиз чечим кабыл алган эмес. Япон императорунун кеңешчилеринин курамына:

- купуя кеңеши;
- генро кеңеши (эң маанилүү феодалдык үй-бүлөлөрдүн өкүлдөрүнөн турган);
- императордук сот министрлиги;
- маршалдар жана адмиралдар кеңеши (согуш жарыялап, тынчтыкты түзгөн, эл аралык келишимдерди түзгөн) ж.б.

Император аткаруу бийлигинин башчысын министр-президентти жана анын сунушу боюнча калган император министрлерди дайындаган [9]. Император мыйзам чыгаруу бийлигиндеги иш-милдеттерди парламент менен бирге кеңешип ишке ашырган. Изилдөөнүн жыйынтыгында, жалпылап айтканда Япониянын укук системасы укуктун «континенталдык системасына» кирет. Согуштан кийинки Япониянын укуктук системасы 1947-жылы күчүнө кирген Конституцияга негизделген.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, Япония элдик үрп-адаттарды, каада-салттарды жана ырым-жырымдарды кеңири колдонгонуна карабастан, кытай идеяларынын күчтүү таасиринде болгон. Япон укугунун негизин конфуцийчиликтин философиялык концепциясы түзгөн. Биринчи юридикалык жыйнактар ошол кездеги кытай мыйзамдарынын үлгүсүндө түзүлгөндүгүн байкоого болот. Японияда Кытайдагыдай эле чоң патриархалдык үй-бүлө сакталып калган. Мыйзам үй-бүлө мүчөлөрүнүн тең эмес позициясын бекемдеген. Атасы балдарын кулчулукка сатып, атүгүл өлтүрүүгө мүмкүн болгон. Бала асырап алуу Японияда ар дайым кеңири колдонулуп келген. Япония мамлекетинин жазалоо саясатынын негиздери алгачкы феодалдык мезгилде түптөлгөн.

Япония үчүн саясий революциянын маанисине ээ болгон Тайканын реформалары башында- мураскор монарх турган эрте феодалдык мамлекеттин бекемделишин тастыктаган. Реформатор төмөндөгүлөрдүн жогорудагыларга баш ийишинин зарылдыгы жана бирдиктүү мамлекет жөнүндө буддисттик жана конфуцийдик окуулар тарабынан алдын ала даярдалган болгон. Тайканын реформаларынын натыйжасында түзүлгөн мамлекеттик механизм феодалдык - деспотиялык Кытайдын мамлекеттик түзүлүшүнүн чоң таасири астында уюшулган. Япония императору зор мамлекеттик кеңешке (дадзекан) таянган, анын башында улуу министр, «он» жана «сол» деген эки министр турган. Япониясынын тушунда мамлекеттик аппаратта атайын полициялык инспекторлор тузулуп, алар өлкөнүн бардык

калкынын үстүнөн полициялык көзөмөл кылышкан. Беш башкы полициялык инспекторлор бардык княздарга жана жогорку чиновниктерге көзөмөлдүк кылышкан.

1889-жылы императордун жарлыгы менен түзүлгөн Япониянын Конституциясы жарык көргөн. Император жободо «ыйык жана кол тийгис» жана башкаруучу династия «бардык убакта үзгүлтүксүз» деп жарыяланган. Формалдуу түрдө император дээрлик чексиз бийликке ээ болгон. Император эч качан кеңешчилерисиз чечим кабыл алган эмес.

Колдонулган адабияттар

1. Федосеева Л.А. История права в Японии // Современные научные исследования и инновации. 2021. № 9 [Электронный ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2021/09/96443>
2. Черных Е. Н., Венгеров А. Б. Структура нормативной системы в древних обществах: методологический аспект // От доклассовых обществ к раннеклассовым. М., 1987. С. 24.
3. Интернет ресурс: <https://be5.biz/pravo/i002/13.html>
4. Токтакун, К. Г. Байыркы Кытай укук системасынын өзгөчөлүктөрү / К. Г. Токтакун, А. И. Жумабаева // Кыргызстандын Жарчысы. – 2024. – No. 1-1. – P. 133-136. – DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2024-1(1)-133-136. – EDN CCVOBD.
5. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. Издание третье, исправленное. Т. 1 / О.А. Омельченко. - М.: ТОН - Ос-тожьё, 2000. - 528 с
6. Тайгараев, Р. А. Наследственное право в Древнем Риме / Р. А. Тайгараев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2018. – № 12. – С. 65-66. – EDN SWBSPS.
7. Токтакун Кызы, Г. Байыркы чыгыштын укук эстеликтери катары Ману жана Хаммурапи мыйзамдарына салыштырма мүнөздөмө / Г. Токтакун Кызы, А. И. Жумабаева // Чыгыш таануунун маселелери. – 2024. – No. 2. – P. 64-71. – DOI 10.52754/16948653_2024_2_8. – EDN AJOHVF.
8. Тайгараев, Р. А. Правовая характеристика Древнего Римского государства / Р. А. Тайгараев // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2018. – № 12. – С. 34-36. – EDN GZWBES.
9. Климович Т. Ю. Развитие права в Японии // Наука и современность. 2016. №46. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-prava-v-yaponii>
10. Экономические преобразования в Японии 80-е годы XX века / Ч. Т. Сатыбалдыева, Н. Арзыкул Кызы, Г. Таир Кызы, Д. З. Имадинова // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 100-104. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_18. – EDN OSVJLJ.
11. Эралиева, Ы. С. Японская поэзия: уникальность и иноязычные трансляции / Ы. С. Эралиева // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 134-140. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_24. – EDN KСYRJO.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 115-123

УДК: 947.87:950.53

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_18](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_18)

**ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫ УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН ТАРЫХ
БАРАКТАРЫНДА**

**ГОРОД ЖАЛАЛ-АБАД НА СТРАНИЦАХ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ**

**THE CITY OF JALALABAD ON THE PAGES OF THE HISTORY OF THE GREAT
PATRIOTIC WAR**

Авазов Эрнис Абдыманапович

Авазов Эрнис Абдыманапович

Avazov Ernis Abdymanapovich

**тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университети**

кандидат исторических наук, доцент, Джалал-Абадский государственный университет им.Б.Осмонова

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

ernis-ist@mail.ru

ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫ УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШТУН ТАРЫХ БАРАКТАРЫНДА

Аннотация

Башка республикалардын калктары менен катар Кыргызстандын калкы Улуу Ата Мекендик согушта жеңишти камсыз кылууга, андан кийинки күндөрдөгү бүлүнгөн чарбаны кайрадан калыбына келтирүүдө зор салым кошкондугу белгилүү. Алардын катарында Жалал-Абад шаары да өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Шаардан согушка аттанган миңдеген жоокерлер согуш талаасында курман болушкан, айрымдарынын тагдыры белгисиз. Жүздөгөн жоокерлер ар кандай сыйлыктарды алышып, согуштан аман -эсен келгендери эл чарбасын калыбына келтирүүдө каармандыктарын көрсөтүшкөн. Албетте бир жоокердин согуш талаасындагы бир эле күндүк тагдыры, эрдиктери өзүнчө сөз болууга арзыйт. Кыска макалада алардын баарын чагылдырууга мүмкүн эмес. Жалал-Абад шаары согуш учурунда көп аймактардын элдеринин тагдырларына күбө болгондугу тарыхый изилдөөлөрдө жетиштүү изилденбегендигин белгилөөгө болот. Мындан улам макалада Жалал-Абад шаарынын Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы тарыхынын айрым учурлары шаарда аскердик госпиталдардын жайгаштырылышы, поляк дивизиясынын келиши жана депортацияланган кавказ элдеринин келиши тууралуу окуяларды чагылдырууга аракет жасалды.

Ачкыч сөздөр: Жалал-Абад шаары, Улуу Ата Мекендик согуш, тарых барактары, польшалык аскерлер, депортацияланган элдер

ГОРОД ЖАЛАЛ-АБАД НА СТРАНИЦАХ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

THE CITY OF JALALABAD ON THE PAGES OF THE HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Аннотация

Наряду с народами других республик, население Кыргызстана внесло значительный вклад в обеспечение победы в Великой Отечественной войне, а также в восстановление разрушенной экономики в послевоенные годы. Военные действия и последствия войны затронули каждую территорию. В этом контексте особое внимание следует уделить городу Джалал-Абад. Тысячи воинов ушедших на фронт, погибли на полях сражений, и судьба некоторых из них остается неизвестной. Сотни военнослужащих были удостоены различных государственных наград, а те, кто вернулся с войны, проявили героизм при восстановлении народного хозяйства. Действительно, история каждого солдата, его судьба и подвиги на полях сражений заслуживают отдельного научного изучения. В рамках этого краткого исследования невозможно охватить все аспекты этой сложной и многогранной темы. Следует отметить, что в исторических исследованиях роль города Джалал-Абад, ставшего свидетелем судеб народов различных регионов во время войны, изучена недостаточно. Исходя из этого, в статье предпринята попытка рассмотреть отдельные эпизоды истории города Джалал-Абад в годы Великой Отечественной войны, в частности, вопросы размещения военных госпиталей, прибытия польской дивизии и депортации кавказских народов.

Ключевые слова: город Джалал-Абад, Великая Отечественная война, страницы истории, польские войска, депортированные народы

Abstract

Along with the peoples of other republics, the population of Kyrgyzstan made a significant contribution to ensuring victory in the Great Patriotic War, as well as to restoring the destroyed economy in the post-war years. The military actions and the consequences of the war affected every territory. In this context, special attention should be paid to the city of Jalalabad. Thousands of conscripts who went to the front died on the battlefields, and the fate of some of them remains unknown. Hundreds of servicemen were awarded various state awards, and those who returned from the war showed heroism in restoring the national economy. Indeed, the history of each soldier, his fate and exploits on the battlefields deserve a separate scientific study. It is impossible to cover all aspects of this complex and multifaceted topic in this brief study. It should be noted that the role of the city of Jalalabad, which witnessed the fate of the peoples of various regions during the war, has not been studied enough in historical research. Based on this, the article attempts to examine individual episodes of the history of the city of Jalal-Abad during the Great Patriotic War, in particular, the issues of the deployment of military hospitals, the arrival of the Polish division and the deportation of the Caucasian peoples.

Keywords: the city of Jalalabad, the Great Patriotic War, pages of history, Polish troops, deported peoples

Киришүү

Советтик доордун тарыхында Улуу Ата Мекендик согуш мезгили өзгөчө орунду ээлейт. Эчендеген азап-тозоктор менен жетишкен Улуу Жеңишке 80жыл толуп олтурат. Убакыт өткөн сайын кан майдандын катышуучулары менен апаттуу согуш күндөрүндө тылда эмгектенгендердин саны азайып, катарлары суюлуп барууда. Учурда Жалал-Абад шаарында согуштун бир да катышуучусу калган эмес, концлагердин бир гана мурдагы туткуну калган. Мындан он жыл мурда согуштун 41 катышуучусу, тылдын 19 каарманы болгон. Согуштун акыркы катышуучусу өткөн жылы акыркы сапарга улантылган. Шаарда согуштун башталышында 25 миңдей калк болсо, анын сегиз миңден көбүрөөк тургундары мекенди коргоого аттанышкан. Алардын катарында Тукубай Тайгараев, Розы Азимов, Михаил Бабкин, Иван Немцов, Дмитрий Панфилов Евдоким Константинович Мазков жана Василий Крикун Советтер Союзунун Баатыры жогорку наамына ээ болушкан. Жалал-Абад шаары эвакуацияланган жана депортацияланган элдерди кабыл алган шаарлардан болгон. Бул жагдай толук изилденбеген актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты катары 1941-1945-жылдар аралыгындагы Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында союздук маанидеги эвакуациялык жана депортациялык саясаттын Жалал-Абад шаарында чагылдырышына сереп салуу белгиленди. Андыктан бул макалада Жалал-Абад шаарынын согуш мезгилиндеги урунттуу учурларына токтолууну туура көрдүк. Белгиленген максатка ылайык, төмөнкү изилдөөчүлүк милдеттер коюлду: - Согуш учурундагы эвакогоспиалдар тууралуу чагылдыруу;

-Польшалык аскерлердин генерал В. Андерстин жетекчилигинде Жала-Абадга жайгаштырылыш тарыхын ачып берүү;

-Жалал-Абад шаары депортацияланган кавказ элдерин кабыл алуучулардын катарында болгондугун көрсөтүү.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөдө жалпы илимий изилдөө ыкмалар менен катар тарых илиминин спецификалык тарыхый-салыштырмалуу, тарыхый-системалык, тарыхый-генетикалык ыкмалары колдонулду. Изилдөөдө историзм, тарыхый объективдүүлүк жана диалектикалык биримдик принциптери жетекчиликке алынды. Каралып жаткан маселе боюнча жарык көргөн эмгектер изилдөөнүн булагы катары колдонулду.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Тээ падышачылык доордон тартып эле Жалал-Абаддагы Аюб-Булактын даары суулары белгилүү болуп, советтик мезгилде курорттук шаар катары таанылып калгандыгы маалым. Мындан улам аталган мекеме аскер-госпиталы катары согуштун алгачкы күндөрүндө эле тандалып алынган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстанда 25 госпиталь болуп, анда 40 миңдеген жоокерлер дарыланып чыгышкан. Алардын айрымдары эвакуацияланып келишкен же болбосо кайрадан түзүлгөн мекемелер болушкан. Алардын ичинен 17си Фрунзе областында болсо, Ош, Жалал-Абад облустарында 4 төн болгон. Согуштун алгачкы жылдарында эле шаарга аскер госпиталдары жайгаштырылган. Эмгекчи депутаттардын Жалал-Абад областык Советинин Аткаруу комитетинин 1942-жылдын 26- августундагы №24- с§3 «Батыштан келген эвагоспиталдарды жайгаштыруу жөнүндөгү» чечими менен №4441 эвакогоспиталь Жалал-Абад педагогикалык окуу жайынын, №1055 эвакогоспиталь №3 мектептин, №4442 эвакогоспиталь Жалала-Абад курортунун корпустарына жайгаштырылган. Акыркы госпиталь 1945-жылга чейин иш алып барган.

Калгандарынын ишмердүүлүктөрү 1942-жылга чейин созулган. Эң кыска мөөнөттө №3409 госпиталь иштеген (Авазов, 2020, с.110). “Ооруканаларды областтын ишканалары, мекемелери, колхоздору жана совхоздору шефке алышкан. Алар ооруканаларды тамак-аш менен камсыз кылып, жарадарларды маданий жактан тейлөө боюнча камкордук көрүшкөн. Донорлордун санынын тынымсыз көбөйүшү облустун калкы тарабынан жарадарларга болгон камкордуктун реалдуу көрүнүшү болду” (Джакишев, 2024, с.11). Алгачкы жаракат алгандар шаарга күз айларында келе баштагандыктан санаторий госпиталга айлантылган. Жарадар жоокерлер Ташкент шаарына чейин келишип, андан бери поезд менен Жалала-Абадга багыт алышкан. Аларды темир жол бекетинен дарыгерлер, жергиликтүү элдин өкүлдөрү тосуп алышкан. Бул жерде миңдеген жоокерлер дарыланып чыгышкан. Ошол учурлар жөнүндө мында болгон жоокерлердин бир топ эскерүүлөрү бар.

Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде өлкөбүздүн түштүк аймагына Жалала-Абад шаарына миңдеген польшалык аскер адамдары жайгаштырылгандыгы жөнүндө кыргыз тарых илиминде маалыматтар сейрек кездешкендиги маалым. Согуш учурунда Жалал –Абад шаарында жайгашкан польшалык аскерлердин башчысы генерал В. Андерстин жана анын мекендештеринин изи менен соңку учурларда кыргыз-польша мамилелери да омоктуу уланып келүүдө десек жаңылышпайбыз. Алсак, 2002-жылдын 24-25-октябрь күндөрү Польшанын президенти А. Квасыневский расмий иш сапар менен Кыргызстанга келип, анын жүрүшүндө кыргыз жетекчилиги генерал В Андерстин армиясынын 5-польшалык дивизиясына таандык архивдик документтердин түп нускасын тартуулашкан. 2004-жылдын 22-24-июнь күндөрүндө Кыргызстанга Польша Республикасынын Президентинин канцеляриясынын статс-катчысы А. Майковский келген. Иш сапар учурунда ага Кыргызстандын аймагында жашаган поляктар боюнча архивдик документтердин 293 көчүрмөсү берилген. 2012-жылы Ирандагы эвакуациянын 70 жылдыгына карата ЖАМУнун базасында " Польша аскерлери Жалал-Абадда" аттуу конференция уюштурулган. Аталган конференциянын жыйынтыгында Польша Республикасынын Астана шаарындагы элчилигинин колдоосу менен илимий жыйнак да жарык көргөн. Белгилей кетсек бул жаатта айрым изилдөөлөр биз тарабынан да колго алынган. (Караңыз: Авазов Э.А. Жалал-Абадда поляк генералы В.Андерстин армиясынын келишинин тарыхы.17.12.2012 02:46https://muras.turmush.kg/unews/un_post:3305; “Польша аскерлери Жалал-Абадда, 1941-1942-жж”. 2012-жылы 17-октябрда өткөрүлгөн Польша аскерлеринин Борбордук Азиядан Иранга эвакуацияланышынын 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын материалдары. Б.: 2013, 61-65-б; Город Джалал-Абад на страницах истории Великой отечественной войны// Ради жизни на земле: 75-летие Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Материалы Международной научно-практической конференции. Шадринск, 2020. С. 109-112).

Булактарга караганда 1941-жылдын 30-июлунда Англияда жайгашкан польшанын куугунтуктагы өкмөтүнүн башчысы генерал В. Сикорский менен СССРдин ал жердеги элчиси И.Майскийдин ортосундагы эки тараптуу макулдашууга англиянын тышкы иштер министри Идендин жана өкмөт башчысы У.Черчиллдин катышуусунда кол коюлган. Тарыхый маалыматтарга ылайык ошол убакта 1941-жылдын 1-августуна карата советтик абактарда жана лагерлерде кармалышкан поляктардын жана польшалык жарандардын саны 400 миңди түзгөн. Мындан сырткары немецтик басып алуулардан улам совет жергесине башбаанек издеп качкан польшалыктар да көпчүлүктү түзүшкөн. Аларды кошо алганда советтик аймакта ар кандай тагдырлар менен 1-1,5 млн. чамасында польшалыктар болушкан. Макулдашууга

боюнча 1941-жылдын 12-августунда СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун польшалык аскер күчтөрүнүн бөлүгүн түзүү боюнча аскердик келишим түзүлгөн жарандарга мунапыс берүү жөнүндөгү Жарлыгы чыккан. Советтик тарап эки тараптуу документтерде каралган жол-жоболорго ылайык, 1939-жылы сентябрдагы өнөктүк учурунда туткундан кийин аскер лагерлеринин биринде болгон генерал В.Андерстин СССРдеги Польша армиясынын командачысы болуп дайындалышына каршы болгон эмес. Польшалык аскер туткундары кармалып турушкан НКВДнын лагерлеринде чакыруу комиссиялары ишке кирип, тез арада армия түзүлгөн Кол башчынын аты менен бул армияга "Андерстин армиясы" деген аталыш берилген. Белгилүү болгондой Андерстин армиясы советтик каражатка түзүлүп, жабдылган.

1941-жылдын 14-августундагы келишимге ылайык "Андерстин армиясы" эгемендүү Польша Республикасынын Куралдуу күчтөрүнүн бир бөлүгү" катары каралып, анын аскер кызматчылары ант беришкен. Келишимге ылайык согуш аяктаганда армия Польшага кайтып келиши көрсөтүлгөн. Польшанын аскер бөлүктөрү толук даярдыкка жеткенде фронтко жөнөтүлүшү керектиги белгиленген. 1941-жылдын 25-декабрында СССРдин Мамлекеттик коргоо комитети "СССРдин аймагындагы Польша армиясы жөнүндө" токтом кабыл алган, анда анын саны (96 миң адам), дивизиялардын саны жана жайгашуучу жери (штабды Өзбек ССРинин Янги-Юль шаарына, аскерлерди Кыргыз, Өзбек жана Казак ССРине) белгиленген. Чынында, Андерстин армиясынын штабы Өзбек ССРинин Ташкент облусунун Янгиюль районундагы "Вревский" кыштагында болгон. 1942-жылдын январь айынын орто ченинде аскер бөлүктөрүнүн интенденттик кызматтары отряддарды жайгаштыруу үчүн жайларды даярдоо үчүн жөнөп кетишкен. 1942-жылдын январынан тартып августка чейин польшалык командачылык Өзбекстандын аталган жерине, калгандары башка аймактарга көчүрүлгөн. Польшанын жаңы дивизиялары жайгашкан жерлердин бири Жалал-Абад шаары тандалып алынган. Дивизия Россиядан Кыргызстанга темир жол аркылуу Актөбө, Арал, Ташкент, Кокон, Фергана жана Анжиян аркылуу өткөн. Алардын узак жол басып Жалал-Абад шаарына келишин адъютант Ежи Климковский мындайча сүрөттөгөн: «Поезде он күн жол жүргөндөн кийин белгиленген жайга келдик. Алар келишкен жолдор тарыхта «Чынгызхандын жолу» катары белгилүү. 5-дивизия Фергана өрөөнүнүн өзбек-кыргыз чегарасында жайгашкан Жалал-Абад районуна келди. Шаар анча чоң эмес, жакыр жана кунарсыз. Полктор жайгашкан атрабы да ошондой. Өрөөн ным тартып турат, саздуу. Бирок, бул жай алыстан абдан кооз көрүнөт. Өрөөндү чокуларын көз уялткан аппак карлар чүмкөгөн Тянь-Шань тоолору курчап турат. Ачык, тынч күндөрү «дүйнөнүн чатыры»- Памирди көрүүгө болот. 15-полк Жалал-Абадга келип түшкөндөн кийин оркестрде шандуу ыр менен менен катар тизилип шаардан өттү» (Климковский, 1991, с.48). Анын маалыматы боюнча бул райондо аскер бөлүктөрүнөн бир кыйла мурда келишкен поляктар да болушкан. Дивизиянын эки полку Благовещенская айылына, бир полку Сузакка жайгашкан. Командачылык Жалал-Абад шаарында калган. Шаар тургуну К. С. Ибрагимовдун эскерүүсүндө б 5-дивизиянын дагы бир жоокери Вацлав Флисиньскинин 1942-жылдын 22-февралында жазган каты келтирилген. Анда: «Бүгүн эртен менен саат 8.00дө биздин транспорт темир жол станциясына кириллица жана латын тамгалары менен «Жалал-Абад» деп жарыяланган тактанын жанына дуулдап келип калды Мына биздин саякаттын максаты. Кудайга шүгүр... Келгенден кийинки биринчи көз караштан улам биз шаарга жана анын айланасына жөнөдүк. Шаардын айланасында кечээ эле же жана мурдагы күнү эле жааган кардан улам, жаңы кар баскан бийик тоолор. Биздин командирлер жана коопсуздук кызматтары шаарга чыкпоо керектигин эскертишүүдө. Жалал-Абад

жакында эле аскерлер арасын да жарандык калк менен жергиликтүү калк арасында дагы ич келте оорусунан чөйрөсүндө жугуштуу оорудан обочолотулган”(Ибрагимов, 2013, 77-б.), - деп эскерген. Бөлүктөр жайгаштырылган үчүнчү жер Пахта-Көчөнүн (Барпы айы өкмөтү менен чектешкен жер-А.Э.) айланасындагы бош жаткан жайда болгон. Анда артиллериялык полк, абадан коргонуу дивизиясы жана жандармериялык отряд турган. “Дарактардын жетишпестигинен жана ыңгайсыз абалынан улам интенданттык кызмат бул жерди башка жерге жерге алмаштыруу жөнүндө сунуштаган сыяктуу. 1942-жылы 18-январда бир күн жөө аскерлер полку жана сапердук батальон жайгаштырылбай туруп калган. 5- жөө аскерлер дивизиясынын акыркы транспорту 1942-жылдын 8-февралында келген” Ибрагимов, 2013, 78-б.). Маалыматтарга жана эскерүүлөргө караганда бул жерге жайгаштырылган польшалык аскер күчтөрү аскердик окуудан, машыгуудан өтүп турушкан. Эң кызыгы польшалык аскерлер курал жарак менен менен жүрүшкөн. Мындай көрүнүш шаар тургундарын таң калтырган жана кооптондурган. Бул учурда советтик-германдык фронттогу абал катастрофалуу болгонун, Германиянын аскерлери түштүктө чабуул жасап, Сталинградды көздөй багыт алганын, өлкөдөгү азык-түлүк жана армия маселеси өтө курч турганын эске алуу керек. “Ал эми бул жерде тылда куралчан жана машыккан бүтүндөй армия согушунан баш тартып, алар айткандай, толук бекер пансионатта кала берген. Белгилүү болгондой, Андерс армиясы 1941 – 1942-жылдардагы ачарчылыкта советтик акчаларга түзүлгөн, машыккан, кийинген жана багылган, кийин поляк тараптан кечилген”(Иванов, с.с.52-58). Советтик жана поляк өкмөтүн эң көп тынчсыздандырган маселе-согуш аяктагандан кийин Польшанын чек аралары, айрыкча Чыгыш чек араларынын кандайча аныкталышы болгон. Тараптар учурда талаштуу аймактардын өз мамлекеттерине таандыктыгын баса белгилешкен. Союздаштардын ортосундагы ишенбөөчүлүк поляк туткундарынын жана Андерстин армиясынын ийгиликсиздигин күчөткөн. Согуш учурундагы эл аралык кырдаалга жараша Орто Азияга эвакуацияланган польшалык аскер күчтөрүн Иранга чыгаруу маселесине советтик жетекчилик тоскоол болбогон. Экинчиден советтик жетекчиликтин үмүтүн да актабаган сыяктуу. Генерал Андерс 31-июлда Сталинден эвакуацияга уруксат алууга жетишкен. Жалпысынан, эки эвакуация учурунда СССРден 80 миңге жакын аскер кызматкери жана алардын үй-бүлөлөрүнөн 37 миңден ашык мүчө чыгып кеткен. Белгилей кетсек, учурда поляктар тарабынан бул окуяга көңүл бурулуп жатат. Алардын жардамы менен Жалал-Абад шаарында поляк аскерлеринин көрүстөнү тосулуп, эстелик такталар орнотулган. Маалыматтарга караганда 1942-жылдын 1-сентябрында эвакуациялоо аяктап, Иранга 69 917 польшалыктар жеткен. Алардын кийинки тагдырлары өзүнчө изилденүүчү маселе.

Андан көп узбай эле ошол учурдагы сталиндик режимдин көрсөтмөсү менен кыргыз жергесине Кавказ аймагындагы калктар депортацияланып келгендиги маалым. Алардын көпчүлүгү Кыргызстандын түштүк аймактарына жайгаштырылган. Атайын келгиндердин арасында чечен, ингуш, карачай, авар, кабардин, лезгин ж.б. элдер болушкан. Алардын 1943-жылдын акырынан тартып Кыргызстандын аймактарына жөнөтүлгөндүгү белгилүү. Согуш учурунда Жалал-Абад шаары түндүк Кавказ жана Крым жергелеринен күч менен депортацияланган элдердин кабыл алган аймактардын бири болгон. Ага чейин ачарчылык учурунда ооп келген казактарды жана согуштун шарттарында келишкен еврейлерди кабыл алгандыгы маалым. 1944-жылдын 19-январында Кыргыз ССРинин Элкому жана КП БКнын Атайын айдалгандарды (Спецпереселенец) Фрунзе, Ош жана Жалал-Абад облустарынын райондоруна жайгаштыруу жөнүндөгү №34-306\10 сандуу токтому чыккан жана мында

көчүрүлүп келген 90 миң адамды жайгаштыруу жана аны уюштуруу иштери көрсөтүлгөн. Ага ылайык Жалал-Абад облусуна 5625 үй-бүлөдөгү 22500 адамды жайгаштыруу каралган (Плоских,Имакеева, 2010, с.19-20). Мында партиянын обкому менен райкому, облатком жана райатком айдалып келгендерди айыл чарба жана промыселдик артелдердин мүчөлүгүнө тез арада тартууну камсыз кылуулары жана аларга короо жай участкакторун бөлүп берүү жана үй курууларына көмөк көрсөтүүсү каралган. Атайын айдалгандарды кабыл алуу үчүн атайын бөлмөлөрдү оңдоо, отун даярдоо, зарыл болгон улоолорду мобилизациялоо, эшелондорду түшүрүү пункттарында медициналык тейлөөнү уюштуруу, келгендерди тосуп алуу, ташуу жана жайгаштыруу зарыл болгон (Джунушалиева, 2011, с.83).

Областта спецпереселенецтерди жайгаштыруунун жүрүшү боюнча Кыргызстан КП БКнын катчысы А.Ваговго багышталган Жалал-Абад облкомунун катчысынын жашыруун докладтык запискасында 1944-жылдын 28-мартына карата 6133 үй-бүлө, 26711 киши кабыл алынгандыгы көрсөтүлгөн (Плоских,Имакеева, 2010, с.54). 1944-жылдын 24-августундагы Кыргыз ССРинин Элкому жана КП БКнын Закавказыядан айдалгандарды Кыргыз ССРине жайгаштыруу жөнүндөгү №616-346\4 сандуу токтому чыккан. Токтомдо 16 миң курд, түрк, хемшилдерди жайгаштыруу каралган. Жалал-Абад областына 4000 үй-бүлөдөн турган 20 000 адамды жайгаштыруу көрсөтүлгөн(Плоских,Имакеева, 2010, с.151). Ошол эле жылдын августунан тартып Кыргызстандын аймагына месхет, күрд, хемшил жана жарым-жартылай крым татарларынын түрктөрү да депортациялана баштаган. Шаарга келишкенден кийин аларды жергиликтүү элдер тосуп алышып арабалар менен жакынкы жерлердеги колхоздорго жеткиришкен. Жергиликтүү элдер тарабынан аларга болушунча жардамдар берилген. Бул бир жагынан тургундардын меймандостугунан улам болсо, экинчи жактан буйруктун өктөмдүгүнөн улам болгондугун белгилөөгө болот. Эр бүлөнүн баары согушка кеткен элеттиктерге аябай оор болгон.Анын үстүнө ар кандай ушак айындар, имиштер жүргөн. Жаңы жерге байыр алуу айдалгандарга жеңилге турбагандыгы айтпаса да белгилүү.Ошондой болсо да алардын арасында эр бүлөнүн басымдуулук кылуусу айрым учурларда жергиликтүү тургундарга чарбалык иште кыр көрсөтүүнү шарттагандыктары белгилүү. Албетте майда чыр-чатактар орун алган, бирок, ири деңгээлге өсүп жеткен эмес. Оору сыркоонун жайылышы, мекенге болгон куса аларды алсыраткан. Ага карабастан айдалгандар колхоздун иштеринде иштешип, айрымдары сыйлыктарга жетишишкен. Ошондой эле алардан тартылып алынган мал жандыктарынын ордуна 1946-жылга чейин тиешелүү өлчөмдө төлөмдөрдү жүргүзүү белгиленген. Борбордук жана республикалык мамлекеттик органдар сүргүнгө айдалган элдердин мектеп жашындагы балдарын билим берүү процессине тартуу боюнча ишти четте калтырган эмс. СССР ЭлКомунун №13287-рс буйругуна ылайык Казак, Кыргыз жана Өзбек ССРине көчүрүлгөн чечен, ингуш, карачай, балкар жана крым татарларынын балдарын окутуу жашаган жериндеги башталгыч мектептерде орус тилинде жүргүзүлүшү керек болчу. Республикада кароосуз калган жана көзөмөлсүз калган атайын айдалгандардын балдарын эсепке алуу жүргүзүлгөн. Алар балдар үйлөрүнө аныкталып, туугандарынын тарбиясына берилген. Алардын бир бөлүгү атайын комендантуранын көзөмөлү астында колхоздордо, ошондой эле НКВДнын балдар эмгек, тарбия абактарында болушкан(Жапаров,2018, с.14).

Согуштан кийин алардын айрымдары шаарда жана айылдарда жашоо үчүн калышса, көпчүлүгү өз жерлерине кайтып кетишкен.Бир топтору шаарда жана анын айланасындагы Сузак районунун айылдарында, Көк-Жаңгак шаарында жашап калышкан. Мекенине кайткандарды ал жакта да оор тагдыр күтүп турган. Бул тууралуу Г.Джунушалиева

“депортацияланган элдердин мамлекеттүүлүгү калыбына келтирилип социалдык жактан реабилитациялангандан кийин, бошогон жерлерде жана бош калган үйлөрдө жаңы отурукташкандар менен улуттар аралык чыр-чатактар пайда болгон” (Джунушалиева, 2011, с.85), -деп жазган. Бул жактан дос-жар күтүшкөндөрү жана алардын бала-чакалары азыркы мезгилде да карым катышта болуп келишүүдө. Алсак, ошол кездери азыркы Барпы айыл өкмөтүнүн аймагында колхоздо иштешкен жана мектептерде окушкан чечендердин акыркы он жыл аралыгында бир кезде убактылуу баш баанектеген айылдарга келип кеткен учурлары болду.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда Улуу Ата Мекендик согуштун залакасы тийбеген, чарбасы бүлүнбөгөн, бүлөсү жоготууга учурбаган бир да аймак калган эмес. Башка аймактар сыяктуу эле Жалал-Абад шаарынын тургундары кыйын кезенди баштарынан өткөрүшүп, Улуу Женишке жетишүүгө фронтто жана оорукта зор салымдарын кошушкан. Темир жол түйүнүнүн, даары суулуу санаториянын болушу шаарга госпиталдардын эвакуацияланып келишин шарттаган. Темир жолдун Ташкенттен түз багыты поляк аскерлерин жана депортацияланган элдерди көчүрүп келүүгө шарт түзгөн. Учурда кыргыз тарыхнаамасында бул жагдайлардын кеңири изилденүүсү Кыргызстандын Польша Республикасы жана Кавказ элдери менен байланыштарын бекемдөөсүнө таасирин тийгизет деп ойлойбуз. Тарыхнааманын эртеңи үчүн булар сунуштоого болот:

1. Тарыхый чөлкөм таануучулук таризде ар бир аймактын Улуу Ата Мекендик согуш жана эл чарбасын кайра калыбына келтирүү мезгилиндеги тарыхынын кеңири жана терең изилдөөлөргө алынуусу аталган маселенин айланасындагы өксүктөрдү толтурууга жана аймак таанууну илгерилетүүгө салым кошот;
2. Депортацияланган же сүргүн кылынган элдерди жана поляк кошуундарын көчүрүп келүүнүн тарыхынын алкагында аларды жайгаштырууга жергиликтүүлөрдү мобилизациялоо аракеттери, аларга берилген социалдык жардамдар, жергиликтүү элдер менен болгон мамилелери, кийинки тагдырларын изилдөө тарыхый гана эмес демографиялык өнүктө да маанилүү болмок;
3. Жоокерлердин согуштагы абалы, эрдиктери, тылдагылардын аракеттери менен катар эле согуш туткундарынын анын ичинде “Түркстандык легионунунда” жана “Власов кошунунунда” болгондордун татаал тагдырларын жана белгисиз жоокерлердин дайындарын тактоо, атайын поселение жана эмгек батальондоруна айдалгандардын тарых таржымалын изилдөө иштерин илгерилетүү тарыхтын актай барактарын ачып берүүгө салым кошот деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар

1. Авазов, Э.А.(2020) Город Джалал-Абад на страницах истории Великой отечественной войны. Материалы Международной научно-практической конференции 23 апреля 2020 г “Ради жизни на Земле: 75-летие Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг” (сс. 109-112). Шадринск : ШГПУ, 2020.

2. Джакишев, А.У.(2024) Киргизская ССР в годы Великой отечественной войны(1941-1945гг.) Вестник КРСУ, №2, с11 .
3. Джунушалиева, Г.Дж.(2011). Ссылные народы в Кыргызстане в годы Великой Отечественной войны : быт и трудовое обустройство спецпереселенцев. Былые годы, № 2 (20), с.83, 85.
4. Ибрагимов, К.С.(2013). “Улуу согуштун тарыхынын барактары.”. Польша аскерлери Жалал-Абадда, 1941-1942-жж”. 2012-жылы 17-октябрда өткөрүлгөн Польша аскерлеринин Борбордук Азиядан Иранга эвакуацияланышынын 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын материалдары. (77-б.).Бишкек.
5. Жапаров, А. Депортированные карачаевцы в Кыргызстане: опыт интеграции. <https://www.pluralism.ca/wp-content/uploads/2018/04/Amantur-Japarov-Russian-Apr-2018>.
6. Иванов, Ю.В. Польская армия генерала В. Андерса в СССР (август 1941 – август 1942). Новая и новейшая история, №3 , с.52-58.
7. Климковский, Е.(1991). Я был адъютантом генерала Андерса (Пер: М. М. Рымжи).Москва:Издательство МЭИ, 1991.с. 48.
8. Плоских В.М.,Имакеева М.К. (Ред.)(2010) Депортированные народы Кавказа в Кыргызскую Республику: Сборник документов и материалов. Бишкек.с.19-20.
9. Султанова, М. Ш. Покровский приходдук училищеси жана анын агартуучулуктагы орду / М. Ш. Султанова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 1, No. 3. – P. 39-43. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_39. – EDN EKFJAR.
10. Карбекова, А. Б. Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде жалал-Абад облусунун ишканаларынын экономикалык көрсөткүчтөрү / А. Б. Карбекова, Э. К. Кубанычбеков, Сайпидинов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Экономика. – 2024. – No. 1(4). – P. 1-9. – DOI 10.52754/16948734_2024_1(4)_1. – EDN SJQKGK.
11. Акматова, А. Т. Программа всеобщего военного обучения в период Великой Отечественной войны на примере Ошской области Киргизской ССР (историко-правовой аспект) / А. Т. Акматова // Вестник Ошского государственного университета. Право. – 2022. – № 1. – С. 32-47. – DOI 10.52754/16948661_2022_1_4. – EDN QFWEDF.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 124-129

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_19](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_19)

ИЗ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ТЕЛЕРАДИОКОРПОРАЦИИ КЫРГЫЗСТАНА

КЫРГЫЗСТАНДЫН КООМДУК ТЕЛЕРАДИОКОРПОРАЦИЯСЫНЫН ТАРЫХЫНАН

**FROM THE HISTORY OF THE PUBLIC BROADCASTING CORPORATION OF
KYRGYZSTAN**

Осмонова С.К.

Осмонова С.К.

Osmonova S.K.

к.и.н., доцент, Ош мамлекеттик университети

т.и.к., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

Базарбаева Р.

Базарбаева Р.

Bazarbayeva R.

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Masters Student, Osh State University

ИЗ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ ТЕЛЕРАДИОКОРПОРАЦИИ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

На современном этапе развития Кыргызской Республики масс-медиа, и, в особенности, общественное телевидение, играет особую роль в налаживании диалога различных политических сил общества. С развитием новых информационно-коммуникационных технологий становление информационного общества переживает ряд институциональных изменений, происходит развитие национальной информационной индустрии, получает дальнейшее развитие общественное телевидение, которое становится эпицентром политического информационного пространства.

Ключевые слова: масс-медиа, диалог, информация, коммуникация, технология, индустрия, телевидение

КЫРГЫЗСТАНДЫН КООМДУК ТЕЛЕРАДИОКОРПОРАЦИЯСЫНЫН ТАРЫХЫНАН

Аннотация

Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн азыркы этабында масс-медиа, өзгөчө коомдук телекөрсөтүү коомдун ар кандай саясий күчтөрүнүн диалогун жөнгө салууда өзгөчө роль ойнойт. Жаңы маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын өнүгүшү менен маалыматтык коомдун калыптанышы бир катар институционалдык өзгөрүүлөргө дуушар болууда, Улуттук маалыматтык индустриянын өнүгүүсү жүрүп жатат, Коомдук телекөрсөтүү андан ары өнүгүп жатат, ал саясий маалыматтык мейкиндиктин эпицентра болуп калат.

FROM THE HISTORY OF THE PUBLIC BROADCASTING CORPORATION OF KYRGYZSTAN

Abstract

At the present stage of development of the Kyrgyz Republic, mass media, and especially public television, plays a special role in establishing a dialogue between various political forces of society. With the development of new information and communication technologies, the information society is undergoing a number of institutional changes, the national information industry is developing, and public television is further developing, which is becoming the epicenter of the political information space.

Ачык сөздөр: массалык маалымат каражаттары, диалог, маалымат, байланыш, технология, өнөр жай, телекөрсөтүү

Keywords: mass media, dialogue, information, communication, technology, industry, television

Введение

Распад СССР и обретение политической независимости Кыргызстана заставил искать политическое устройство на новых общественных основах: политической демократии и рыночной экономики. Страна стала искать новые возможности развития общественной жизни в сфере экономики, политики, духовной жизни кыргызстанского общества. Политическая сфера определилась модернизацией. Это новое осмысление процессов взаимодействия политических сил и общества в условиях социальных преобразований.

Политическая модернизация – это способность участников политического процесса оперативно реагировать и изменять существующую политическую систему в соответствии с новыми целями социальной жизни. Как правило, в ходе преобразования политического процесса создаются различные социальнополитические институты, способные эффективно решать задачи, разработанные и поставленные в ходе политической коммуникации.

Основные критерии политической модернизации в условиях демократического общества – это наличие комплекса целей, осуществление которых могут создать экономические, социальные, политические и другие структуры, способные гибко реагировать на вызовы времени. При этом необходимо учитывать, что средства, темпы, последовательность и характер модернизации страны зависят от ее исторических, национальных, религиозных и других особенностей, а также от внутренних факторов, уровня развития гражданского общества, соотношения общественных сил и т.д. [40].

Цель исследований. Цель настоящей статьи состоит в определении роли Общественно телерадиокорпорации и его влияния на формирование политической культуры общества в политическом процессе в условиях демократизации Кыргызской Республики.

Результаты исследований. - изучение теоретических и методологических основ общественного телевидения

- изучение деятельности ОТРК, его функциональных характеристик и основных направлений деятельности;

- изучение становления, состояния и перспектив развития общественного телевидения Кыргызстана.

Страна столкнулась с новыми реалиями политической жизни, встав на путь преодоления отсталости традиционного уклада и перехода к современному политическому устройству. Под воздействием политической модернизации в стране изменения произошли в политической и государственной власти. Определились новые политические институты: президентства, парламента и т.д., а также новые социальные институты: общественные организации, религиозные институты, гражданское общество и т.д.

Радикальные изменения произошли в экономической жизни: определилось новое многообразие форм собственности – государственная, групповая, частная, новые рыночные отношения во всех сферах экономической жизни.

В условиях демократизации политическая ситуация сложилась так, что средствам массовой информации были даны огромные полномочия, которые оправдывались

завоеванием гласности и свободы слова, стремлением к информированию населения о положительных результатах демократических преобразований и, соответственно, легитимностью новых политических институтов, таких, как президент, парламент, разделение полномочий других ветвей власти.

В процессе реализации функциональных особенностей масс-медиа, в обществе бытует представление о том, что СМИ напрямую относятся к системе власти и входят в неё как "четвертая" составляющая после законодательной, исполнительной и судебной, обязательной составляющей процесса политической модернизации, невозможны без активного участия СМИ.

Одним из ключевых моментов, относящихся к современному функционированию общественного телевидения Кыргызской Республики, является необходимость оградить общество от разного типа пропаганды со стороны политических фракций, воздействия масс-медиа, отражающих пристрастия различных игроков на политической и экономической аренах. Это под силу реализовать только беспристрастным телеканалам, которые не зависят от владельцев, связанных с конкретными политиками и, не опираются на финансирование из государственного бюджета или поддержку со стороны спонсоров из числа финансово-промышленных организаций. Учитывая данное стечение обстоятельств, они могут обеспечить полноценное независимое информирование населения в целом. К кыргызстанскому обществу пришло понимание необходимости создания общественного телевидения.

При этом общественное телевидение принимают участие в подготовке стратегии и тактики социального прогресса не только лишь за счет осуществления ряда общественных интересов, напрямую не востребованных современной властью, но также выступая в качестве опосредованного контролирующего агента, критикующего политику действующих законодательных и исполнительных структур, а государство выступает в качестве объекта журналистского расследования. Последний фактор особо выделяется как признак общественного телевидения, объясняющий его принадлежность ко всему обществу в целом.

Первая попытка реструктуризировать ОТРК была осуществлена сразу после трагических событий в селе Боспиек в 2002 году. Освещение аксыйских событий КТР спровоцировало серьезную долю недовольства со стороны граждан. В итоге оно было раскритиковано как непрофессиональное и предвзятое и получило соответствующую официальную оценку от специально созданной правительственной комиссией.

В 2002 году президентом страны был издан и подписан указ о создании в КТР Попечительского совета из представителей населения страны, с целью формирования общественных функций государственного телерадиовещания. Но Попечительский совет не обладал главными правами для внедрения существенных коррективов в работу компании, таких как назначение и освобождение от должности руководства КТР. Полномочия заключались преимущественно в общественных функциях регулирования. По данной причине провести реформы и сменить идеологическую составляющую КТР не представлялось возможным [1. 303 стр.].

Национальная телерадиовещательная корпорация 25 февраля 2003 года была преобразована в Государственную телерадиовещательную корпорацию Кыргызской Республики.

Осуждение качества информационных продуктов государственной телерадиокомпании существенно усилилось в 2005 году в процессе проведения выборов в Жогорку Кенеш, неудовлетворенность которыми послужила импульсом для многочисленных протестов в марте и последующего свержения власти государства. Регионы страны, находясь в абсолютной зависимости от государственной телерадиокомпании в плане получения информации, не были в состоянии обеспечить население свежими и объективными сведениями об исторических и политических событиях в стране, по той причине, что канал КТР в существенной степени лимитировал подачу информации о митингах и протестах в марте 2005 года, по сути демонстрируя предвзятую картину происходящего.

Во время событий 24 марта 2005 года прямой эфир главного государственного телеканала Кыргызстана, открытый для всех граждан и разнополярных политических сил, позволил рекордному количеству зрителей впервые почувствовать возможности государственного телевидения в сфере многочисленных социально-политических споров.

В 2005 году Жогорку Кенеш КР в первом слушании обсуждает законопроект «О Государственном управлении и поддержке Национальной телерадиовещательной корпорации».

События 7 апреля 2010 года, а затем и на юге Кыргызстана в июне 2010 году вызвали большой интерес у мирового сообщества. Официальные представители власти Кыргызстана неоднократно отмечали, что СМИ иностранных государств отражали эти события необъективно и недостоверно, при этом СМИ Кыргызстана находились в это время в информационном вакууме, что не могло не сыграть в этом процессе негативную роль.

Со стороны масс-медиа в Кыргызской Республике проявилась острая необходимость в прекращении ограничения свободы слова и публичного выражения мнений, а также способствовании предоставления гарантий безопасности труда журналистов, увеличения доступа населения к общественно значимой информации [2. 49 с.].

После революционных событий в апреле 2010 года и внедрения в Кыргызстане парламентской системы правления сформировались новые условия взаимодействия СМИ и государственной власти. Ряд экспертов в своих комментариях отмечали, что после 7 апреля 2010 года подавляющая часть средств массовой информации республики изменила свою политику. Последовал тотальный отход от взгляда на позицию властей, таким образом, СМИ стали ориентироваться на собственную независимость. С этого времени из телеэфира, газет и виртуального медийного пространства можно узнать почти любые сведения. Например, можно свободно найти информацию о деталях деятельности Президента, Жогорку Кенеша, правительства, судебной власти и других органов, при этом в большинстве случаев, материалы беспристрастны по своему наполнению. Граждане республики получили возможность получать из СМИ информацию о реальной политической картине в стране, а не отфильтрованные сведения, получившие одобрение для обнародования Президентом или Аппаратом Правительства [3. 57 с.].

Преобразование Государственной телерадиовещательной корпорации в общественную стало возможным в апреле 2010 года, когда в стране произошла смена власти. В соответствии с Декретом Временного Правительства Кыргызской Республики от 30 апреля 2010 года ГТРК была преобразована в Общественную телерадиовещательную корпорацию, и общество

получило возможность выражать свое мнение через общественное телевидение. Граждане страны обрели независимое Общественное телевидение и радио, которое стало «рупором общественного мнения, рупором народа» [4. 10.01.12 г.].

Список литературы

1. Ибраева Г.К. История развития и современное состояние СМИ в Кыргызстане: результаты исследования [Текст] / Г.К. Ибраева, С.В. Куликова. – Б.: АО «Салам», 2002. – 303 с.
2. Исаева А.К. Проблемы коммуникативных процессов в современном обществе [Текст] / А.К. Исаева. – Б., 2005. 49 с.
3. Исаева А.К. Проблемы коммуникативных процессов в современном обществе [Текст] / А.К. Исаева. – Б., 2005. 57 с.
4. Об Общественной телерадиовещательной корпорации Кыргызской Республики [Текст] : Закон Кыргызской Республики : [принят ЖК КР 18 ноября 2011 г.] // Эркин-Тоо. – 2012. – 10 янв.
5. Осмонали Кызы, М. Журналисттин кебиндеги коммуникативдик сапаттар / М. Осмонали Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1280-1286. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1280. – EDN CJVVGF.
6. Осмоналиев, Э. А. Азыркы заманбап музыканын жаштарга тийгизген таасири / Э. А. Осмоналиев, Г. А. Абдувапова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология. – 2023. – No. 2(2). – P. 53-61. – DOI 10.52754/16948823_2023_2(2)_9. – EDN LBEXCE.
7. Бакытбек Кызы, К. Жаштар арасында кибербуллинг: себептери, кесепеттери жана алдын алуу стратегиялары / К. Бакытбек Кызы, Ш. Ж. Жапаралиев // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2024. – No. 2(4). – P. 63-76. – DOI 10.52754/16948874_2024_2(4)_7. – EDN EHNHYU.
8. Касымбекова, Н. Ж. Медиа тексттер лингвистикалык талдоонун объектиси катары / Н. Ж. Касымбекова, А. Саламат К // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 876-881. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_876. – EDN GHQHKE.
9. Исаков, Б. Ж. Кыргыз телекөрсөтүүнүн өнүгүү тарыхы / Б. Ж. Исаков // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1258-1263. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1258. – EDN TMKFEP.
10. Сопубеков, Н. А. Исследование помехоустойчивости систем цифрового телерадиовещания / Н. А. Сопубеков, Б. Абдимиталип Уулу // Вестник Ошского государственного университета. – 2022. – № 1. – С. 191-196. – DOI 10.52754/16947452_2022_1_191. – EDN AMSDAJ.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 130-134

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_20](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_20)

ПОЭТ ФРОНТОВИК СОРОНБАЙ ЖУСУЕВ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «АЛАКАН»

ФРОНТОВИК АКЫН СОРОНБАЙ ЖУСУЕВ ЖАНА АНЫН "АЛАКАН" ЧЫГАРМАСЫ

POET OF THE FRONTLINE SOORONBAY JUSUYEV AND HIS WORK "ALAKAN"

Г.А. Ахмедова

Г.А. Ахмедова

G.A. Axtmedova

старший преподаватель, КУМУ им Б.Сыдыкова

улук окутуучу, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

Senior Lecturer, Sydykov KUU

А.К. Турдумаматова

А.К. Турдумаматова

A.K. Turdumamatova

студент, КУМУ им Б.Сыдыкова

студент, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

student, Sydykov KUU

ПОЭТ ФРОНТОВИК СООРОНБАЙ ЖУСУЕВ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «АЛАКАН»

Аннотация

Статья посвящена кыргызскому поэту-фронтовику Сооронбаю Жусуеву и его произведению «Алакан». Жусуев, переживший ужас войны, через свою поэзию передает трагизм человеческих судеб, символизируя боль и утраты, связанные с войной. В произведении «Алакан» через образ детской ладони автор раскрывает темы незащитности, страха и потерь. Его творчество стало важным вкладом в развитие кыргызской литературы, а его произведения актуальны и в наше время, призывая к сохранению памяти о жертвах войны и значении мира.

Ключевые слова: Сооронбай Жусуев, «Алакан», поэзия, фронтовик, война, потеря, память, кыргызская литература

ФРОНТОВИК АКЫН СООРОНБАЙ ЖУСУЕВ ЖАНА АНЫН "АЛАКАН" ЧЫГАРМАСЫ

POET OF THE FRONTLINE SOORONBAY JUSUYEV AND HIS WORK "ALAKAN"

Аннотация

Макала кыргыз акыны-фронтовик Сооронбай Жусуевге жана анын «Алакан» чыгармасына арналып жазылган. Жусуев согуштун оор күндөрүн башынан кечирип, өзүнүн поэзиясы аркылуу адамзаттын трагедиясын, согуштан келген жоготууларды жана кайгыны чагылдырат. «Алакан» чыгармасында акын бала колунун образы аркылуу корголбогондукту, коркууну жана жоготууларды сүрөттөйт. Жусуевдин чыгармалары кыргыз адабиятынын өнүгүүсүнө чоң салым кошуп, бүгүнкү күндө да согуштун кайгылуу эскерүүсү жана дүйнө элдеринин тынчтыкка болгон муктаждыгын унутпашы үчүн маанилүү.

Abstract

The article is dedicated to the Kyrgyz poet and frontline soldier Sooronbay Jusuyev and his work "Alakan". Having experienced the horrors of war, Jusuyev conveys the tragedy of human destinies through his poetry, symbolizing the pain and losses associated with the war. In the poem "Alakan", the image of a child's palm reveals themes of vulnerability, fear, and loss. His creative work made a significant contribution to the development of Kyrgyz literature, and his works remain relevant today, urging the preservation of the memory of war victims and the importance of peace.

Ачкыч сөздөр: Сооронбай Жусуев, «Алакан», поэзия, фронтовик, согуш, жоготуу, эстелик, кыргыз адабияты

Keywords: Sooronbay Jusuyev, "Alakan", poetry, frontline soldier, war, loss, memory, Kyrgyz literature

Введение

Великая Отечественная война оставила неизгладимый след в судьбах миллионов людей, в том числе в жизни кыргызского поэта-фронтовика Сооронбая Жусуева. Родившись в 1925 году в селе Кызыл-Жар Ошской области, он с юных лет оказался на передовой, служа связистом в 8-й гвардейской дивизии имени И. В. Панфилова. [2.159,160] Пережив тяжёлые испытания войны, он не только проявил мужество, но и отразил свой опыт в поэзии. Одним из его знаковых произведений является поэма "Алакан" (в переводе — "ладонь"), в которой он глубоко передал трагизм войны через образ детской руки — символа незащитности, потерь и боли. Через личные воспоминания и художественные образы Жусуев показывает, как война изменила судьбы людей, разрушила семьи и оставила неизгладимые следы в сердцах выживших.

Отныне я больше этого не повторю.

Каждый раз, когда я это говорю, мое сердце разрывается: Их обоих больше нет... На земле осталось только

Маленькая, ладонь которая была Купкуу...

Иногда я попадаю в сети своих мыслей вспоминаю многое из этого, что видел.

Когда я думаю о войне, я вижу ее в своем воображении.

Рука ребенка. [1.24,25]; [2.161]

Родился 15 мая 1925 года в селе Кызыл-Жар, в горной долине Алай-Куу Кара-Кульжинского района Ошской области. После окончания сельской школы был призван в ряды Советской Армии, в 1943-1945 годах служил связистом прославленной 8-й гвардейской дивизии имени И. В. Панфилова. В боях дважды был ранен. [2]

После демобилизации 1946—1947 гг. работал ответственным секретарем в редакции советской районной газеты «Коммунизм үчүн». В 1949 г. с отличием окончил факультет киргизской литературы и языка Ошского государственного института учителей. В 1949—1951 гг. — заведующий отделом в редакции Ошской областной газеты. В 1956 г. окончил Московский литературный институт имени М. Горького. [4]

В 1957—1959 гг. — главный редактор литературно-художественного журнала «Ала-Тоо», затем — ответственный секретарь сатирического журнала «Чалкан». С 1960 по 1986 гг. — литературный консультант в аппарате Союза писателей Киргизской ССР. [4] С. Жусуев первую награду получил на фронте, будучи бойцом 8-гвардейской дивизии имени И. В.

Панфилова. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 14 ноября 1944 года С. Жусуев награжден солдатской боевой медалью "За отвагу". После войны он получил медаль "За победу над Германией в Великой Отечественной войне в 1941-1945 г.г.", а также множество юбилейных медалей. 11 марта 1958 года С. Жусуева наградили орденом "Отечественной войны" I степени[4], и много таких медалем и орденом был награжден. Указом Президента Кыргызской Республики от 4 февраля 1997 года (УП № 46) за значительный вклад в развитие культуры и искусства Кыргызской Республики С. Жусуев награжден медалью "Даңк"[4]

За большой вклад в развитие кыргызской литературы в 1981 году Сооронбаю Жусуеву было присвоено почетное звание народный поэт Кыргызстана. За изданную книгу стихов в 1990 году в московском Воениздате "Моя жизнь" С. Жусуев стал лауреатом Всесоюзной литературной премии имени А. Фадеева (Золотая медаль). В 1995 году он стал обладателем звания "Отличник народного образования Кыргызской Республики". В том же году Республика Казахстан присваивает ему почетное звание "Казакстандын эмгек сиңирген кайраткери".[4]

Указом Президента Кыргызской Республики от 8 июня 2000 года (УП № 150) за значительный вклад в развитие кыргызской литературы и активную общественную деятельность С. Жусуев награжден орденом "Манаса" III степени. [4]

С. Жусуев является почетным гражданином городов Бишкек и Ош, а также почетным профессором Ошского Государственного университета, Кыргызско-Узбекского университета. Его имя носят средняя школа в кыштеке Сай-Талаа Кара-Кулджинского района, и средняя школа в кыштеке Жарооз Кара- Суйского района. [4]

В 2005 году Всемирная организация интеллектуальной собственности (ВОИС) наградила за крупные творческие достижения Сооронбая Жусуева Золотой медалью. [4]

Указом Президента Кыргызской Республики от 13 февраля 2007 года (УП № 59) за выдающийся вклад в сокровищницу национальной культуры, развитие духовных ценностей кыргызского народа, высокую гражданскую позицию в творческой и общественной деятельности поэту Сооронбаю Жусуеву присвоена высшая степень отличия "Кыргыз Республикасынын Баатыры" ("Герой Кыргызской Республики") и вручен особый знак "Ак Шумкар" [4]

После войны Сооронбай Жусуев посвятил себя литературе, став признанным мастером слова. Его творчество неразрывно связано с историей Кыргызстана, а его вклад в развитие культуры отмечен множеством наград, включая высшую степень отличия "Кыргыз Республикасынын Баатыры". Таким образом, произведение "Алакан" и вся творческая деятельность Сооронбая Жусуева являются не только данью памяти героическому прошлому, но и напоминанием о том, какой ценой досталась победа. Его поэзия продолжает вдохновлять новые поколения, напоминая о важности мира, гуманизма и памяти о тех, кто отдал свою жизнь за Родину.

Список использованных литератур

1. С.Жусуев "СОГУШ жана ЖЕНИШ"
2. А.Муратов, Р.Асакеев, Б.Кыдырбаева "Кыргыз адабияты"
3. sputnik.kg
4. open.kg
5. "Новая литература Кыргызстана".
6. Токтогул Кызы, Ф. Проблемы изучения жанра стихотворного романа / Ф. Токтогул Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 2, № 4. – С. 546-555. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_546. – EDN XBKKBE.
7. Алпаизова, Б. С. Акындар поэзиясындагы эскерме, баяндар / Б. С. Алпаизова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 694-701. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_694. – EDN KPWA1Y.
8. Жумабаева, Д. С. Акындар поэзиясын этнопедагогикалык негизде окутуу- инсандын адептик-руханий калыптануусунун өзөгү / Д. С. Жумабаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 771-775. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_771. – EDN SWYYS.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 135-144

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_21](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_21)

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ИДИОМ И ПОГОВОРОК В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

АРАБ ТИЛИНДЕГИ ИДИОМАЛАР ЖАНА МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫ КТОРУУДАГЫ
КӨЙГӨЙЛӨР

PROBLEMS OF TRANSLATING IDIOMS AND PROVERBS IN THE ARABIC LANGUAGE

Таирова Айсулуу Шукуралиевна

Таирова Айсулуу Шукуралиевна

Tairova Aisuluu Shukuralievna

преподаватель, Ошский государственный университет

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Lecturer, Osh State University

aisuluutairova01@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ИДИОМ И ПОГОВОРК В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются трудности, которые возникают при переводе арабских идиом и пословиц на другие языки. Эти выражения часто связаны с религией, историей и культурой арабского мира, поэтому их сложно точно передать на других языках. Анализируются основные проблемы перевода, такие как смысловые и культурные различия, и описываются способы, с помощью которых можно сохранить значение и стиль оригинального выражения в переводе.

Ключевые слова: Арабский язык, идиома, пословица, перевод, фразеологизм, культурные реалии, религиозный контекст, переводческие стратегии

АРАБ ТИЛИНДЕГИ ИДИОМАЛАР ЖАНА МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫ КОТОРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР

PROBLEMS OF TRANSLATING IDIOMS AND PROVERBS IN THE ARABIC LANGUAGE

Аннотация

Бул макалада араб тилиндеги идиомалар менен макал-лакаптарды башка тилдерге которууда пайда болгон кыйынчылыктар каралат. Мындай туруктуу сөз айкаштары көбүнчө араб дүйнөсүнүн динине, тарыхына жана маданиятына байланыштуу болгондуктан, аларды так жана туура которуу оңой эмес. Макалада лексикалык жана маданий айырмачылыктар сыяктуу негизги котормо көйгөйлөрү талданып, оригиналдын маанисин жана стилин сактап калууга жардам берген натыйжалуу ыкмалар баяндалат.

Abstract

The article explores the challenges encountered in translating Arabic idioms and proverbs into other languages. These expressions are often deeply rooted in the religion, history, and culture of the Arab world, which makes their accurate translation particularly difficult. The author analyzes the main translation issues, such as semantic and cultural differences, and discusses strategies that help preserve the original meaning and stylistic nuances in the target language.

Ачык сөздөр: Араб тили, идиома, макал, котормо, фразеологизм, маданий өзгөчөлүктөр, диний контекст, котормо стратегиялары

Keywords: Arabic language, idiom, proverb, translation, phraseologism, cultural realities, religious context, translation strategies

Введение

Арабский язык богат идиоматическими выражениями, которые выполняют важную роль в передаче культурных и эмоциональных нюансов общения. Идиомы часто используются в повседневной речи, литературе, СМИ и религиозной риторике. Их перевод на другие языки представляет собой сложную задачу, так как требует не только лингвистической точности, но и глубокого понимания культурного контекста.

Цель данной темы — исследовать особенности перевода арабских идиом и пословиц на кыргызский язык, выявить трудности, с которыми сталкиваются переводчики, и предложить эффективные стратегии перевода, которые помогут сохранить культурную специфичность и смысл оригинала. Также важной целью является анализ лексико-семантических, прагматических и культурных аспектов, которые влияют на точность передачи арабских фразеологических единиц на кыргызский язык. Актуальность исследования обусловлена несколькими факторами:

- 1 Глобализация и межкультурная коммуникация: В условиях глобализации и интенсивного обмена информацией между арабским и кыргызским мирами возрастает необходимость качественного перевода культурных и языковых особенностей. Это особенно важно для успешного взаимодействия в сфере дипломатии, международных отношений и бизнеса.
- 2 Особенности арабской фразеологии: Арабские идиомы и пословицы тесно связаны с религиозными, историческими и культурными реалиями арабского мира, что делает их сложными для перевода на другие языки. В то же время, понимание этих выражений важно для правильного восприятия текстов и сообщений, а также для эффективного общения с носителями арабского языка.
- 3 Малоизученность темы в контексте арабского и кыргызского языков: Несмотря на значительное количество исследований в области перевода, вопросы передачи арабских идиом и пословиц на кыргызский язык остаются недостаточно исследованными. Это создаёт пробел в теории перевода и требует дальнейшего анализа и разработки практических рекомендаций для переводчиков.

При переводе арабских идиом и пословиц на кыргызский язык важным аспектом является поиск эквивалентных переводов, которые смогут сохранить не только смысл, но и культурную специфику оригинала. Эквивалентный перевод предполагает использование идиомы или пословицы на целевом языке, которая обладает сходным значением и контекстом, но при этом звучит естественно и понятно для носителей этого языка. [1]

Арабские и кыргызские идиомы представляют собой важные культурные и лингвистические элементы своих языков. Несмотря на то, что арабский и кыргызский языки принадлежат к разным языковым семьям (семитская и тюркская соответственно), можно выделить несколько интересных особенностей и различий в их идиоматике. [1] Аль-Шарифи в своей работе о проблемах перевода арабских фразеологизмов говорит о важности понимания исторического и культурного контекста, из которого происходит арабская идиома. Он утверждает, что переводчик должен обладать не только лексической, но и культурной компетенцией, чтобы точно передать значение.

1. Культурные реалии и образность

Арабские идиомы часто основаны на религиозных, исторических и культурных аспектах арабского мира. Например, многие выражения имеют связи с исламской религией, Кораном и хадисами, а также с традициями пустынного и кочевого образа жизни. [1]

Кыргызские идиомы также тесно связаны с культурой кочевников, природой, животными и традициями. Например, в кыргызских идиомах часто встречаются образы, связанные с лошадьми, пастушеским трудом и горной природой.

В арабском языке часто используются выражения, связанные с исламской религией и её ценностями. Например, выражения, упоминающие Аллаха или пророков, могут иметь скрытые значения, связанные с моральными нормами.

В кыргызском языке религиозные элементы также присутствуют, но они в большей степени связаны с традиционным исламо-тюркским мировоззрением, при этом многие идиомы изначально возникли в устной народной культуре и имеют более светский характер.

В арабском речевом дискурсе фразеология и идиоматика оказываются тесно связанными с культурным и религиозным контекстом, что придает этому языку уникальные особенности и выражения. Влияние исламской культуры и арабской традиции на формирование фразеологической системы арабского языка является неотъемлемой частью его лингвистической специфики. [4] Ключевые понятия и символы, связанные с религиозными обрядами, историческими событиями и мифами, активно используются в арабском дипломатическом дискурсе. Примером такого влияния может служить фразеологизм «وَقَطَّعُ الرَّيْثُونَ شَجَرَةَ» буквально переводимый как «срубить оливковое дерево». Этот фразеологизм происходит из исламской традиции и отсылает к действию пророка Мухаммада, который, по легенде, срубил оливковое дерево в Медине для того, чтобы обозначить место строительства мечети [4]. В арабском дипломатическом дискурсе данное выражение может использоваться как метафора для обозначения решительных и радикальных действий или решений, связанных с важными событиями.

2. Метафоричность и символизм

В арабском языке идиомы часто включают в себя символику, основанную на религиозных или философских понятиях. Например, выражения, связанные с понятием «света» или «тьмы», могут использоваться для обозначения добра и зла или истины и лжи. [1]

В кыргызском языке также можно встретить метафоры, связанные с природой и животными, например, выражения с использованием «кочевников», «травы», «солнца» или «лошади» в переносном смысле, что отражает традиционный уклад жизни.

3. Структура и грамматическая особенности

Арабские идиомы часто строятся вокруг устойчивых фраз или сочетаний слов, которые не всегда можно перевести дословно. В арабском языке часто встречаются обороты, включающие религиозные символы или древние слова, которые могут быть не понимаемы для носителей других языков. [1]

В кыргызском языке идиомы, как правило, включают сочетания существительных и глаголов, а также часто применяют образы, имеющие явное отношение к бытовым или природным явлениям, что делает их более понятными для носителей языка.

Виктор Романович Розен — один из известных российских арабистов, который занимался вопросами перевода арабских идиом. В своей работе он отмечает, что культурные и языковые различия между арабским и русским языками делают перевод фразеологических единиц особенно сложным. Розен утверждает, что арабские идиомы часто опираются на образный, метафорический и историко-культурный контексты, которые не всегда можно точно передать на русском языке. В таких случаях, по мнению Розена, необходимо использовать адекватные эквиваленты или приближенные выражения, что помогает сохранить общую идею идиомы. Он подчеркивает важность культурной адаптации: иногда лучше использовать перевод через аналогию, чтобы передать смысл, чем пытаться сохранить дословность. [1]

4. Перевод и эквиваленты

Перевести арабскую идиому на другой язык может быть сложнее из-за её культурной специфики. Например, выражение «دَمِهِ مِنْ يَسْتَحِقُّ» (буквально «заслуживает своей кровью») означает «заслужить наказание», и в этом контексте передача фразы на русский или английский язык требует культурной адаптации.

В кыргызском языке аналогичные выражения, как «Канга кан, жанга жан» (буквально «кровь платит кровью»), имеют схожее значение, но более легко воспринимаются носителями других тюркских языков. Однако в арабских идиомах для передачи такого образа может понадобиться изменение структуры фразы. Арабская идиома "قفصت الةدح او دي" ("Одна рука не может аплодировать") может быть переведена как "Один в поле не воин" на русском языке, сохраняя смысл, но изменяя форму для соответствия культурному контексту.

Как в арабском, так и в кыргызском языке идиомы являются важной частью культурной идентичности языка. При переводе идиом с одного языка на другой важно учитывать не только лексическое значение слов, но и глубину культурного контекста, в котором они используются. Идиомы обеих культур тесно связаны с образом жизни народа, его традициями, историей и верованиями, что делает их уникальными и ценными для изучения. При переводе арабских идиом и пословиц на кыргызский язык важным аспектом является поиск эквивалентных переводов, которые смогут сохранить не только смысл, но и культурную специфику оригинала. Эквивалентный перевод предполагает использование идиомы или пословицы на целевом языке, которая обладает сходным значением и контекстом, но при этом звучит естественно и понятно для носителей этого языка. [1]

Идиомы, связанные с трудом и усилиями.

Арабская идиома: «دجو جء نم» (буквально «кто старается, тот находит») Это выражение используется для того, чтобы подчеркнуть, что усилия всегда вознаграждаются, и что успех зависит от приложенных усилий. [2]

Кыргызский эквивалент: «Эмгек кылсаң, жеңишке жетесиң», «Ким иштеген тиштейт» (буквально «если трудиться, добьешься победы») Оба выражения передают одну и ту же мысль, утверждая, что успех приходит к тем, кто прилагает усилия. В этом случае эквивалентный перевод удастся легко, так как в обоих языках присутствует схожая культурная концепция труда и награды.

Идиомы, связанные с честностью и справедливостью

Арабская идиома: «شَيْءٌ كُلُّهُ فَوْقَ الْعَدَالَةِ» (буквально «справедливость выше всего») Это выражение используется, чтобы подчеркнуть, что справедливость является важнейшей ценностью и должна быть на первом месте. «Справедливость превыше всего». [2]

Кыргызский эквивалент: «Адилеттүү болуу — эң негизги нерсе» (буквально «быть справедливым — самое важное») Здесь мы видим, что и в арабском, и в кыргызском языке существует схожий акцент на важности справедливости, хотя структура фразы в двух языках немного различается. Однако оба выражения передают одну и ту же идею.

Арабская идиома: «رَجُلٌ يَمُدُّ لِحَافِكَ قَدَّ عَلَى» (буквально «Растягивай ноги по размеру одеяла»). [2]

Кыргызский эквивалент: «Жуурканга карап бутту сун» (буквально «смотри на свою лужайку»). Эти выражения используют метафору, связную с размером и ограничениями, чтобы подчеркнуть необходимость жить по средствам. Или даже можно дать такой эквивалент на кыргызский «Эришине жараша — аркагы, эшегине жараша — тушагы»

Арабская идиома: «مَاءٌ فَمِهِ فِي» (буквально «У него во рту вода»). Смысл: Он молчит, не хочет говорить. [2]

Кыргызский эквивалент: Оозуна суу толтуруп алгандай унчукпайт. Или даже можно дать такой эквивалент на кыргызский «Оозуна талкан салып алгандай унчукпайт». Как отмечают многие лингвисты, не всегда возможно найти прямой аналог, и в этом случае требуется адаптация выражения. Например, арабская идиома «لَنْ يَدَأَ كَمَفِّ نَمٍ» ("Из твоих уст я тебя осужу") может быть переведена как "Слово — не воробей" в русском языке, что сохраняет общий смысл, но с изменением формулировки. Пример: арабская идиома "قِيْقِدْ فِي فَاي حَلَا" ("Жизнь в муке") может быть переведена как "Жизнь на грани выживания", чтобы передать суть выражения, не передавая дословную метафору, которая может быть непонятной русскоязычным читателям.

Идиомы часто содержат в себе элементы культуры, традиций и образа мыслей народа. Перевод арабских идиом на кыргызский язык помогает сохранять этот культурный контекст и делает арабскую культуру более доступной для кыргызоязычных читателей и слушателей. Арабский и кыргызский языки принадлежат разным языковым семьям, и перевод идиом способствует лучшему пониманию и восприятию культурных различий между этими двумя народами. [1]

Следовательно, можно утверждать, что это может помочь в сфере дипломатии, бизнеса, а также в межкультурных коммуникациях. Перевод идиом обогащает кыргызский язык новыми выражениями и фразеологизмами. Это способствует расширению лексикона и повышению выразительности языка. Для студентов, изучающих арабский и кыргызский языки, перевод арабских идиом является важной частью практики. Это помогает развивать навыки межъязыковой адаптации, понимания тонкостей перевода и научного подхода к фразеологии. Перевод арабских идиом может сыграть ключевую роль в создании литературных произведений, фильмов, новостей и других материалов, обеспечивая точность и адекватность выражений, сохраняя при этом культурные особенности и контекст оригинала. [1]

Таким образом, мы приходим к выводу, что перевод арабских идиом на кыргызский язык играет ключевую роль в межкультурной коммуникации, поскольку арабские идиомы

содержат специфические культурные и исторические элементы, которые важно правильно передать для сохранения их значимости и точности. Рассмотрим несколько аспектов, через которые можно оценить роль перевода арабских идиом. Такие как;

- Культурный контекст и понимание
- Языковая и культурная адаптация
- Углубление межкультурного понимания
- Обогащение лексикона и фразеологии

Согласно исследованиям Л. Г. Хисматуллиной, Д. Я. Хузиной и Д. Б. Гарифуллиной, фразеологические единицы обогащают дипломатический дискурс, делая его более выразительным и привлекательным для аудитории [4]. О. И. Алешина отмечает, что идиомы и фразеологизмы способствуют усилению риторической силы высказываний и придания им эмоционального оттенка [4]. Эти элементы служат средствами экспрессии, позволяющими уточнить смысл, выразить точку зрения и убедительно донести позицию. Источники по арабской фразеологии, такие как работы Мароги и Аль-Асал, указывают на важность культурно-религиозного контекста в формировании арабских идиом и фразеологических выражений. Эти фразеологические единицы отражают ценности, традиции и исторический опыт арабской культуры. [4]

Таким образом, умение использовать фразеологические единицы и идиомы, учитывая их культурную и историческую подоплеку, является важным навыком для дипломатической коммуникации. Это позволяет создать доверие, эффективно передать позицию и укрепить взаимопонимание между русскоязычными и арабскоязычными странами, содействуя укреплению взаимных отношений. Ал-Лами Фуркан Абдулсалам подчеркивает, что при переводе идиом необходимо учитывать структурные различия между арабским и русским языками. В арабском языке часто встречаются сложные метафоры и культурные ссылки, которые трудно передать на русском языке в том же виде. Он предложил подход, основанный на переводе через значение, где вместо дословного перевода используется схожее выражение с аналогичным значением в русском языке. Пример: арабская идиома «قفصت الـدحاو دي» ("Одна рука не может аплодировать") может быть переведена как «Один в поле не воин». Это выражение сохраняет идею о том, что для достижения успеха необходимо объединение усилий, но использует уже известную русскую пословицу, что облегчает понимание.

Следует отметить, что культурный контекст и понимание арабских идиом, как и любые другие, отражают уникальные черты арабской культуры, мировоззрения, традиций и образа жизни. Перевод этих идиом на кыргызский позволяет не только передать их лексическое значение, но и сохраняет важные культурные аспекты. Это способствует лучшему пониманию арабской культуры и упрощает общение между арабоязычными и кыргызоязычными людьми.

Языковая и культурная адаптация: В арабском языке есть много выражений, которые основаны на специфической метафоре или реальности, присущей арабскому миру. Например, выражения, связанные с пустыней или исламскими традициями, могут быть трудными для прямого перевода на кыргызский язык. Здесь важно не только правильно передать смысл, но и адаптировать идиому так, чтобы она была понятна для кыргызскоязычных читателей и слушателей. Это требует глубокой работы с контекстом, чтобы избежать искажения смысла и сохранить оригинальное воздействие.

Углубление межкультурного понимания: Перевод арабских идиом служит инструментом для углубления межкультурного понимания. Это особенно важно для профессионалов в области дипломатии, бизнеса, и международных отношений, где точное понимание нюансов и фразеологии других культур способствует более эффективному взаимодействию и снижению риска недоразумений. Понимание арабских идиом позволяет легче наладить контакты, построить доверие и создать более крепкие межкультурные связи.

Обогащение лексикона и фразеологии: Перевод арабских идиом может быть полезен для расширения лексического запаса кыргызского языка. Новые фразеологизмы, которые появляются в языке через перевод, делают его более разнообразным, а также способствуют его живости и гибкости. Это может быть особенно полезно для литературы, журналистики и повседневной речи.

Для дипломатов и переводчиков, работающих с дипломатическим дискурсом, понимание и умение использовать фразеологические единицы и идиом играют ключевую роль в эффективной коммуникации. Вот несколько рекомендаций, которые могут помочь в использовании и понимании фразеологизмов и идиом.

1.Изучение культурного контекста. Понимание культурных особенностей и исторического контекста является важным аспектом использования фразеологических единиц. Исследуйте традиции, ценности и историю страны собеседника, чтобы правильно интерпретировать и применять фразеологизмы.

2.Обращение к авторитетам. Ознакомьтесь с работами и исследованиями лингвистов, занимающихся фразеологией и идиоматикой в дипломатическом дискурсе. Это поможет вам лучше понимать семантику и контекст использования фразеологизмов (можно воспользоваться списком источников, приведенным после текста статьи).

3.Контекстуальное применение. Учитесь применять фразеологические выражения в соответствии с контекстом высказывания. Помните, что один и тот же фразеологизм может иметь разное значение в разных ситуациях.

4.Последствия метафор. Будьте внимательны к метафорам и аналогиям, встречающимся в фразеологических единицах. Они могут иметь сильное влияние на восприятие сообщения.

5.Избегание буквального перевода. Переводя фразеологизмы, избегайте буквального перевода, так как это может привести к неправильному пониманию. Вместо этого старайтесь передать их смысл наиболее близким аналогом в целевом языке.

6.Профессиональное образование. Рекомендуется участвовать в специализированных курсах и тренингах, которые помогут улучшить навыки использования и понимания фразеологических единиц в дипломатической коммуникации.

7.Регулярная практика. Применяйте фразеологизмы и идиомы в речи и письменных высказываниях. Чем больше практики, тем увереннее вы будете в их использовании.

8.Постоянное самосовершенствование. Языковые особенности и модные выражения могут меняться со временем. Следите за актуальными исследованиями и новыми выражениями в дипломатической коммуникации.

Важно подчеркнуть, что перевод арабских идиом на кыргызский язык представляет собой важный процесс, который выходит за пределы простой лексической адаптации. Он включает в себя не только языковую передачу, но и культурную интерпретацию, что способствует лучшему взаимопониманию и укреплению связей между культурами. Этот процесс помогает сохранить богатство арабской фразеологии, обогащая при этом кыргызский язык и культуру. Важно, чтобы переводчики не только точно передавали смысл идиом, но и умели адаптировать их с учетом специфики кыргызской культурной и языковой традиции.

Итак, понимание и аккуратное использование фразеологических единиц и идиом в речевом дискурсе содействует более эффективному обмену информацией и укреплению взаимопонимания между культурно различными странами.

Список литературы

- 1 Винигер, С. И. Теория и практика перевода: фразеологизмы / С. И. Винигер. – М.: Наука, 2018.
- 2 Аль-Мунаджид, Л. Арабские идиомы и пословицы: Культурный аспект. – Каир: Дар аль-Фикр, 2017.
- 3 Дж. Аби Джабер, А. В. Капшук Арабско-русский словарь идиоматических выражений. // Справочник переводчика. — М.: Издательский Дом ЯСК, 2018. — 456 с
- 4 Ал-Лами Фуркан Абдулсалам. Фразеология и идиоматика в русском и арабском дипломатическом дискурсе / Ал-Лами Фуркан Абдулсалам. — Текст: непосредственный // Политическая лингвистика. — 2023. — № 5 (101). — С. 181-188.
- 5 Исмаилова, Р. У. Лермонтовдун “Демон” поэмасынын эки котормосу жөнүндө: синхрон жана салыштырма котормо / Р. У. Исмаилова // Вестник Ошского государственного университета. – 2023. – No. 4. – P. 123-140. – DOI 10.52754/16948610_2023_4_14. – EDN EOZVTW.
- 6 Аманбек Кызы, Н. Кытай тилиндеги үй жаныбарларына байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилине которуунун айрым маселелери / Н. Аманбек Кызы, А. Бекмурзаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 2. – P. 424-436. – DOI 10.52754/16948610_2024_2_42. – EDN ZETZII.
- 7 Исмаилова, Р. У. Эркин котормо жана анын сапат белгилери / Р. У. Исмаилова // Вестник Ошского государственного университета. – 2023. – No. 2. – P. 183-200. – DOI 10.52754/16948610_2023_1_22. – EDN DKUNFG.
- 8 Аманбек Кызы, Н. Кытай тилиндеги жапайы канаттууларга байланышкан фразеологиялык бирдиктерди кыргыз тилине которуу маселелери / Н. Аманбек Кызы, А. Бекмурзаева, Э. Эмильбекова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 2(2). – P. 1-10. – DOI 10.52754/16948874_2023_2(2)_1. – EDN MUFFUL.
- 9 Мурзакматов, А. К. "Лунь юй" чыгармасынын кыргызча котормолору / А. К. Мурзакматов, Н. Аманбек Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 1, No. 3. – P. 259-265. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_3_259. – EDN JPOOGQ.

- 10 Мурзакметов, А. К. Араб адабиятынын кыргыз фольклорундагы элементтери / А. К. Мурзакметов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2024. – No. 2(4). – P. 41-50. – DOI 10.52754/16948874_2024_2(4)_5. – EDN WGMBUZ.
- 11 Мансурова, А. Т. Антропонимы с религиозной семантикой в Центральной Азии / А. Т. Мансурова, Г. А. Мадмарова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 1, № 4. – С. 485-493. – DOI 10.52754/16947452_2021_1_4_485. – EDN JJBRY5.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 145-154

УДК: 947 (575.2)

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_22](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_22)

**АСАНАКУН РЫСМЕНДЕЕВ – УЛУУ ЖЕҢИШКЕ ӨЗ САЛЫМЫН КОШКОН
БААТЫР**

АСАНАКУН РЫСМЕНДЕЕВ – ГЕРОЙ, ВНЕСШИЙ СВОЙ ВКЛАД В ВЕЛИКУЮ ПОБЕДУ

MEDICAL AND SOCIAL IMPORTANCE OF A HEALTHY LIFESTYLE FOR THE
FORMATION OF HEALTH OF STUDENTS

Р.Т. Элеманова

Р.Т. Элеманова

R.T. Elemanova

окутуучу, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлектик университет
преподаватель, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

Lecturer, Kyrgyz State University named after I. Arabaev

[rimmaelemanova@mail.ru](mailto:rimmermanova@mail.ru)

АСАНАКУН РЫСМЕНДЕЕВ – УЛУУ ЖЕҢИШКЕ ӨЗ САЛЫМЫН КОШКОН БААТЫР

Аннотация

Быйыл, 2025-жылы Улуу Ата Мекендик согуштагы Жеңиштин 80 жылдыгы белгиленет. Бул чон тарыхый маараке – биздин ата-бабаларыбыздын эрдигин, кайраттуулугун жана мекенге болгон сүйүүсүн эскерүү үчүн өзгөчө мааниге ээ. Бул улуу Жеңишке Совет эли, анын ичинде кыргызстандык жоокерлер да эбегейсиз салым кошкон. Жүздөгөн миңдеген кыргызстандык аскерлер фронтко аттанып, алардын көпчүлүгү согуш талаасында курман болушкан. Биз бул жеңишти аталарыбыздын төгүлгөн каны, элдин сабырдуулугу жана кайраттуулугу менен жеттик. Согушка, Кыргызстан бир катар баатырларын берген, алардын катарында легендарлуу Панфилов дивизиясынын жоокерлери, ал дивизиянын түптөөчүлөрүнүн бири Асанакун Рысмандеев да бар эле. Асанакун Рысмандеев – кыргыз элинин белгилүү уулу, Улуу Ата Мекендик согуштун каарманы, саясий жана аскердик ишмер. Ал мекени үчүн өмүрүн арнаган, согушта эрдик көрсөткөн чыгаан инсандардын бири. Анын өмүр жолу патриотизмдин, кайраттуулуктун жана мекенге берилгендиктин үлгүсү болуп кала берет.

Ачкыч сөздөр: тарыхнаама, Кыргызстандын тарыхы, социалдык, маданий, Жети-Өгүз, аймак таануу

АСАНАКУН РЫСМЕНДЕЕВ – ГЕРОЙ, ВНЕСШИЙ СВОЙ ВКЛАД В ВЕЛИКУЮ ПОБЕДУ

ASANAKUN RYSMENDEEV – A HERO WHO CONTRIBUTED TO THE GREAT VICTORY

Аннотация

В этом году, в 2025 году, отмечается 80-летие Победы в Великой Отечественной войне. Это важная историческая дата, имеющая особое значение для сохранения памяти о героизме, стойкости и любви к Родине наших предков. В эту Великую Победу огромный вклад внес советский народ, в том числе кыргызские воины. Сотни тысяч кыргызстанцев отправились на фронт, и многие из них погибли в сражениях. Мы достигли этой победы ценой крови наших отцов, терпения и негибаемой воли народа.

Кыргызстан дал войне немало героев, среди которых – легендарные воины Панфиловской дивизии. Одним из основателей этой дивизии был Асанакун Рысмандеев. Он – выдающийся сын кыргызского народа, герой Великой Отечественной войны, политический и военный деятель. Посвятив свою жизнь Родине, он проявил истинный героизм в бою. Его жизненный путь навсегда останется примером патриотизма, стойкости и преданности своему Отечеству.

Abstract

This year, in 2025, marks the 80th anniversary of Victory in the Great Patriotic War. This is an important historical milestone, carrying special significance in preserving the memory of the heroism, resilience, and patriotism of our ancestors. The Soviet people, including Kyrgyz soldiers, made an immense contribution to this Great Victory. Hundreds of thousands of Kyrgyz citizens went to the front, and many of them perished in battle. We achieved this victory at the cost of our fathers' blood, the perseverance, and the indomitable will of the people.

Kyrgyzstan gave the war many heroes, among them the legendary warriors of the Panfilov Division. One of the founders of this division was Asanakun Rysmendeev. He was an outstanding son of the Kyrgyz people, a hero of the Great Patriotic War, and a political and military figure. Dedicating his life to his homeland, he displayed true heroism in battle. His life path will forever remain an example of patriotism, resilience, and devotion to his country.

Ключевые слова: историография, история Кыргызстана, социальные и культурные аспекты, Жеты-Огуз, регионоведение

Keywords: historiography, history of Kyrgyzstan, social and cultural aspects, Jety-Oguz, regional studies

Введение

Асанакун Рысмендеев родился в 1911 году в селе Жалгыз-Өрүк (другое название — село Талап) Жети-Өгүзского района Иссык-Кульской области. Его детство пришлось на тяжелые годы перед и после Уркуна 1916 года, который стал одним из самых тяжелых испытаний для кыргызского народа. [1/141] В этот период в регионе произошли резкие политические и социальные изменения. Раннее осиротение Асанакун Рысмендеева отражает сложные общественные условия того времени. Особенно в годы Уркуна и гражданской войны жизнь народа ухудшилась, бедность усилилась. В кыргызском обществе стало больше сирот, которые чаще всего росли при поддержке родственников или общины.

Детство Рысмендеева совпало с образованием Советского Союза, когда начались реформы в области государственного устройства, образования и социальной сферы. Позднее он принял участие в Великой Отечественной войне, что еще больше подчеркивает его историческую значимость.

С юных лет Асанакун был энергичным, пытливым и активным. Тяжелые испытания, такие как сиротство и участие в войне, стали частью его судьбы, схожей с жизненным путем многих кыргызов той эпохи. Хотя в советский период граждане получили больше возможностей для образования и свободы, пережитые им трудности ярко отражают тяжелые условия того времени.

Другими словами, жизненный путь Асанакун Рысмендеева связан с трудными, но важными периодами в истории Кыргызстана, и через его судьбу можно глубже понять политическую и социальную ситуацию того времени.

Его старший брат Мамбетакун взял его под свою опеку и обучил, что свидетельствует о прочных родственных связях в кыргызском обществе. До Советской эпохи и в ее ранние годы было традицией, что сирот воспитывали родственники, заботясь об их будущем. Этот случай является отражением социальной практики того времени.

В 1930-е годы в Советском Союзе особое внимание уделялось образованию, расширялись возможности для получения высшего и профессионального образования. В рамках этих реформ Асанакун Рысмендеев получил школьное образование, а затем продолжил обучение в Ташкентском военно-политическом училище, что можно рассматривать как часть стратегии СССР по подготовке военных кадров.

Обучение в ташкентском военно-политическом училище в 1936–1938 годах стало началом его военной карьеры. В тот период одной из главных задач СССР было укрепление армии, особенно подготовка офицерского состава. Военное образование тогда имело особую значимость, и большое внимание уделялось идеологической подготовке молодых кадров.

Такая подготовка сыграла ключевую роль в Великой Отечественной войне, начавшейся в 1941 году. Кыргызские солдаты, такие как Рысмендеев, занимали руководящие позиции и сражались в рядах Советской армии. Его судьба развивалась в рамках общей советской военно-политической системы.

Его образование и военная карьера формировались под влиянием идеологической и военной политики Советского Союза. Кроме того, это стало одним из важнейших этапов, заложивших основу для его подвигов на войне. В 1930-е годы арест его старшего брата

Мамбетакуна по ложному обвинению в «вражде с народом» стал тяжелым испытанием для Асанакуна. В эти годы репрессии широко распространились, особенно среди интеллигенции, государственных служащих, религиозных деятелей и образованных людей. Арест Мамбетакуна стал большим ударом не только для него самого, но и для его близких.

Семьи репрессированных людей подвергались давлению со стороны общества, к ним относились с подозрением, а также лишали возможности получать образование и устраиваться на работу. Это негативно повлияло и на жизнь Асанакуна Рысмендеева.

Арест его единственного брата и опекуна Мамбетакуна стал тяжелым ударом для всей семьи. После того как Мамбетакун был обвинен в «вражде с народом» и арестован, репрессиям подверглись и его родственники. Это было типичным проявлением массовых репрессий того времени, когда обвинение в «народной вражде» касалось не только одного человека, но и его близких.

Известно, что в отношении Асанакуна выдвигалось требование исключить его из Коммунистической партии. Этот случай показывает, насколько важным было партийное членство в СССР и какую роль оно играло в политической карьере. Будучи членом партии, человек получал возможности для служебного роста, тогда как исключение из ее рядов могло разрушить его карьеру.

Однако в 1939 году Мамбетакун был оправдан и освобожден из тюрьмы. Документ, подтверждающий его невиновность, способствовал тому, что перед Асанакуном вновь открылись перспективы на будущее.

После реабилитации старшего брата Мамбетакуна и получения документа, подтверждающего его надежность, Асанакун Рысмендеев вернулся во Фрунзе и был вновь приглашен на государственную службу. Этот случай является одним из примеров процесса реабилитации в СССР. После репрессий 1930-х годов некоторые люди были признаны невиновными и получили возможность вернуться на государственные должности. Однако такие случаи были редкостью, и большинство жертв репрессий, даже после оправдания, не могли восстановить свою прежнюю карьеру.

Назначение Асанакуна в 1941 году секретарем Центрального комитета Коммунистической партии Кыргызстана свидетельствует о восстановлении его доверия со стороны советской власти. Этот пост был одним из высших в политическом руководстве республики. В тот период Коммунистическая партия полностью контролировала государственные дела, а ее секретари играли ключевую роль в идеологической и организационной деятельности.

В марте 1941 года, когда Асанакун занимал должность партийного руководителя, Киргизская ССР активно готовилась к войне. В республике создавались промышленные предприятия и военные подразделения, проводилась мобилизация населения. В этот период военным комиссаром служил Иван Васильевич Панфилов, который впоследствии сформировал 316-ю стрелковую дивизию. Именно эта дивизия сыграла выдающуюся роль в обороне Москвы, что подтверждает активное участие Асанакуна Рысмендеева в довоенных и военных государственных делах.

Март 1941 года — это за три месяца до начала войны. Несмотря на существовавший договор с Германией, СССР активно готовился к возможному конфликту. В республиках

Центральной Азии проводилась военная мобилизация и подготовка стратегических ресурсов. Киргизская ССР выполняла важную задачу по отправке людей на фронт и переводу экономики на военный режим.

Этот период стал временем серьезных политических и военных приготовлений для Кыргызстана. Работая в должности секретаря Центрального комитета, Рысмендеев достиг вершины своей политической карьеры и непосредственно участвовал в подготовке республики к войне.

Когда в 1941 году началась Великая Отечественная война, Советский Союз был вынужден в кратчайшие сроки сформировать новые военные подразделения. Тысячи людей были мобилизованы из республик Центральной Азии, включая Кыргызстан и Казахстан. Хотя эти регионы находились далеко от линии фронта, они играли ключевую роль в военной подготовке и отправке солдат на передовую.

316-я стрелковая дивизия была сформирована в 1941 году в городе Алма-Ата. Ее командиром был генерал-майор Иван Васильевич Панфилов, вошедший в историю благодаря своей выдающейся тактике и лидерским качествам. Солдаты этой дивизии проявили героизм при обороне Москвы в ноябре 1941 года, что стало одним из значимых эпизодов войны.

Участие полковника Асанакуна Рысмендеева вместе с Панфиловым в создании этой дивизии подтверждает его военные и организационные способности в предвоенный период. Это доказывает, что он был влиятельной фигурой в военной стратегии СССР.

Говорят, что Рысмендеев и Панфилов поддерживали близкие дружеские отношения. Этот факт подчеркивает их совместный вклад в военную подготовку и стратегическое планирование. Под руководством Панфилова 316-я дивизия прославилась своим героизмом, и Рысмендеев сыграл важную роль как один из ее основателей. Активное участие полковника Рысмендеева в формировании боевых подразделений подтверждает его опытность как военного руководителя и организатора. Создание этой дивизии и ее последующие успехи в боях стали одними из ключевых достижений его военной деятельности.

Это также отражает значимость Рысмендеева в войне и его тесное сотрудничество с Панфиловым. Вклад, внесенный им в формирование 316-й стрелковой дивизии, свидетельствует о его значимой роли в военной истории. Он был кыргызским воином, сражавшимся бок о бок с Панфиловым. Кроме того, этот факт еще раз подчеркивает роль Кыргызстана и Казахстана в Великой Отечественной войне.

Назначение Асанакуна Рысмендеева на пост секретаря Центрального комитета Коммунистической партии Кыргызстана в возрасте всего 29 лет свидетельствует о быстром росте его политической карьеры. Это также подтверждает, что советская политическая система того времени активно продвигала молодых, преданных и идеологически надежных кадров на руководящие должности. В 1930-х и начале 1940-х годов партия стремилась выдвигать на высокие посты энергичных и преданных делу людей, что Рысмендеев полностью олицетворял/ [2\404]

Отправка Асанакуна Рысмендеева на фронт 8 июля 1941 года произошла на 17-й день после начала войны. Этот период был чрезвычайно тяжелым для СССР: в июне немецкие войска начали наступление, и Красная Армия отступала. В связи с этим направление

высокопоставленных партийных руководителей на фронт свидетельствовало о серьезности ситуации и масштабе мобилизации, организованной советским руководством.

Советская власть во время Великой Отечественной войны активно привлекала партийных руководителей к военной службе и отправляла их на передовую. Это преследовало несколько целей:

1. Повышение боевого духа – руководителей с высокой идеологической подготовкой направляли на фронт, чтобы они укрепляли моральный дух солдат и повышали доверие к советской власти.
2. Военная организация – партийные кадры помогали в управлении войсками, поддерживали дисциплину и порядок.
3. Личный пример – участие высокопоставленных чиновников в сражениях укрепляло доверие народа к мобилизации и повышало готовность населения к войне.

Отправка на фронт таких лидеров, как Асанакун Рысмендеев, доказывает значительный вклад Кыргызстана в войну. В 1941 году из Киргизской ССР на фронт было мобилизовано более 360 тысяч человек, что составляло значительную часть населения республики.

Несмотря на молодой возраст, работа Асанакун Рысмендеева на высоких должностях, а затем его отправка на фронт свидетельствуют о его личной ответственности и всеобщей мобилизации во время войны. Если в качестве партийного секретаря он занимался идеологической и организационной работой, то его направление на фронт еще больше укрепило его военный и патриотический вклад. Этот факт также подтверждает, что в годы войны высокопоставленные политические и военные деятели Кыргызстана тоже отправлялись на передовую.

На фронте Асанакун Рысмендеев был назначен комиссаром кавалерийского полка и старшим политическим руководителем, что подчеркивает его важную роль в военный период. Эти должности были ключевыми элементами военного управления и идеологического контроля в Красной Армии во время Великой Отечественной войны. Политические комиссары играли важную роль, поддерживая боевой дух солдат и обеспечивая их преданность советской идеологии. Они следили за моральным и психологическим состоянием бойцов и могли оказывать влияние на военные решения. [3\210]

Конные войска во время войны двигались с высокой скоростью и проводили наступательные операции, поэтому на их командиров возлагалась большая ответственность. В качестве комиссара Рысмендеев выполнял как идеологическую, так и организационную работу в реализации военных планов. Политические руководители на поле боя выполняли как карательные, так и мотивационные функции. Их задачи включали: поддержание боевого духа солдат, обеспечение дисциплины в армии, борьбу с дезертирством, ведение пропаганды и агитации против врага, а также политический контроль над решениями командиров. Работа Рысмендеева в этой должности подтверждает, что его политическая деятельность имела важное значение и на фронте.

В первые годы войны кавалерия обладала преимуществом благодаря своей маневренности. Ее основные задачи включали разведку, проведение наступательных операций, нарушение вражеских коммуникаций и поддержку партизанского движения.

Назначение Асанакуна Рысмендеева на руководящую должность в таком подразделении свидетельствует о его значительном вкладе в военную стратегию. [4\139]

Назначение Асанакуна Рысмендеева на эту должность подчеркивает его высокую преданность партии и советской власти, а также свидетельствует о его способности к не только политическому, но и военному руководству. Советское руководство в годы войны направляло надежных членов партии на фронт, усиливая их идеологическую роль. Это также позволяет утверждать, что это было наивысшее достижение в его военно-политической карьере.

Активное участие Асанакуна Рысмендеева в защите Москвы подтверждает его важную роль в войне. Сражение за Москву с осени 1941 по начало 1942 года (сентябрь 1941 — апрель 1942) было решающим для СССР. В этот период советская армия предприняла срочные меры для обороны Москвы, и дивизия 316-й стрелковой, возглавляемая генералом Иваном Панфиловым, проявила исключительное мужество. Рысмендеев также принимал участие в защите Москвы, и его кавалерийские части способствовали ослаблению вражеских атак и разведывательным операциям.

Смоленская область имела стратегическое значение в годы войны. В 1941 году, в период с июля по сентябрь, в Смоленской битве советские войска смогли предотвратить быстрое продвижение немецкой армии к Москве. В 1942 году в этом регионе продолжались жестокие сражения, и советская армия начала контрнаступление.

Асанакун Рысмендеев, будучи комиссаром кавалерийского полка, принял участие в крупном сражении в Смоленской области и погиб героически в 1942 году. Его смерть отражает тяжёлые условия фронта и риски, связанные с кавалерийскими частями. Погибший в 1942 году в Смоленской области, он доказал, что принимал участие в крупных наступлениях и сыграл важную роль в продвижении Красной Армии. Его погребение в братской могиле с почестями и признанием его подвигов со стороны государства свидетельствует о высоком уважении, которое ему было оказано, и о признании его героизма. Советская власть почитала погибших командиров и комиссаров, хороня их в специальных братских могилах и возводя памятники в их честь.

Активное участие Асанакуна Рысмендеева в защите Москвы и сражениях на Смоленщине подтверждает его важную роль как военного и политического лидера. Его героическая смерть в 1942 году в крупном сражении подтверждает его особый вклад в войну. Погребение его тела в братской могиле подтверждает его статус как героя, достойного признания со стороны государства. Это подчеркивает место Асанакуна Рысмендеева в истории и его значимость для Кыргызстана и СССР в годы войны.

Присвоение имени Асанакуна Рысмендеева школе в селе Жалгыз-Өрүк, расположенном в Жети-Өгүзском районе Иссык-Кульской области в 1991 году, является свидетельством его исторической роли и уважения среди народа. После советской эпохи, в годы независимости Кыргызстана, усилилась инициатива по увековечению памяти национальных героев и сохранению их имен. Присвоение имени школе — это важный шаг, направленный на то, чтобы познакомить будущие поколения с героизмом и трудом человека. 1991 год — это время, когда Кыргызстан только начинал свой путь к независимости, и в этот период открылись новые возможности для увековечивания памяти местных героев и прославления их наследия. Присвоение имени Асанакуна Рысмендеева школе — это признание его военных подвигов и

заслуг. Он остался в истории как один из видных военных лидеров, выходцев из Кыргызстана, в годы Великой Отечественной войны. Не забывать его подвиг — это признание вклада Кыргызстана в победу в войне и часть инициативы по патриотическому воспитанию молодежи. Для местного сообщества это большая гордость — сохранение исторического наследия и поддержка школьников и жителей села Жалгыз-Өрүк. Сохранение памятников и имен — это часть национального сознания. Хотя многие военные герои советского времени были забыты, имя Асанакуна Рысмендеева осталось сохраненным благодаря поддержке местных властей и общества.

Присвоение имени Асанакуна Рысмендеева школе подтверждает признание его исторической роли. Это является примером связи между поколениями, патриотического воспитания и уважения местного сообщества к истории. Это также важный шаг, который подтверждает восстановление исторической справедливости и продолжение традиции сохранения наследия.

Асанакун, оставшийся вдовцом в возрасте 21 года, после смерти своего большого отца, воспитал и вырастил своего достойного сына Алмаза, не вступив в новый брак, давая ему хорошее образование и помогая стать сильной личностью. Его основная цель была воспитать сына достойным человеком, соответствующим наследию его отца. Забота Гүлүм апы о своем сыне тесно связана с понятием продолжения семейного наследия и сохранения достоинства потомков. Гүлүм апа является символом женщины, которая выдержала тяжелые жизненные испытания. [5\150]

Человек, который полностью взял на себя ответственность как мать. Пример, прославляющий силу и терпение женщин в обществе. Подвиг Гүлүм апы заключается в ее материнской преданности и жертвах, которые она принесла ради будущего своего сына. Позже, когда Алмаз стал взрослым, он посетил могилу своего отца, взял землю с братской могилы в Смоленской области — это знак его глубочайшего уважения к наследию своего отца и истории, а также символ того, что род Асанакуна продолжает существовать. В истории Кыргызстана и СССР есть много примеров того, что останки солдат Великой Отечественной войны были похоронены в разных странах и на кладбищах. Однако сохранение памяти о них для их потомков считается святой обязанностью. Этот поступок Алмаза еще раз подчеркивает, что наследие ветеранов войны в Кыргызстане не должно быть забыто. Алмаз, забравший землю с могилы своего отца и установивший памятник рядом с могилой матери, считает это символическим воссоединением семейной связи. Действие Алмаза — это не просто семейный поступок, это значимое историческое, культурное и духовное действие. Этот случай можно рассматривать как яркий пример патриотизма, семейных связей и высоких духовных традиций.

В честь Асанакуна Рысмендеева его именем была названа школа на 225 мест в родном селе (Жалгыз-Өрүк). Строительство школы завершилось в 2024 году, и достойные дети и девушки получают здесь образование. Асанакун Рысмендеев останется в истории как герой, внесший свой вклад в Великую Победу, и его имя будет жить в веках.

Действительно, вклад кыргызского народа в Победу в Великой Отечественной войне был огромным. Сотни тысяч жителей Кыргызстана приняли участие в боях на фронте, и многие из них героически погибли, защищая Родину. Это была победа, достигнутая ценой бесчисленных жертв и невероятных усилий, как на поле боя, так и в тылу.

Асанакун Рысмендеев — выдающийся представитель кыргызского народа, который заслуженно вошел в историю как один из основателей легендарной Панфиловской дивизии. Его имя стало символом мужества, отваги и патриотизма. Он не только отличился на поле боя, но и внес значительный вклад в организацию военных действий, став примером стойкости и преданности своему народу и Отечеству. История его жизни служит ярким ориентиром для будущих поколений, напоминающим о ценности мира и о подвиге тех, кто сражался за свободу и независимость нашей Родины.

Весь советский народ, включая кыргызских воинов, внес огромный вклад в Победу в Великой Отечественной войне. Это подчеркивает коллективный характер победы, где каждый народ Советского Союза сыграл важную роль в достижении общей цели. Сосредоточение на "советском народе" объединяет народы разных республик, показывая их единство в борьбе с фашизмом. Значимость их вклада в общую победу, что важно для сохранения исторической памяти и гордости за собственных героев. Сотни тысяч кыргызстанцев отправились на фронт, это дает представление о масштабе участия кыргызстанцев в войне, подчеркивая важность массового мобилизованного состава, который отправился защищать Родину. Массовость и масштаб усилий, отражая трагизм и героизм тех времен. жертвы, понесенные кыргызстанцами, и служит напоминанием о высокой цене победы. Погибшие воины становятся символами трагедии войны и личного мужества. Цена Великой Победы, подчеркивает, что она не была легкой. «Кровь наших отцов» символизирует тяжесть утрат, которые понесли люди, а «терпение и негибкая воля народа» обозначают моральную стойкость и решимость, которые позволили преодолеть все трудности войны. Эта укрепляет чувство гордости и благодарности к тем, кто выстоял и принес победу, а также служит уроком для будущих поколений о важности мужества и решимости в трудные моменты.

Жертвы которые привели к Победе в Великой Отечественной войне, подчеркивает важность памяти о тех, кто сражался, а также о неизмеримой цене победы, которую заплатили наши предки. Это олицетворяет не только конкретный вклад кыргызского народа в войну, но и выражает патриотизм, гордость за свою страну и признание мужества воинов, сражавшихся за свободу и независимость.

Прошедшие войны народам советского союза принесли огромные страдания, потери и разрушения, и такой опыт должен стать уроком для будущих поколений. Важное значение имеет именно о ВОВ с высокими человеческими жертвами, разрушениями и страданиями. После ВОВ весь мир жил в надежде на будущее, на то, что человеческая цивилизация и народы смогут жить в мире и согласии. С призывом к будущим поколениям, чтобы они извлекали уроки из прошлого, ценили мир и стремились избежать повторения трагедий, подобных войнам. Это гуманистическое идея пришло многим после ВОВ, которое напоминает о важности человеческой жизни, мира и взаимопонимания, а также о необходимости предотвращать насилие и войну в будущем.

Литература

1. Элеманова, Р. Т. Великий шелковый путь: краткий исторический обзор // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №1-2, 2007. 141-б.
2. Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстандын тархы. – Бишкек, 2017. – 404
3. Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстандын айылынын социалдык турмушу (1966–1985-жж.): Окуу куралы / Ө. Ж. Осмонов. – Фрунзе, 1993. – 210
4. Бактыгулов, Дж. С. Советтик Кыргызстандын калкынын социалдык составынын өзгөрүшү / Дж. С. Бактыгулов. – Фрунзе, 1980. – 139
5. Асанканов, А. Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения / А. Асанканов. – Фрунзе, 1989. – 150
6. Калык Мамбетакунов — сын старшего брата Асанакуна Рысмендеева, сын Мамбетакуна, из его интервью для рубрики «История и судьба» на радио «Азаттык» [Электрондук ресурс]. Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan--wwii--asanakun-rysmendeev/30592551.html> - Загл. с экрана. (дата обращения: 16.02.2025).

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 155-159

УДК: 94(470+571).084

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_23](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_23)

**ИНДУСТРИАЛЬНЫЙ ЩИТ ПОБЕДЫ: РОЛЬ СРЕДНЕЙ АЗИИ И КИРГИЗСКОЙ
ССР В ОБЕСПЕЧЕНИИ ФРОНТА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

**ЖЕҢИШТИН ӨНӨР ЖАЙ КАЛКАНЫ: УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА
ОРТО АЗИЯ ЖАНА КЫРГЫЗ ССРДИН ФРОНТТУ КОЛДООДОГУ РОЛУ**

**THE INDUSTRIAL SHIELD OF VICTORY: THE ROLE OF CENTRAL ASIA AND THE
KIRGHIZ SSR IN SUPPORTING THE FRONT DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR**

Ахмедова Гулида Абдраимджановна

Ахмедова Гулида Абдраимжановна

Axmedova Gulida Abdraitjanova

старший преподаватель, КУМУ им Б.Сыдыкова

улук окутуучу, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

Senior Lecturer, Sydykov KUU

Каримов Эдгар Ринатович

Каримов Эдгар Ринатович

Karimov Edgar Rinatovich

студент, КУМУ им Б.Сыдыкова

студент, Б. Сыдыков атындагы КУЭУ

student, Sydykov KUU

ИНДУСТРИАЛЬНЫЙ ЩИТ ПОБЕДЫ: РОЛЬ СРЕДНЕЙ АЗИИ И КИРГИЗСКОЙ ССР В ОБЕСПЕЧЕНИИ ФРОНТА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В годы Великой Отечественной войны территории Средней Азии и Киргизской АССР стали оплотом промышленного обеспечения страны. Массовая эвакуация предприятий с западных регионов позволила создать новые производственные мощности, снабжавшие фронт боеприпасами, продовольствием, форменной одеждой и металлом. При дефиците квалифицированных кадров, оборудования и сырья местное население проявило настоящий трудовой героизм, сумев адаптироваться к новым условиям. Данная работа подробно.

Ключевые слова: промышленное производство, эвакуация заводов, трудовой подвиг, Средняя Азия, Киргизская АССР, Великая Отечественная война

ЖЕҢИШТИН ӨНӨР ЖАЙ КАЛКАНЫ: УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА ОРТО АЗИЯ ЖАНА КЫРГЫЗ ССРДИН ФРОНТТУ КОЛДОДОГУ РОЛУ

THE INDUSTRIAL SHIELD OF VICTORY: THE ROLE OF CENTRAL ASIA AND THE KIRGHIZ SSR IN SUPPORTING THE FRONT DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Аннотация

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Борбордук Азиянын жана Кыргыз ССРдин аймактары өлкөнүн өнөр жай жабдууларынын бекемдигине айланды. Батыш аймактарынан ишканалардын массалык эвакуациясы жаңы өндүрүштүк кубаттуулуктарды түзүп, алдыңкы линияны огу-дары, азык-түлүк, формалык кийим жана металл менен камсыз кылды. Квалифицирленген кадрлардын, жабдуулардын жана чийки заттардын жетишсиздигине карабастан, жергиликтүү калк чыныгы эмгек баатырдыгын көрсөтүп, жаңы шарттарга ылайыкташа алды. Бул иш арткы майданын иштөө өзгөчөлүктөрүн, уюштуруучу чечимдерди, жеке ишканаларды жана негизги тармактарды тереңдетип карап чыгып, алардын жалпы жеңишке кошкон салымын белгилеп кетет.

Abstract

During the Great Patriotic War, the territories of Central Asia and the Kirghiz SSR became a bastion of industrial support for the country. The mass evacuation of enterprises from the western regions allowed for the creation of new production capacities that supplied the front with ammunition, food, uniforms, and metal. Facing a shortage of qualified personnel, equipment, and raw materials, the local population demonstrated true labor heroism, managing to adapt to the new conditions. This work examines in detail the key industries, individual enterprises, organizational decisions, and the characteristics of the home front operation, highlighting their contribution to the overall victory.

Ачык сөздөр: өнөр жай өндүрүшү, заводдордун эвакуациясы, эмгек эрдиги, Борбордук Азия, Кыргыз ССР, Улуу Ата Мекендик согуш

Keywords: industrial production, factory evacuation, labor feat, Central Asia, Kirghiz SSR, Great Patriotic War

Введение

С началом боевых действий Советский Союз столкнулся с угрозой утраты промышленного потенциала вследствие наступления немецких войск. В 1941–1942 годах было эвакуировано свыше 2500 предприятий, что позволило не только сохранить производственные мощности, но и создать новые индустриальные центры на территориях Средней Азии и Казахстана [2, с. 295]. Массовая эвакуация требовала решения логистических, организационных и технологических задач: транспортировка оборудования, разборка и последующая сборка, а также обеспечение рабочих жильём и социальной поддержкой стали первоочередными мерами в условиях военного времени [3, с. 148].

1. Массовая эвакуация заводов: превращение Средней Азии в промышленный центр

Эвакуация заводов из западных регионов страны стала стратегическим шагом, позволившим сохранить производственные линии и в кратчайшие сроки наладить новое производство в ранее неиндустриальных регионах. Города Ташкент, Алма-Ата и Фрунзе преобразились в центры индустриального развития:

- Ташкентский авиационный завод

На базе эвакуированных мощностей в Ташкенте организовали производство деталей для самолётов Як-3 и Ил-4. Для успешного запуска линии приходилось быстро осваивать новые технологии и проводить переподготовку персонала, что позволяло обеспечить авиационные силы качественными комплектующими даже в условиях ограниченных ресурсов [4, с. 112].

- Алма-Атинский завод тяжелого машиностроения

Здесь началось производство вооружения и комплектующих для техники. Перемещение сложного оборудования, его установка и настройка производственных линий демонстрировали высокий уровень оперативности и инженерной мысли, что позволило сохранить темпы выпуска продукции для фронта [5, с. 86].

- Фрунзенский текстильный комбинат

Эвакуированные мощности были адаптированы для производства форменной одежды, бинтов и других текстильных изделий. Для организации работы приходилось переоборудовывать не только заводские корпуса, но и временные помещения – склады, школы, а порой и палаточные городки – что отражало гибкость и самоотверженность всех участников процесса [6, с. 67].

Дополнительно, использование любых доступных производственных площадей свидетельствовало о том, как важно было сохранить даже минимальные объёмы выпуска для обеспечения тыла [3, с. 159].

2. Текстильная промышленность: обеспечение армии одеждой и снаряжением

Средняя Азия стала ключевым регионом по поставке сырья для текстильного производства. Здесь активно выращивали хлопок, отличавшийся высоким качеством, который затем перерабатывали в ткань для пошива военной формы и специального снаряжения:

- На местных предприятиях были модернизированы производственные линии, что позволяло увеличить выпуск ткани и оперативно выполнять заказы для армии.

Приспособление традиционных технологий под нужды военного времени стало важным фактором обеспечения солдат необходимой формой [1, с. 202].

- В Киргизской АССР акцент делали на выпуске шерстяных изделий. Традиционные ремёсла и опыт местных мастеров способствовали производству качественной продукции, выдерживающей экстремальные климатические условия фронта [6, с. 49].

Рабочие смены на текстильных предприятиях часто длились до 16 часов. В условиях дефицита квалифицированных специалистов даже подростки начинали осваивать новые профессии, работая бок о бок со взрослыми, что демонстрировало масштабную мобилизацию трудовых ресурсов [2, с. 308].

3. Металлургия и добыча стратегических ресурсов

Добыча и переработка металлов стали краеугольными камнями тылового обеспечения, поскольку металл использовался для изготовления бронетехники, артиллерийских орудий и боеприпасов:

- Добыча и переработка металлов

Регионы Казахстана и Киргизской АССР обладали богатыми запасами стратегических ресурсов, таких как медь, вольфрам и молибден. Эффективная организация добычи и последующей переработки позволяла поставлять необходимые сплавы и материалы, что имело решающее значение для производства военной техники [5, с. 194].

- Чимкентский свинцово-цинковый комбинат

На данном предприятии выпускали металл для производства патронов и снарядов. Налаженная технология обработки и сплавления позволяла обеспечить фронт боеприпасами, несмотря на сложные условия работы и нехватку современного оборудования [4, с. 221].

Тяжёлые условия труда, экстремальные климатические и производственные нагрузки приводили к повышенной утомляемости и, к сожалению, значительному числу трагических случаев среди рабочих, что подчёркивает цену, которую платило население за сохранение обороноспособности страны [3, с. 312].

4. Трудовой подвиг населения

В условиях острого дефицита квалифицированного персонала на предприятиях мобилизация широких слоёв населения стала необходимой мерой. Работали не только опытные специалисты, но и женщины, подростки, а также эвакуированные кадры, готовые осваивать новые профессии:

- Обучение и адаптация кадров

Многие работники, ранее не имевшие опыта в индустриальном производстве, осваивали новые специальности непосредственно на рабочих местах. Молодёжь в возрасте от 14 до 16 лет проходила интенсивное обучение для освоения профессий токаря, слесаря и сварщика, что позволяло незамедлительно включить их в рабочий процесс [1, с. 187].

- Семейный вклад и патриотизм

По воспоминаниям участников войны, каждая семья старалась внести свой вклад в общее дело – отправляя на фронт не только своих близких, но и последние запасы

продовольствия, теплую одежду и моральную поддержку. Такая самоотверженность стала залогом того, что труд и жертвы каждого гражданина оказались решающими в борьбе за Победу [6, с. 95].

Дополнительно, массовое участие женщин и подростков свидетельствовало о единстве общества в трудные времена, когда каждый готов был пожертвовать своими интересами ради спасения Родины [2, с. 275].

Заключение

Великая Отечественная война стала испытанием не только для боевых подразделений, но и для промышленного и трудового потенциала страны. Эффективная эвакуация заводов, оперативное внедрение новых технологий, модернизация производства, а также самоотверженность и сплочённость населения сыграли решающую роль в обеспечении фронта всем необходимым. Несмотря на огромные трудности, вынужденные перемены и трагические потери, вклад регионов Средней Азии и Киргизской АССР остаётся ярким свидетельством того, как мобилизация всех ресурсов тыла стала одним из ключевых факторов Победы. Изучение этих процессов позволяет глубже понять значение индустриального обеспечения и трудового подвига граждан в годы войны, сохраняя историческую память о том, сколько сил и жертв было вложено в общее дело.

Список литературы

1. Борисенко В. Экономика Средней Азии в годы Великой Отечественной войны. – Ташкент, 2014.
2. Дайнес В. Авиационная промышленность СССР в годы войны. – М.: Воениздат, 2011.
3. История Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. 3. – М.: Наука, 1976.
4. Козлов В. А. Экономика военного времени: эвакуация предприятий в 1941–1942 гг. – СПб., 2010.
5. Куманев Г. А. Жизнь и труд в тылу в годы войны. – М.: Наука, 2005.
6. Сборник архивных документов о Великой Отечественной войне. – М.: Госархив, 2020.
7. Осекова, А. К. Согуш темасынын Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында берилиши / А. К. Осекова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1071-1076. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1071. – EDN JDDNXD.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 160-166

УДК: 340.151

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_24](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_24)

**КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИСТТИК ИШМЕРДИКТИ УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУНУН
АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ**

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

CURRENT ISSUES OF LEGAL REGULATION OF TOURISM ACTIVITIES IN
KYRGYZSTAN

Кармышаков Мирбек Абдикаримович
Кармышаков Мирбек Абдикаримович
Karamyshakov Mirbek Abdikarimovich

ю.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.ю.н., доцент, Ошский государственный университет
Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Osh State University
mirbeksubaru@mail.ru
orcid.org/0009-0002-2517-443X

Кадырова Назгуль Бакытовна
Кадырова Назгуль Бакытовна
Kadyrova Nazgul Bakytovna

магистрант, Ош мамлекеттик университети
магистрант, Ошский государственный университет
Master's Student, Osh State University

КЫРГЫЗСТАНДА ТУРИСТТИК ИШМЕРДИКТИ УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУНУН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Бул макала Кыргызстандагы туристтик ишмердүүлүктүк айрым укуктук маселелерине арналган. Анткени туристтик иш-аракет өз алдынча жана көз карандысыз ишкердик иш-аракет болуп саналат. Туризмди укуктук жөнгө салуу жарандык, ишкердик, административдик, финансылык жана биздин укуктун башка тармактарына тиешелүү укуктук ченемдердин комплексинин негизинде түзүлөт. Туризм азыркы экономикадагы ишмердүүлүктүн маанилүү багыттарынын бири болуп саналат, ал элдин керектөөлөрүн канааттандырууга жана калктын жашоо сапатын жогорулатууга багытталган.

Ачкыч сөздөр: туризм, Конституция, мыйзам, берене, индустрия, өкмөт

Актуальные вопросы правового регулирования туристической деятельности в Кыргызстане

Current issues of legal regulation of tourist active in Kyrgyzstan

Аннотация

Данная статья посвящена отдельным правовым вопросам туристской деятельности в Кыргызстане, так как туристская деятельность является самостоятельной и самостоятельной предпринимательской деятельностью. Правовое регулирование туризма строится на основе комплекса правовых норм, относящихся к гражданскому, предпринимательскому, административному, финансовому и другим отраслям нашего права. Туризм является одним из важнейших направлений деятельности в современной экономике, направленным на удовлетворение потребностей населения и повышение качества жизни населения.

Abstract

This article is devoted to certain legal issues of tourism activity in Kyrgyzstan, since tourism activity is an independent and independent entrepreneurial activity. The legal regulation of tourism is based on a set of legal norms related to civil, business, administrative, financial and other branches of our law. Tourism is one of the most important activities in the modern economy, aimed at meeting the needs of the population and improving the quality of life of the population.

Ключевые слова: туризм, Конституция, закон, статья, отрасль, правительство

Keywords: tourism, Constitution, law, article, industry, government

Киришүү

Биздин оюбузча, методикалык себептерден улам Кыргыз Республикасынын Туризм чөйрөсүндө мамлекеттик деңгээлде колдонулуп жаткан ченемдик-укуктук актыларын эки башка топко бөлүү максатка ылайыктуу. Биринчи топ жеке жана юридикалык жактардын белгисиз чөйрөсүнө кирген, бирок негизинен туризм тармагынын субъектеринин ишин аныктаган актылардан турат; аларды кыскача "жалпы актылар" деп атоого болот. Экинчи топ түздөн - түз туристтик иш-чараларды жөнгө салуучу актыларды түзөт, башкача айтканда - "атайын актылар". Биринчи топко төмөнкүлөр кирет:

- Кыргыз Республикасынын Конституциясы;
- Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси;
- Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндө мыйзам;
- Кыргыз Республикасындагы өзгөчө экономикалык зоналар жөнүндө мыйзамы;
- Кыргыз Республикасында камсыздандыруу ишин уюштуруу жөнүндө мыйзамы;
- Калктын санитардык-эпидемиологиялык бейпилдиги жөнүндө мыйзам;
- Кыргыз Республикасынан чыгуу жана кирүү тартиби жөнүндө мыйзам;
- Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө"

мыйзамы;

- Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды миграциялык каттоо жөнүндө мыйзамы;

- Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк инвестициялар жөнүндө мыйзамы.

Актылардын экинчи тобу, башкача айтканда туристтик ишти түздөн-түз жөнгө салуучу ченемдик-укуктук актылар:

- Туризм жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы;

- Кыргыз Республикасынын Президентинин туризм боюнча мамлекеттик агенттик жана дене тарбия жана спорт боюнча мамлекеттик агенттик жөнүндө жарлыгы;

- Туризм боюнча мамлекеттик агенттик жөнүндө жобону бекитүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому;

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Кытай Эл Республикасынын Өкмөтүнүн ортосундагы визасыз топтук туристтик сапарлар жөнүндө макулдашууну ишке ашыруунун алкагында ишти жүзөгө ашырууга укугу бар туристтик уюмдарды аныктоонун тартиби жөнүндө жобо ж.б.

Туристтик продуктуну керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоого тиешелүү маселелер, туристтик операторлордун жана туристтик агенттердин ишин укуктук жөнгө салуу, ошондой эле туризм чөйрөсүндө ишкердикти коомдук уюштуруу маселелери туристтик ишмердүүлүк жөнүндө мыйзамдардын ченемдеринин башкы мазмуну болуп саналарын белгилей кетүү маанилүү. Буга чейин бир нече жолу белгилеп кеткендей, туристтик ишмердүүлүк жаатында керектөөчүлөрдүн укугун коргоо боюнча мыйзамдарды бузуу фактылары көп кездешет. Мисалы, керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жана адамдын укугун көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызмат 2018-жылы 50 туристтик ишмердиктин 3 субъектинин ишмердигин текшерген, алардын ичинен 18 субъект керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндө мыйзамдардын талаптарын одоно бузуу менен туристтик ишмердикти жүргүзгөн. Ошол эле учурда жарандардын кайрылуулары боюнча текшерүүлөрдүн жалпы санынын ар бир төртүнчү учурунда текшерүүлөр жүргүзүлүп, алардын жүйөлөрү 69% тастыкталган. Бул текшерүүлөрдүн жүрүшүндө туристтик ишмердүүлүк жаатындагы укуктук мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдардын талаптарын олуттуу бузган 15 факт аныкталган".

2008-жылы жана 2010-жылдары укуктук жөнгө салуунун бул чөйрөсүндө түп-тамырынан бери өзгөрүүлөр болду. "Кыргыз Республикасынын Туризм жөнүндө" Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу" мыйзамдын негизинде 2005-2009-жылдар аралыгында иштеп келген туристтик ишмердикти лицензиялоо толугу менен жокко чыгарылган; анын ордуна туроператорлордун бирдиктүү мамлекеттик реестри катары туристтик ишти мамлекеттик жөнгө салуунун мындай ыкмасы келди.

Ал эми туристтик оператордун жоопкерчилигин камсыздандыруу келишими же туристтик оператордун милдеттенмелеринин аткарылышынын банктык кепилдиги (финансылык камсыздоо) бардык туристтик операторлорго алар жөнүндө маалыматтарды жогоруда аталган Реестрге киргизүү үчүн зарыл болгон башкы документ болуп калды. Жогоруда аталган чараларды киргизүүнүн объективдүү себептери болгон. Тактап айтканда, 2008 - жылдын ортосунда туризм рыногунда олуттуу толкундоолор болуп, алар эң эски туристтик компаниялардын бири болгон "Дармек" жетекчилигинин жоюлушуна байланыштуу болгон. Ушуга байланыштуу, эл аралык туризм менен алектенген уюмдар үчүн финансылык камсыздоонун минималдуу өлчөмүн кыйла көбөйтүү зарылдыгы бышып жетилди. Жогоруда аталган уюм жалпы суммасы 2 млн. сомду түзгөн туристтер алдындагы милдеттенмелерин аткара алган жок. Бул сумманын ичинен камсыздандыруу уюму туристтерге 1 млн. сомду гана компенсациялаган, анткени туристтик оператордун жарандык жоопкерчилиги Мыйзамда жөнгө салынган эң аз суммага гана камсыздандырылган. Ушул себептен, "Кыргыз Республикасынын Туризм жөнүндө" Мыйзамынын 6-беренесине өзгөртүү киргизүү жөнүндө" мыйзамдын кабыл алынганына бир топ убакыт болду. Аталган мыйзам каржылык камсыздоонун көлөмүн анын олуттуу өсүшүнө өзгөрттү. Анын үстүнө азыркы учурда ар бир өзүнчө туристтик оператор үчүн финансылык камсыздоонун өлчөмү салык салуунун пайдаланылуучу системасына, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде берилүүгө же жарыяланууга тийиш болгон отчеттук жылдын аягына карата бухгалтердик отчеттун маалыматтарынын негизинде туристтик продукту сатуудан туристтик оператор алган акча каражаттарынын суммасынын чоңдугуна жараша белгиленет.

Ошол эле учурда туристтик операторлор аларга карата Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында отчеттук жылдын аягына карата бухгалтердик отчеттун маалыматтарын милдеттүү түрдө жарыялоо жөнүндө талап койбосо, туризм боюнча мамлекеттик агенттикке алар белгилеген тартипте аталган отчеттун көчүрмөсүн беришет.

Туризм жана туристтик ишмердүүлүк жөнүндө КР Конституциясында такыр айтылбагандыгын белгилей кетүү керек. Ошол эле учурда, туризмди укуктук жөнгө салуу мамлекеттин, ошондой эле бүтүндөй коомдун ишмердүүлүгүнүн социалдык жана маданий чөйрөсүнүн маанилүү сегменти катары кызмат кылат[2].

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 27-беренесине ылайык ар бир жаранга өлкөнүн аймагында жана анын чегинен сырткары жүрүү эркиндиги кепилденет. 37-берене ар бир адамдын эс алууга болгон укугун бекитет. Конституциянын 1-беренесинин 41-пункту саламаттыкты сактоо укугун бекитет; 61-берене өлкөнүн чегинен тышкары өз жарандарын коргоо жана колдоо боюнча мамлекет тарабынан милдеттенмелерди бекитет. Ошентип, негизги мыйзамда алгач туристтик иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн негиз түзүлгөн. КР Конституциясы зарыл кепилдиктерди гана бербестен, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына каршы келбеген ар кандай эс алууга карата көмөк көрсөтөт. Негизги аракеттерди жарандардын жашоо сапатын аныктаган тармактарга багыттоо зарыл. Туризм тармагындагы иш-чаралар ушундай.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан туризм жаатындагы кырктан ашуун ар кандай мыйзам актылары кабыл алынган. Азыркы учурда, укуктук актылардын көпчүлүк бөлүгү бирдей параметрлер жана шаблондор боюнча түзүлөт, мунун себеби мыйзамдарда Кыргыз Республикасында туризм чөйрөсүндөгү мамилелерди укуктук жөнгө салуу чөйрөлөрүн так жана так чектөө аныкталбагандыгында. Мындан тышкары, туристтик чөйрөдөгү мамилелерди жөнгө салууда айрым кыйынчылыктар туризм Мыйзамынын ченемдик жоболорунун жана туристтик ишмердүүлүккө карата Жарандык кодекстин жоболорунун дал келбестигинен келип чыгат. Белгилей кетсек, укук таануучулар арасында юридикалык адабиятта туристтик кызмат көрсөтүү келишиминин укуктук табиятын бирдиктүү түшүнүү жок. Белгиленген көйгөйлөр туристтик ишмердүүлүккө карата ар кандай укуктук актыларда колдонулган терминологиялык аппараттарда өтө так эместик менен да байланыштуу. Мындан тышкары, ар кандай ченемдик-укуктук актыларда "туризм" термини ар кандай жолдор менен аныкталат, ошондой эле башка түшүнүктөр, мисалы: туристтик кызмат көрсөтүү, туристтик продукт ж. б. [3]. Ошондой эле, биздин мамлекет саякат келишими боюнча эл аралык конвенцияга катышпагандыгын белгилей кетүү маанилүү. Чынында, бул саякат келишимдери боюнча түшүнүк терминологияларында кээ бир айырмачылыктар жана карама-каршылыктар бар экендигинин дагы бир себеби. Ошондуктан, алардын көрсөтүлгөн жагдайларына жараша, туризм жөнүндө жаңы мыйзам кабыл алынганга чейин, туристтик мыйзамдарды жаңыртуу зарылдыгы бышып жетилди.

Укуктук адабиятта туристтик чөйрөдө колдонулган негизги терминдерди жана аныктамаларды чечмелөө боюнча көптөн бери талаш-тартыштар болуп келген. Анык чөйрөдө бир түрдүүлүк жок, бул бара-бара туристтик сфераны укуктук жөнгө салууда олуттуу кыйынчылыктарга алып келет[4].

Укук колдонуу практикасынын жана бардык туристтик иш-аракеттердин азыркы абалы төмөнкүдөй тенденцияларды белгилейт:

- туристтердин мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоонун кепилдиктеринин жана натыйжалуулугунун деңгээлин, анын сапатын жана коопсуздугун жогорулатууга багытталган укуктук ченемдерди өнүктүрүү жана ишке ашыруу;
- туризм индустриясынын ар кайсы бөлүктөрүндө классификациялоо жана стандартташтыруу маселелерин жөнгө салуучу ченемдик-укуктук актыларды кабыл алуу;
- укуктук жөнгө салуунун комплекстүүлүгү, анын ичинде укуктун чектеш тармактарында туристтик ишке арналган ченемдердин болушу;
- туристтик кызмат көрсөтүүлөр рыногунда өзүн-өзү жөнгө салуунун юридикалык негиздерин түзүү;
- Кыргыз Республикасынын жана Европа Шериктештигине кирген өлкөлөрдүн, КМШ мамлекеттеринин, ошондой эле башка мамлекеттердин мыйзамдарын шайкеш келтирүүнү камсыз кылуу;
- туристтик ишмердик чөйрөсүндө региондук укук жаратууну калыптандыруу жана өнүктүрүү, ошондой эле аны унификациялоо. Биздин пикирибиз боюнча, туристтик ишти укуктук жөнгө салуунун эң маанилүү милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:
- туристтин өмүрүнө жана ден соолугуна зыян келтиргендиги, ошондой эле мыйзам жоболорун кандайдыр бир бузуулар үчүн туристтик оператордун юридикалык жоопкерчилигин күчөтүү жана жогорулатуу;
- жол көрсөтүүчү-нускоочулар, экскурсоводдор жана котормочулар үчүн милдеттүү аттестацияны киргизүү;

- мамлекеттик органдарына туристтик ишмердүүлүктү өнүктүрүү боюнча ыйгарым укуктарды берүү.

Ошондой эле, жашы жете электердин саякаттарын укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрүн иштеп чыгуу жана алардын коопсуздугун жогорулатуу боюнча кошумча иш-чараларды кароо зарыл. Мындан тышкары, туристтик продуктуну сатууну эсепке алуунун бирдиктүү автоматташтырылган системасынын иштөөсүнүн укуктук негиздерин иштеп чыгуу керек. Бирок, биз абдан маанилүү кадам биздин өлкөнүн элинин таанып-билүү жана маданий өнүктүрүү тармагында туризмди өнүктүрүү үчүн укуктук базаны жакшыртуу болуп саналат деп эсептешет [5]. Ошол эле учурда, экономиканын ар кандай тармактарынан айырмаланып, туризм жаратылыш ресурстарынын келип чыгышын шарттабайт; туризм экспортко багытталган тармак болгондуктан, дүйнөлүк аренадагы туруксуз кырдаалда ал орус экономикасынын башка тармактарына салыштырмалуу чоң даражада туруктуулукту көрсөтөт. Туризм экономиканын тармактарынын бири болуп саналат, туризм чөйрөсүндө транспорт, эл аралык мамилелер, маданият, коопсуздук, меймандостук ж. б. Туризм тармагы жалпы мамлекеттер үчүн да, ошондой эле муниципалитеттер үчүн да маанилүү.

Бүгүнкү күндө туризм импорту өнүгүп келе жаткан жана өнүккөн өлкөлөрдүн экономикалык көрсөткүчтөрүнө олуттуу салым кошот. Туризмди өнүктүрүүгө экономиканын транспорт, байланыш, соода, турак жай-коммуналдык чарба, курулуш, дыйкан чарбасы сыяктуу тармактарын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, ошондой эле жаңы жумуш орундарын түзүүгө шарт түзүп берет. Атайын адабияттарда бул жагдай өнүккөн Батыш өлкөлөрү менен салыштырылат, башкача айтканда, мамлекеттин улуттук экономикасы үчүн туризм али жетиштүү мааниге ээ эмес.

Биз карап жаткан маселе төмөнкү себеп менен да актуалдуу. Белгилүү болгондой, 2014-жылдын жай айларында өлкөбүздөгү туристтик ишмердүүлүктүн көйгөйлөрү өзгөчө айкын болду, анткени жайдын ортосунда туристтик операторлордун массалык банкрот болушу байкалган. Келтирилген зыяндын көлөмү боюнча массалык түргө айланып, өздөрү туристтик бизнестин ири катышуучулары банкрот болушкан. Мисалы, эң алгачкы туристтик компаниялардын бири - "Интурист" туристтик оператору өзүнүн ишмердүүлүгүнүн токтотулганын, анын үстүнө туристтик сезондун кызуу маалында жарыялаган. Андан ары бир нече күндүн ичинде туристтик операторлордун банкрот болгон бир нече тобу "Асман-тур", "Түндүк стар", "Экспо-тур", "Лабиринт", "ИнтАэр" сыяктуу компаниялар банкрот болгонун жарыялашты. Бир канча убакыттан бери туристтик рынокто салыштырмалуу туруктуу кырдаал жем болуп келген, бирок 2014-жылдын август айынын ортосунда "Керемет" ири туристтик компаниялардын бири да өз ишин жарыялаган. Акыр-аягы, бир топ туристтик операторлордун көбү өз ишмердигинин токтотулушун жарыялашты, ал эми миңдеген туристтер акчасыз жана эч кандай жардамсыз калышты.

Мындан тышкары, жолдомолорду сатып алган элдин бир бөлүгү аны пайдалана албай калган, ал эми алар сатып алып, чек арага келип, оор кырдаалга туш болушкан, анткени чет мамлекеттик туристтерди жөн эле мейманканадан кууп чыгышкан, көп сандаган адамдар мекенине кайта алышкан эмес, анткени авиаташуучулар туристтик операторлордун банкрот болушунан улам өздөрүнө алган милдеттенмелеринен баш тартышкан. Аталган туристтик компаниялардын баары туристтин татыктуу ишенимине ээ болушкан жана ал убакта жүз миллион сом каржылык камсыздоого ээ болушкан.

Жыйынтык: Илимий иштин натыйжасында Кыргыз Республикасында туристтик ишти жөнгө салуунун учурдагы проблемаларын изилдөө зарылдыгы бар деген жыйынтык

чыгарууга болот. Кыргыз Республикасындагы туристтик ишмердүүлүккө комплекстүү талдоо жүргүзүү, орун алган көйгөйлөрдү аныктоо жана аларды жоюу боюнча кийинки чараларды сунуштайбыз:

- туристтик иш-укуктук жөнгө салуунун булактарын карап чыгуу керек;
- туристтик операторлордун жана туристтик агенттердин укуктук абалын талдоо, биздин мыйзам актыларындагы карама-каршылыктарды жоюу керек;
- туристтик иш-аракеттердин субъекттеринин түшүнүгүн талдоо жана туризм чөйрөсүндөгү мыйзамдардын негиздерин алардын айырмалоочу белгилерин аныктоо;
- Өлкөнүн жакынкы келечекте туристтик иш-чараларды жөнгө салуу боюнча ченемдик-укуктук актылардын сапатын жакшыртуу багыттарын негиздөө жана туристтик иш-чараларды уюштуруу керек.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы № 218. 28 декабрь 2016 жыл.
2. Кыргыз Республикасынын Жарандык Кодекси 1 бөлүмү. (№ 207 16 декабрь 2016 жылындагы, КР мыйзамдарынын редакциясында).
3. Кыргыз Республикасынын Жарандык Кодекси 2 бөлүмү. (№ 100, 10 декабрь 2018 жыл, N 49, 19 апрель 2019 жылындагы, КР мыйзамдарынын редакциясында).
4. Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик от 31 мая 1991г.
5. Ахтямова Е.В. Современные проблемы правового регулирования туристской деятельности в КР. Тенденции и перспективы // Тенденции развития частного права в условиях рыночной экономики. Сборник научных трудов. - Саратов: Изд-во СГАП, 2015. - С. 124-127.
6. Султанов, Ж. М. Баткен облусунун туризмдин өнүктүрүүдөгү өрүк гүлүнүн орду (өрүктү туристтик продукт катары сунуштоо) / Ж. М. Султанов, Г. Б. Базарбаева, М. Кудайназар Кызы // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Химия. Биология. География. – 2023. – No. 2(3). – P. 45-50. – DOI 10.52754/16948688_2023_2(3)_6. – EDN JZDRGN.
7. Низамиев, А. Г. Кыргызстандын тоо токойлору жана алардын туризмдеги мааниси / А. Г. Низамиев, Т. И. Турдиев, З. А. Ташматова // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Химия. Биология. География. – 2023. – No. 1(2). – P. 60-66. – DOI 10.52754/16948688_2023_1(2)_9. – EDN DJGDMM.
8. Момошева, Г. А. Спортивный туризм в условиях глобальных изменений климата / Г. А. Момошева, С. А. Сабилов, Т. А. Сатиев // Вестник Ошского государственного университета. Химия. Биология. География. – 2024. – № 2(5). – С. 85-92. – DOI 10.52754/16948688_2024_2(5)_11. – EDN RSXYKX.
9. Момошева, Г. А. Экологический спорт и туризм: баланс между активностью и природой / Г. А. Момошева, Р. К. Карабаев, К. Уланбек Уулу // Вестник Ошского государственного университета. Химия. Биология. География. – 2024. – № 2(5). – С. 93-100. – DOI 10.52754/16948688_2024_2(5)_12. – EDN FCUMAT.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 167-171

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_25](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_25)

ЧЫГЫШ ДИПЛОМАТИЯСЫНДАГЫ АНГЛИС ТИЛИНИН ОРДУ ЖАНА РОЛУ

МЕСТО И РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВОСТОЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ

THE PLACE AND ROLE OF ENGLISH LANGUAGE IN EASTERN DIPLOMACY

Парпиев Марс Ташполотович

Парпиев Марс Ташполотович

Parpiev Mars Tashpolotovich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

mparpiev@oshsu.kg

ЧЫГЫШ ДИПЛОМАТИЯСЫНДАГЫ АНГЛИС ТИЛИНИН ОРДУ ЖАНА РОЛУ

Аннотация

Бул макалада англис тилинин Чыгыш өлкөлөрүнүн дипломатиялык чөйрөсүндөгү орду жана ролу талданат. Глобалдашуу шартында англис тили эл аралык мамилелердин универсалдуу коммуникация каражаты катары өзгөчө мааниге ээ болууда. Изилдөөдө Кытай, Индия, Жапония, Түштүк Корея жана Борбор Азия мамлекеттеринин дипломатиялык практикасы негизинде англис тилин колдонуу тажрыйбасы каралган. Ошондой эле англис тилин өздөштүрүүнүн Чыгыш өлкөлөрү үчүн стратегиялык артыкчылыктары белгиленип, маданий жана билим берүү дипломатиясындагы ролу баса белгиленет. Макаланын жыйынтыгында англис тилин дипломатиялык инструмент катары өнүктүрүү зарылдыгы негизделет.

Ачкыч сөздөр: Чыгыш өлкөлөрү, англис тили, дипломатия, Кытай, Индия, Жапония, Түштүк Корея жана Борбор Азия

МЕСТО И РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВОСТОЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ

THE PLACE AND ROLE OF ENGLISH LANGUAGE IN EASTERN DIPLOMACY

Аннотация

В статье анализируются место и роль английского языка в дипломатической сфере стран Востока. В условиях глобализации английский язык приобретает особое значение как универсальное средство общения в международных отношениях. В исследовании рассматривается опыт использования английского языка на основе дипломатической практики Китая, Индии, Японии, Южной Кореи и стран Центральной Азии. Отмечены также стратегические преимущества освоения английского языка для стран Востока, подчеркнута его роль в культурной и образовательной дипломатии. В заключение статьи обосновывается необходимость развития английского языка как дипломатического инструмента.

Abstract

The article analyzes the place and role of the English language in the diplomatic sphere of Eastern countries. In the conditions of globalization, the English language acquires special importance as a universal means of communication in international relations. The study examines the experience of using the English language based on the diplomatic practice of China, India, Japan, South Korea and the countries of Central Asia. The strategic advantages of learning English for the countries of the East are also noted, and its role in cultural and educational diplomacy is emphasized. In the conclusion of the article, the need to develop the English language as a diplomatic tool is justified.

Ачкыч сөздөр: Восточные страны, английский язык, дипломатия, Китай, Индия, Япония, Южная Корея и Центральная Азия

Keywords: Eastern countries, English language, diplomacy, China, India, Japan, South Korea and Central Asia

Введение

Глобалдашуу доорунда эл аралык дипломатия көп тилдүү чөйрөгө айланганына карабастан, англис тилинин дүйнөлүк дипломатиялык коммуникацияда өзгөчө мааниге ээ экени талашсыз. Бул көрүнүш Чыгыш өлкөлөрүнүн тышкы саясий байланыштарында да байкалууда.[2]

XXI кылымда дипломатиянын жаңы формалары, анын ичинде көп тараптуу сүйлөшүүлөр, маданий дипломатия жана эл аралык укуктук процесстер англис тилинин универсалдуу каражат катары колдонулушун шарттоодо. Бүгүнкү глобалдык дүйнөдө тил - эл аралык мамилелердин, маданий жана экономикалык байланыштардын негизги каражаты болуп эсептелет. Айрыкча, англис тили дүйнөлүк аренада "универсалдуу" тил катары өз ордун бекемдеп келет. Бул көрүнүш Чыгыш өлкөлөрүнүн дипломатиясында да кеңири байкалууда. Ушуга байланыштуу бул макалада англис тилинин Чыгыш дипломатиясындагы орду, ролу жана анын аймактык мамлекеттердин тышкы саясатына тийгизген таасири илимий негизде талданат.

Англис тили – эл аралык дипломатиянын универсалдуу тили

Англис тилинин эл аралык дипломатиядагы үстөмдүк кылуучу ролу көптөгөн факторлор менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, ал БУУ, НАТО, Дүйнөлүк соода уюму жана башка ири эл аралык уюмдардын расмий тили болуп эсептелет. [10] Экинчиден, англис тилинде жүргүзүлгөн сүйлөшүүлөр маалыматтын так, кыска жана универсалдуу жеткирилишине шарт түзөт. Үчүнчүдөн, англис тили илим, экономика жана технология жаатында кеңири колдонулгандыктан, дипломатиянын бардык аспектилеринде натыйжалуу коммуникация каражаты катары калыптанган. Англис тили негизги тил катары Дүйнөлүк банк, Эларалык Валюта Фонду сыяктуу эл аралык уюмдардын расмий тилдеринин бири катары англис тили дипломаттар үчүн зарыл курал болуп саналат. Чыгыш мамлекеттеринин дипломаттары да англис тилин билүү аркылуу дүйнөлүк деңгээлдеги сүйлөшүүлөргө активдүү катышып келишет.

Чыгыш өлкөлөрүндө англис тилинин дипломатиялык мааниси

Чыгыш Азия жана Борбор Азия мамлекеттеринин көпчүлүгү үчүн англис тили тышкы саясаттын негизги куралы катары каралат. [5] Бул тил Батыш өлкөлөрү менен түз байланыш түзүүгө мүмкүндүк берет, ал эми Батыш — Чыгыш байланыштарында негизги диалог тили катары кызмат кылат. Айрым мамлекеттер боюнча конкреттүү мисалдар: [7]

□ Кытай Эл Республикасы англис тилин «жумшак күч» стратегиясынын бир бөлүгү катары карайт. Кытай дипломаттары дүйнөлүк деңгээлдеги форумдарда жана сүйлөшүүлөрдө англис тилин активдүү колдонушат. Мындан тышкары, Кытайдын Confucius институттары англис тилдүү өлкөлөрдө кытай тилин үйрөтүү аркылуу маданий дипломатия жүргүзүшөт. Ошондой эле Чыгыш мамлекеттери үчүн англис тили – Батыш дүйнөсү менен алака түзүүдөгү негизги көпүрө болуп калды. Кытайдын “Бир алкак – бир жол” демилгеси сыяктуу ири эл аралык долбоорлордо англис тилин пайдалануу дипломатиялык процесстерди жеңилдетет. [3]

□ Индия – англис тили расмий тилдердин бири катары мамлекеттик деңгээлде колдонулуп келет. Бул өлкөнүн дипломаттары англис тилин мыкты деңгээлде билишет жана

бул фактор Индияны эл аралык аренада активдүү катышуучу мамлекеттердин катарына кошот.

□ Жапония жана Түштүк Корея – англис тилинде сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурушат. Жогорку деңгээлдеги дипломаттар англис тилинде сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү аркылуу өз өлкөсүнүн саясий жана экономикалык кызыкчылыктарын коргоп келишет. [7] Япония жана Түштүк Корея сыяктуу мамлекеттер эл аралык саммиттерде англис тилин эркин колдонуп, өз саясий жана экономикалык позицияларын натыйжалуу билдиришет. [9]

□ Борбор Азия мамлекеттери, өзгөчө Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан соңку жылдары англис тилин дипломатиялык жана билим берүү системасына киргизүүгө аракет кылып жатышат. Бул багытта англис тилдүү билим берүү мекемелери жана эл аралык программалар кеңири жайылып жатат.

Англис тили – маданий дипломатияда да маанилүү

Дипломатия бир гана расмий сүйлөшүүлөр менен чектелбестен, маданий алмашуу, билим берүү жана гуманитардык кызматташтык аркылуу да ишке ашат. Чыгыш өлкөлөрүнүн көпчүлүгү англис тилин маданий дипломатиянын эффективдүү инструменти катары колдонуп, чет өлкөлүк аудитория менен байланышты тереңдетүүдө. Университеттерде англис тилинде окуу программаларын сунуштоо, эл аралык форумдарга катышуу – булар Чыгыш дипломатиясынын маанилүү аспектиери болуп саналат.

Англис тилин үйрөнүүнүн жана колдонуунун стратегиялык мааниси Англис тилин үйрөнүү жана аны тышкы саясатта колдонуу бул Чыгыш өлкөлөрү үчүн стратегиялык артыкчылык болуп саналат. Төмөнкүдөй артыкчылыктарды белгилөөгө болот:

- 1 Эл аралык аренада өз позициясын ачык билдирүү мүмкүнчүлүгү.
- 2 Көп тараптуу сүйлөшүүлөргө жана эл аралык уюмдарга активдүү катышуу.
- 3 Маданий жана билим берүү дипломатиясын өнүктүрүү.
- 4 Тышкы инвестицияларды тартууда жана глобалдык долбоорлорго интеграцияда ийгиликке жетүү.

Жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда, англис тили бүгүнкү күндө Чыгыш дипломатиясынын ажырагыс бөлүгү болуп калды. Ал мамлекеттер аралык кызматташуунун, маданий жакындашуунун жана глобалдык маселелерди биргелешип чечүүнүн негизги каражаты болуп калды. Бүгүнкү күндө Чыгыш өлкөлөрү англис тилин билген жана колдонгон дипломаттарды даярдоого өзгөчө көңүл буруп, дүйнөлүк аренада өз позицияларын бекемдөөдө. Ал эл аралык деңгээлде таасирдүү сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, стратегиялык өнөктөштүктү бекемдөөгө жана маданий жакындашууга кызмат кылат. Чыгыш өлкөлөрү үчүн англис тилин мыкты өздөштүрүү жана аны тышкы саясатта натыйжалуу колдонуу — XXI кылымдын глобалдык чакырыктарына жооп берүүдө маанилүү инструмент катары каралышы керек.

Колдонулган адабияттар

1. Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. PublicAffairs. Англис тилин «жумшак күч» катары колдонуу маселелери боюнча негизги булак.
2. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge University Press. Англис тилинин глобалдык коммуникациядагы ролу тууралуу классикалык эмгек.
3. Zhang, X. (2013). China's Foreign Policy and English as a Lingua Franca. *Journal of Asian Public Policy*, 6(3), 310–324. Кытай дипломатиясында англис тилин колдонуу мисалы.
4. Kachru, B. B. (1992). *The Other Tongue: English across Cultures* (2nd ed.). University of Illinois Press. Чыгыш өлкөлөрүндө англис тилин адаптациялоо маселелери.
5. Khanna, P. (2008). *The Second World: Empires and Influence in the New Global Order*. Random House. Чыгыш дипломатиясынын глобалдык динамикасы жөнүндө кеңири анализ.
6. Lee, H. (2015). English-Mediated Instruction and Internationalization of Higher Education in South Korea. *Journal of Studies in International Education*, 19(2), 118–134. Түштүк Кореянын билим берүү дипломатиясында англис тилин колдонуу.
7. Toktomushev, K. (2021). Language and Diplomacy in Central Asia: The Rise of English. *Central Asian Affairs*, 8(1), 45–67. Борбор Азияда англис тилинин дипломатиядагы өсүп жаткан ролу.
8. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). Pearson Education. Тил үйрөнүү теориялары жана алардын дипломаттар үчүн мааниси.
9. Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2020). *Diplomatic Bluebook*. Жапон дипломатиясынын расмий маалымат булактары.
10. United Nations. (2023). *Official Languages and Multilingualism*. www.un.org – БУУда англис тилин колдонуу боюнча расмий маалымат.

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2025, 172-180

УДК:

DOI: [10.52754/16948653_2025_1_26](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_1_26)

ХОДЖЕНТ В РУССКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

ХОЖЕНТ ОРУС РЕВОЛЮЦИЯГА ЧЕЙИНКИ ТАРЫХ ТААНУУСУНДА

HODGENT IN RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

Мамадалиев И.А.

Мамадалиев И.А.

Мамадалиев И.А.

д.и.н., профессор, Худжандский государственный университет

т.и.д., профессор, Худжанд мамлекеттик университети

Dr. Professor, Hodgent State University

ХОДЖЕНТ В РУССКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

С момента вхождения Средней Азии в состав Российской империи создано большое количество исторических трудов, отражающих данный процесс в соответствии с определенным концептуальным подходом. В предлагаемом материале группированы разнохарактерные исторические материалы, то есть дневники путешественников, дипломатов и военных, отчеты, ревизионные материалы, а также материалы исследователей – историков, этнографов, лингвистов и т.д. Особое значение имеет мемуары высокопоставленных чиновников русской администрации от уездных, областных начальников до генерал-губернаторов. Данные сведения являются весьма ценными, поскольку они служат как информационная база, так и как источник по изучению истории Ходжента. Огромное количество документов, письменных источников, законодательных актов, периодических изданий изучаемого периода, которые, по сути, являются фактологическим материалом. Работы русских дореволюционных исследователей интересны тем, что они содержат факты не только по истории, культуре и быту в целом, но и освещают политические и экономические связи России со среднеазиатскими государствами до их вхождения в состав Российской империи.

Ключевые слова: историография, источник, колониализм, Ходжент, Туркестан, Российская империя

ХОЖЕНТ ОРУС РЕВОЛЮЦИЯГА ЧЕЙИНКИ ТАРЫХ ТААНУСУНДА

HODGENT IN RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

Аннотация

Орто Азия Россия империясынын курамына кирген мезгилден баштап, бул процессти белгилүү концептуалдык ыкмага ылайык чагылдырган көптөгөн тарыхый эмгектер жаралган. Сунулуп жаткан материалда ар түрдүү мүнөздөгү тарыхый маалыматтар топтолгон, тактап айтканда: саякатчылардын, дипломаттардын жана аскер адамдардын күндөлүктөрү, отчеттору, текшерүү материалдары, ошондой эле изилдөөчүлөрдүн — тарыхчылар, этнографтар, тилчилер ж.б. материалдары камтылган. Айрыкча орус администрациясынын жогорку даражадагы чиновниктеринин — уезд, облус жетекчилеринен тартып генерал-губернаторлорго чейин — эскерүүлөрү өзгөчө мааниге ээ. Бул маалыматтар абдан баалуу, анткени алар Хожент тарыхын изилдөөдө маалыматтык база катары гана эмес, түздөн-түз булак катары да кызмат кылат. Изилденип жаткан доорго таандык болгон документтердин, жазма булактардын, мыйзамдык актылардын, мезгилдүү басылмалардын саны өтө көп, жана булардын баары фактологиялык материал болуп эсептелет. Орус дореволюциялык изилдөөчүлөрүнүн эмгектери тарых, маданият жана күнүмдүк жашоо боюнча маалыматтарды гана эмес, Россия менен Орто Азия мамлекеттеринин Россия империясынын курамына киргенге чейинки саясий жана экономикалык байланышын да чагылдырганы менен кызыктуу.

Ачкыч сөздөр: тарых таануучулук, булак, колониялык саясат, Хожент, Түркстан, Россия империясы

Abstract

Since the incorporation of Central Asia into the Russian Empire, a large number of historical works have been produced that reflect this process in accordance with specific conceptual approaches. The present material brings together various types of historical sources, including the diaries of travelers, diplomats, and military personnel, reports, audit materials, as well as the works of researchers—historians, ethnographers, linguists, and others. Particular significance is given to the memoirs of high-ranking officials of the Russian administration, ranging from district and regional heads to governors-general. These materials are especially valuable as they serve both as an informational base and as a primary source for studying the history of Khujand. An enormous number of documents, written sources, legislative acts, and periodicals from the studied period serve as factual material. The works of Russian pre-revolutionary researchers are of particular interest, as they provide not only insights into history, culture, and everyday life, but also shed light on the political and economic relations between Russia and the Central Asian states prior to their incorporation into the Russian Empire.

Keywords: Historiography, Source, Colonialism, Khujand, Turkestan, Russian Empire

Введение

Период господства Российской империи в Средней Азии, охватывающий вторую половину XIX – начало XX в., характеризуется сложными и противоречивыми процессами во всех сферах жизни среднеазиатского общества. Оно серьезно затронуло все институты местной государственности, оказав существенное влияние на их изменение. Вместе с тем, в этот период мы наблюдаем сохранение и, в известной степени, эволюцию отдельных компонентов местной государственности, в частности, в системе административного управления. Обширное представительство коренного населения в первичных звеньях системы административно-территориального управления позволило не только сохранить местные традиции государственного управления, но и в определенной степени эволюционировать их в условиях новых реалий. В этой связи особую важность приобретает изучение процесса формирования системы управления в Ходжентском уезде в условиях вхождения его в состав Самаркандской области Туркестанского генерал-губернаторства, а также анализ деятельности представителей местного населения в низовых звеньях администрации и определение степени их влияния на ход политических и общественно-экономических процессов в данном регионе.

Среди первоисточников особо следует выделить документ «Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 гг. [1] Этот всеобъемлющий труд был составлен по приказу первого Туркестанского генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана, бывшим помощником правителя канцелярии П. Хомутовым. Документ является прекрасным материалом для ознакомления с административным устройством Туркестанского края, в том числе, Ходжентского уезда, который согласно этому документу с 1887 г., вошел в состав вновь образованной Самаркандской области. Документ дает очень много ценных статистических сведений. Он является первым официальным сборником административных и статистических материалов по Туркестанскому краю.

Первым документом, подробно отражающим административное устройство Туркестана в том числе русское управление в Ходженте, является новое «Положение о Туркестанском крае», [2] которое было утверждено 12 июля 1886 г. императором Александр III. Это положение действовало с незначительными изменениями до 1917 г. Оно состояло из четырех главных разделов: административное устройство края, устройство суда, поземельное устройство, подати и сборы. Это «Положение» предусматривало изменение названий территорий генерал-губернаторства. Теперь Туркестанское генерал-губернаторство стало называться Туркестанским краем. Согласно «Положению» Зеравшанский округ был преобразован в Самаркандскую область и в ее состав были включены Ходжентский, Джизакский, Каттакурганский и Самаркандский уезды.

Важным документом является «Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии Духовского «Ислам в Туркестане», [3] который в 1899 г. был представлен императору Николаю II, генерал-губернатором Туркестана генералом от инфантерии С.М. Духовским. Доклад был подготовлен сразу же после Анджижанского восстания 1898 г. Генерал С.М. Духовской поставил задачу «беспощадной борьбы» с исламом не только в Средней Азии, но и во всей империи и предложил предпринять ряд жестких мер, а также усилить «слияние» русского и туземного населения. В результате, царское

правительство воздержалось от конкретных организационных решений по «мусульманскому вопросу, и предложения ташкентских властей были отправлены в архив. Тем не менее, предложенный генералом С.М. Духовским доклад, представляет и сейчас немалый познавательный интерес, так как он ярко характеризует восприятие мира ислама правящими кругами в последние десятилетия Российской империи. Этот документ актуален и в наши дни, так как многие его положения порождены антимусульманскими фобиями, которые сформировались в европейской христианской среде еще в средние века, но продолжают жить и поныне.

Особое место в данном блоке материалов занимают отчеты ревизионных комиссий Ф.К. Гирса [5] и К.К. Палена, [6] характеризующие деятельность всех ветвей и уровней управления в регионе, порядок их взаимодействия, а также приводятся рекомендации по активизации их работы. Результаты проверки Ф.К. Гирса освещает определенных отраслей русской администрации, в частности, административное управления, финансовая, судебная политика и т.п. В ходе ревизии управленческой деятельности должностных лиц в Туркестане, Ф.К. Гирс изучает различные документы и материалы всех ступеней местных управленческих органов, результаты проверки ревизоров, нормативно-правовых актов общегосударственных и краевых, которые отражено в его отчете. Отчет освещает схему деятельности административного аппарата Туркестанского Генерал Губернаторства в период 1865 - 1883 гг. Надо отметить, что несмотря на географическую широту материала колониальный Ходжент не остается вне поле зрения.

Особенности управления, политика, направленная на втягивание региона к общероссийской системе, более широко представляет «Отчет», состоящий из несколько томов ревизора К.К. Палена. Отчет был издан в Петербурге в период 1909 – 1911 гг. К.К. Пален в своем отчете, как и Ф.К. Гирс освещает разные направление в административной управлении опираясь на различные документы, акты. Но в отчете К.К. Палена более фрагментарно и широко освещается управления местной администрации. Важными источниками в нашем исследовании является отдельные части отчета К.К. Палена по краевой управления, налоговой политике и вопрос переселение. Во всех этих материалах по вышеуказанным вопросам отмечается и место Ходжента.

Ценные сведения для нашего исследования имеет также отчет Н. Гаврилова о поездке в Туркестан в 1910 г., [7] в котором затрагиваются важные вопросы о переселении русского населения в Среднюю Азию в том числе в Ходжентский уезд. Так, в отчете отмечается, что переселенцы гораздо чаще коренных жителей региона нарушали земельные границы. Местная администрация старалась решить, все возникшие проблемы с учетом как, коренного населения, так и пришлого.

Весьма большой интерес представляет отчеты и публикации А.А. Кушакевича, который в 1866 г. был назначен председателем комиссии по организации Ходжентского уезда, а затем его начальником. Работая на этих должностях, А.А. Кушакевич объехал все города и села, в результате чего составил развернутую карту Ходжентского уезда. [8]

По предлагаемой проблеме существуют источники, написанные в период вхождения Ходжентского уезда в состав Туркестанского генерал-губернаторства и соответственно отражающие события, происходящие в это время. К числу первых сведений о Ходженте, историко-информационного характера можно отнести воспоминания Ф. Ефремова, Н.И.

Потанина, А. Вамбери, Г.И. Спасского, П.В. Вельяминова-Зернова, П.И. Небольсина, А.И. Макшеева, Н.А. Маева, А.П. Хорошхина, Э. Реклю, Н.С. Лыкошина, П.И. Пашино, Ю.Д. Южакова, П.А. Васильева и Е.Л. Маркова.[9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19,20,21,22,23] Среди этих воспоминаний следует выделить А.И. Макшеева, А.П. Хорошхина и Н.С. Лыкошина, в которых имеется достаточно информации об административном устройстве Туркестанского генерал-губернаторства, статистических данных относительно его состава и населения, а также налоговой политике. Один из важных источников являются – воспоминания, дневники и отчёты царских офицеров, русских чиновников и ученых, посетивших с различной целью Среднюю Азию в рассматриваемый период и впоследствии опубликовавших свои наблюдения. [24,25,26] Сведения об особенностях образа жизни и быта населения Ходжентского уезда, содержащиеся в этих источниках, представляют интерес в качестве дополнительного материала и помогают, в известной степени, понять причины общественных процессов в данном регионе.

Среди воспоминаний чиновников следует выделить воспоминания последнего генерал-губернатора Туркестанского края – генерала от инфантерии А.Н. Куропаткина, [27] который 20 лет прослужил в Средней Азии. Долгие годы А.Н. Куропаткин служил под начальством К.П. Кауфмана, первого генерал-губернатора Туркестана. А.Н. Куропаткин описывает реформы, проводимые первым правителем Туркестана. Так, в своих воспоминаниях он пишет об административной реформе, проведенной при К. П. Кауфмане. Генерал посвящает административной реформе третью главу своих воспоминаний «Организация власти над туземным населением, наиболее соответствующая его нравам и обычаям».

Немаловажным источником являются труды художников или фотографов той эпохи, которые внесли огромный вклад, например, эскизы – А.Л. Куна, Д. Вележева, В.В. Верещагина, М.И. Бродовского, чьи шедевры вошли в знаменитый сборник под названием «Туркестанский альбом» (1871-1872), [28] который был создан по распоряжению Туркестанского генерал-губернатора К.П. Кауфмана. Работа над альбомом шла более двух лет в Военно-топографическом отделе Ташкента. Издан он был в 1872 г. в Санкт-Петербурге. Альбом включал четыре части: археологическую (два тома), этнографическую (два тома), ремесел народов Средней Азии (промысловую) и историческую часть, представленные более 1200 уникальными фотографиями с описаниями. Фотографии, представленные в «Туркестанском альбоме», являются самой ранней визуальной панорамой в истории Центральной Азии, наглядно повествующей нам об этнографии, общественной жизни, архитектуре и политике того времени.

Надо отметить, что статистические данные и материалы, имеющие важную информацию об административно-хозяйственном обустройстве, а также материалы отражающие военные события имеет важное место. Такие материалы содержатся в таких сборниках, как «Справочная книга» (1893 – 1912 гг.), «Справочник» (1900 – 1910 гг.), «Адрес-календарь» (1893 – 1914 гг.), «Адрес-справочник Туркестанского края» (1910 г.), «Русский Туркестан» (1872 г.), «Туркестанский край» (Сборник материалов, 1868 г.), «Исторический Вестник» (1870 – 1917 гг.), «Российский военный сборник» (1817 – 1917 гг.).

В этой цепи материалы информационного характера также являются весьма важными. Это сведения из периодической печати, такие как «Туркестанские ведомости» (1870 – 1917 гг.), «Оренбургские губернские ведомости» (1838 – 1917 гг.), «Уфимские губернские

ведомости» (1865 – 1917 гг.) и т.д. На страницах этих изданий затрагивается вопрос об управлении администрации Туркестанского Генерал-губернаторства, политика генерал-губернатора К.П. Кауфмана и генерала-губернатора М.Г. Черняева, рассматривались увеличение влияния русской культуры в Средней Азии, в частности Ходжентского уезда, обсуждается роль и место национальных окраин в империи и вопросы в административном управлении на территории Туркестанского генерал-губернаторства.

Особо следует выделить газеты, которые выходили непосредственно на территории Средней Азии. Так, 28 апреля 1870 году издана «Туркестанские ведомости», которая являлось первой печатной изданием в губернаторстве. Этот официальный орган государственного управления в регионе издавалось в двух рубриках. В первом, так называемом официальном, напечатаны нормативно-правовые акты, различные приказы и т.п. А во второй рубрике статистические информации, заметки и статьи по гуманитарным наукам, в частности этнографии, истории, географии края. Газета отображала жизни региона с точки зрения администрации, тем не менее способствовало развитию изучению истории и этнографии края привлекая и собирая вокруг себя местной интеллигенции. Первый редактор газеты Н.А. Маев по 1870 – 1892 гг. сыграл огромную роль в публикации статьи исследователей имеющие научные, фактические данные и информации об административном управлении края. Некоторые статьи впоследствии выходили отдельными изданиями.

Вторым официальным органом власти в Туркестанском генерал-губернаторстве была газета «Туркестанские ведомости», а с 30 декабря 1883 г. она стала публиковаться как самостоятельная газета. На ее страницах публиковались приказы и указы правительства, а также статьи по истории, географии, этнографии и культуре местных народов. Таким образом, обе газеты сыграли большую роль в пропаганде культуры местных народов.

Такие издания как трехтомная «Азиатская Россия», [29] где приведены также ценные сведения о процессе завоевания Россией Средней Азии, проводимой переселенческой политике, а также затронута система управления в регионе. Данное издание является пояснением к «Атласу Азиатской России», опубликованного в 1914 г. Переселенческим управлением Главного управления землеустройства и земледелия, который занимает одно из первых мест среди наивысших достижений отечественной картографии. В нем описываются географические, этнографические и культурологические особенности азиатской части России. Особое внимание уделялось в освещении внутренней переселению на сторону востока, переселенческой политики властей, содействие и поддержке переселенческой управления.

Таким образом, общее представление об административном устройстве Ходжентского уезда дает «Туркестанский сборник», [30] составление которого началось также после вхождения Средней Азии в состав России. Всего издано 594 тома. Издание начали печатать по приказу первого генерал-губернатор Туркестана К.П. Кауфмана. Работы по его составлению проводились сначала в Санкт-Петербурге, а позже в Ташкенте, и состояли они в том, чтобы собрать как можно больше различных материалов, касающихся Средней Азии и написанных в основном на русском, но также и на других европейских языках, и упорядочить их под одной обложкой, придав форму книги. «Туркестанский сборник» – это самая большая коллекция материалов, связанных со Средней Азией, которая включает печатные материалы, такие как книги, газетные и журнальные статьи, статистику, карты, иллюстрации второй половины XIX – начала XX вв. Материалы, включенные в него, предоставляют нам важные

сведения по истории Средней Азии и сегодня. Ценным источником являются публикации в различных периодических изданиях изучаемого нами периода. [31]

И так, к следующей группе можно отнести, сочинения, записки, мемуары и отчёты, опубликованные путешественниками, послами, торговцами, миссионерами, посетившими Среднюю Азию, в том числе и Ходжентского уезда Самаркандской области, имеющие важное значение с точки зрения представленного в них обширного фактологического материала, в частности, касающегося социально-экономической и культурной жизни.

Таким образом, в целом анализ вышеупомянутых источников показал, что в них содержатся сведения необходимые для нашего исследования по истории русского административно-территориального управления в Ходжентском уезде.

Литература

1. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 гг. (Составлен титулярным советником П. Хомутовым). СПб. 503 с.
2. Положение об управлении Туркестанского края. СПб.: Б. и., 1886. Т.2. Ч.2. С. 649-703.
3. Всеподданнейший отчет по Туркестанскому генерал-губернаторству 1889-1895 гг. СПб., 1895.
4. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии С.М. Духовского «Ислам в Туркестане». Ташкент. 1899. 20 с.
5. Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором тайным советником Ф.К. Гирсом, командированным для ревизии края высочайшему повелению. В двух частях. Ч. I. Администрация. Управление краем; Ч. II. Суд. Финансы. СПб. 1888. 453 с.
6. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. 18 выпусков. СПб., 1909-1910; Народные суды Туркестанского края. СПб., 1909; Краевое управление. СПб., 1910; Уездное управление. СПб., 1910; Учебное дело. – СПб., 1910; Недостатки управления. – Б. м., б. г.; Сельское управление, русское и туземное. СПб., 1910; Государственные имущества. Управление. Оброчные статьи. Лесное дело. Сельскохозяйственные учреждения. СПб., 1910; земское хозяйство. СПб., 1910; материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. СПб., 1910; Полиция безопасности. СПб., 1910; областное управление. СПб., 1910; Опыт систематического изложения главнейших начал шариата, применяемых ныне в коренных областях Туркестанского края. – Б. м., г.; Орошение в Туркестане. СПб., 1910; Поземельно-податное дело. СПб., 1910; Налоги и пошлины. Органы финансового управления. СПб., 1910; Горное дело. СПб., 1910; Отчет ревизии в Туркестанском крае. Недостатки управления. – Б., б.г.
7. Переселенческое дело в Туркестанском крае. Отчет о служебной поездке в Туркестан осенью 1910 г. чиновника особых поручений при переселенческом управлении Н. Гаврилова. СПб. 1911. 532 с.

8. Кушакевич А.А. Сведения о Ходжентском уезде //Записки императорского Русского географического общества. Т.4. СПб., 1871. С. 17, 24, 79; Он же. Кишлаки Ходжентского уезда //Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. 1872. Вып. 1.; Он же. Очерки о Ходжентском уезде //Туркестанские ведомости. 1872. №. 11, 13, 14.
9. Ефремов Ф. Десятилетнее странствование. М.: Географиздат. 1950. 80 с.
10. Потанин Н.И. Записки о Кокандском ханстве. СПб. 1856. С.255-289.
11. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии /А. Вамбери. 2-е изд. М. 1874. XIV, [2]. 383 с.
12. Спасский Г.И. О состоянии некоторых областей и городов в Средней Азии. СПб. 1826. 258 с.
13. Вельяминов-Зернов П.В. Сведения о Кокандском ханстве. СПб. Ч.18. 1856. С.132.
14. Небольсин П.И. Очерк торговли России со Средней Азии //Записки императорского Русского географического общества. Т.10. СПб., 1855;
15. Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае //Записки императорского Русского географического общества. Т.2. СПб. 1871. М. С.56-80.
16. Маев Н.А. Туркестанская выставка: //Туркестанский отдел Российского Общества Садоводства. Ташкент. 1886. 42 с.
17. Хорошхин А.П. Народы Средней Азии. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.3. СПб. 1874. С. 378-386.
18. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география. Т.6. СПб. 1880. 668 с.
19. Лыкошин Н.С. Чапкулукская волость Ходжентского уезда /Справочная Самаркандской области. Самарканд. Типолитография Н.В. Полторанова. 1905. 26 с.
20. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 г. Путевые заметки. СПб. 1868. 176 с.
21. Южаков Ю.Д. Наши приобретения в Средней Азии. СПб. 1867. С.750-776.
22. Васильев П.А. Некоторые сведения о народном образовании в Ходженте и Ура-Тюбе в 1910-1917 гг. и в первые годы после Октября //Сообщения ТФ АН СССР. Вып. IX. Сталинабад. 1948. 32 с.
23. Марков Е.Л. Россия в Средней Азии: Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морю и Волге. СПб: Тип. М.М. Стасюлевича. 1901. 545 с.
24. Верещагин В.В. Очерки, наброски, воспоминания. СПб. Типография Путей Сообщения (А. Бенке). 1883. 155 с.
25. Макшеев А.И. Путешествие по киргизским степям и Туркестанскому краю. СПб: Издательство: Военная Типография Главного Штаба Его Императорского Величества. 1896. 267 с.
26. Хорошхин А.П. Народы Средней Азии. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.3. СПб. 1874. С. 378-386.
27. Карпеев И.В. Из воспоминаний А.Н. Куропаткина. 1867-1882 гг. //Исторический Архив. 1994. № 4. С.185-195.
28. Туркестанский альбом /Составитель А.А. Кун по распоряжению Турк. ген.-губ. К.П. Кауфмана. Ташкент (1871-1872 гг.)
29. Азиатская Россия. В трех томах. СПб.: Изд. Переселенческое управления Главного управления землеустройства и земледелия. 1914. 1214 с.

30. Межов В.И. Туркестанский сборник сочинений и статей, относящихся Средней Азии вообще и Туркестанского края в особенности, составляемый по поручению К.П. Кауфмана Межовым. СПб. 1878- 1888. Т. I. 416 с.
31. Туркестанские ведомости (1870-1917гг.); Туркестанский курьер (1884-1917гг.); Русский Туркестан (1898-1917 гг.); Окраина (1900-1917 гг.); Туркестанское хозяйство (1906-1916 гг.); Туркестанский земледелец (1907-1914 гг.).